

**TARIMA DAYALI SANAYİDE
KOOPERATİFLERİN YERİ VE ÖNEMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

BEDİRHAN APAYDIN

Eskişehir 2001

TARIMA DAYALI SANAYİDE KOOPERATİFLERİN YERİ VE ÖNEMİ

Bedirhan APAYDIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İşletme Ana Bilim Dalı

Danışman : Prof. Dr. Rıdvan KARALAR

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eylül 2001

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

TARIMA DAYALI SANAYİDE KOOPERATİFLERİN YERİ VE ÖNEMİ

Bedirhan APAYDIN

İşletme/Kooperatifçilik Ana Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eylül 2001

Danışman: Prof. Dr. Rıdvan KARALAR

Gelişmekte olan toplumların tümünde olduğu gibi ülkemizde de az gelişmişliğin sorunlarını yaşayan tarım kesiminin sosyo-ekonomik yapısının geliştirilmesi, kalkınma çabalarımızın temel konusunu oluşturmaktadır. Öncelikle tarımın iyileştirilmesi, tarımsal üretimden sanayiye geçişin hızlandırılması ve tarımla sanayinin dengeli olarak kalkınmasının sağlanması, şüphesiz ki toplumsal refahın sağlanmasında izlenmesi gereken en akılcı yol olacaktır. Ancak, kalkınma çabalarındaki başarı düzeyi, büyük ölçüde varolan kıt kaynakların değerlendirilmesi ve yönlendirilmesinde kullanılacak araçların isabetli seçilmesine ve iyi şekilde kullanılmasına bağlıdır. Tarımsal üretimdeki gelişmeler tarıma dayalı sanayiye etkilemekte, bununla birlikte sanayi de tarıma girdi sağladığı için toplumun sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandırmaktadır. Bu konudaki en etkili çözüm olan ve gelişmiş bütün ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de bu işi kooperatifler eliyle yapılmalıdır.

Bu çalışmada, tarıma dayalı sanayide kooperatiflerin yeri ve önemi incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesinde tarıma dayalı sanayi politikaları incelenmiş ve sorunlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üç ana bölümden oluşan bu çalışmamızın birinci bölümünde genel olarak tarım ve sanayi ilişkileri incelenmiştir. İkinci bölümde, tarım-sanayi bütünleşmesi ve kooperatiflerin bu bütünleşmedeki rolü ve çeşitli ülkelerdeki tarıma dayalı sanayi faaliyetleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde, ülkemiz de tarıma dayalı sanayinin durumu, tarıma dayalı sanayi ve kooperatifler ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde tarıma dayalı sanayi politikaları ve kooperatifler hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

As it is in all developing countries, in Turkey the main subject of our development efforts is to develop socio-economical structure of the agriculture sector. Needless to say, in order to bring prosperity in our country the most rational way to do this is to reform agriculture first, then accelerate transferring process from agriculture production to industry and balance development of agriculture and industry. However, the succeed ratio of these efforts mostly depends on the implements' straightness which is chosen to use and evaluate these rare sources. The development in agriculture affects the agricultural industry. As a result of this, the socio-economical development of our society accelerate. Like developed countries the most effective solution on this subject is to organise these activities by means of cooperatives.

In this thesis, the place and importance of the cooperatives in the agricultural industry is examined. In addition, the agricultural industry policy of the South-East Anatolia Region is analysed and the concerns about it is tried to be found.

The first chapter of the essay, which consists of three chapters, deals with relations of the agriculture and industry. In the second chapter agriculture-industry integration, the place of cooperatives in this integration and also agricultural-industry activities in other countries are analysed. In the third chapter, the current view of the agricultural-industry and cooperatives in Turkey and the agricultural-industry policy of the South-East Anatolia Regions are examined.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Bedirhan APAYDIN'ın “**Tarıma Dayalı Sanayide Kooperatiflerin Yeri ve Önemi**” başlıklı tezi **07 Kasım 2001** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **İşletme (Kooperatifçilik)** Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Rıdvan KARALAR
Üye : Prof.Dr.Yılmaz ÜRPER
Üye : Doç.Dr.Sevgi GEREK

Prof.Dr.Ömer Zülfi ALTAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖZGEÇMİŞ.....	v
TABLolar.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM VE SANAYİ İLİŞKİLERİ

1. TARIMA DAYALI SANAYİNİN TANIMI VE SINIFLANDIRILMASI.....	3
2. TARIM VE SANAYİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR.....	5
3. TARIMSAL KALKINMA VE TARIM SANAYİ İLİŞKİLERİ.....	7
3.1. Sermaye Birikimi Açısından Tarım Sanayi İlişkisi.....	8
3.2. İşgücü Kullanımı Açısından Tarım Sanayi İlişkileri.....	9
3.3. Sanayi Ürünlerine Talep Yaratması Açısından Tarım Sanayi İlişkileri.....	10
3.4. Hammadde Katkısı Açısından Tarım Sanayi İlişkisi.....	10
3.5. Döviz Katkısı Açısından Tarım Sanayi İlişkileri.....	11
3.6. Ekonomik Yararlar Açısından Tarım Sanayi İlişkileri.....	11
4. TARIM VE TARIMA DAYALI SANAYİNİN KARŞILIKLI İLİŞKİLERİ.....	13
4.1. Tarım Sektörünün Gelişmesinde Tarıma Dayalı Sanayinin Katkısı.....	13
4.2. Tarıma Dayalı Sanayinin Gelişmesine Tarım Sektörünün Katkısı.....	14

5. TARIMSAL SANAYİ VE KOOPERATİFÇİLİK POLİTİKALARI.....	15
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

TARIM-SANAYİ BÜTÜNLEŞMESİ VE ÇEŞİTLİ ÜLKELERDEKİ TARIMA DAYALI SANAYİ FAALİYETLERİNDE KOOPERATİFLERİN YERİ

1. TARIM SANAYİ BÜTÜNLEŞMESİ VE KOOPERATİFLERİN BU BÜTÜNLEŞMEDEKİ ROLÜ.....	18
1.1. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşme.....	20
1.1.1. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşme Gereği.....	21
1.1.2. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşmenin Değişik Biçimleri.....	22
1.1.3. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşmenin Sağladığı Yararlar.....	23
1.1.4. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşmede Karşılaşılan Sorunlar.....	25
1.2. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşme ve Kooperatifler.....	25
1.2.1. Üretim Ekonomisi Açısından Kooperatiflerin Yeri.....	27
1.2.2. Sermaye Birikimi ve Gelir Açısından. Kooperatiflerin Yeri.....	28
1.2.3. Yerleşim Düzeni ve İstihdam Açısından. Kooperatiflerin Yeri.....	29
2. ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE TARIMA DAYALI SANAYİ FAALİYETLERİ İÇİNDE KOOPERATİFLERİN YERİ.....	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜLKEMİZDE TARIMA DAYALI SANAYİ, KOOPERATİFLERİN TARIMA DAYALI SANAYİDEKİ YERİ VE GAP'DA TARIMA DAYALI SANAYİ

1. TARIMA DAYALI SANAYİNİN ÜLKEMİZDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ.....	36
1.1. 1923'e Kadar Olan Dönem.....	37
1.2. 1923-1970 Dönemi.....	38
1.3. 1970-24 Ocak 1980 Dönemi.....	39
1.4. 24 Ocak 1980 ve Sonrası.....	41
2. ÜLKEMİZDE TARIMA DAYALI SANAYİNİN DURUMU.....	42
2.1. Ülkemizde Tarıma Dayalı sanayi İşletmeleri.....	44
2.2. Tarıma Dayalı Sanayinin Ülkemiz Ekonomisindeki Yeri ve Gelişimi.....	47
2.3. Tarıma Dayalı Sanayide Finansman, Pazarlama ve Yapısal Sorunlar.....	52
2.3.1. Tarıma dayalı Sanayide Finansman.....	52
2.3.1. Tarıma dayalı Sanayide Pazarlama.....	53
2.3.1. Tarıma dayalı Sanayide Yapısal sorunlar.....	55
3. TARIMA DAYALI SANAYİ VE KOOPERATİFLER.....	57
3.1. Gıda Sanayi.....	57
3.1.1. Mezbaha Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	62
3.1.2. Süt ve Süt Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	64
3.1.3. Bitkisel Yağ ve Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	66
3.1.4. Meyve ve Sebze İşleme Sanayi ve Kooperatifler	68

3.1.5. Un ve Ürünler Sanayi ve Kooperatifler.....	70
3.1.6. Şeker ve Şekerli ürünler sanayi ve kooperatifler.....	71
3.1.7. Su Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	74
3.1.8. Yem Sanayi ve Kooperatifler.....	77
3.1.9. İşlenmiş Çay Sanayi ve Kooperatifler.....	78
3.2. İçki Sanayi ve Kooperatifler.....	79
3.3. Tütün ve Tütün Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	80
3.4. Dokuma ve Giyim Sanayi ve Kooperatifler.....	81
3.5. Orman Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	83
3. 6. Deri ve Deri Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler.....	84
3.7. Lastik Sanayi ve Kooperatifler.....	86
4. TARIMA DAYALI SANAYİDE KOOPERATİFLERİN YERİ.....	87
4.1. Tarıma Dayalı Sanayi Ürünlerinin Pazarlanmasında Kooperatifler.....	90
4.2. Köy Kalkınma kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi.....	92
4.3. Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi.....	93
4.4. Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi.....	98
4.5. Tarım Kredi Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi.....	102
5. GÜNEY DOĞU ANADOLU PROJESİNDE TARIMA DAYALI SANAYİ ALANINDAKİ POLİTİKALAR, PROJELER VE KOOPERATİFLER.....	103
5.1. Güneydoğu Anadolu Projesi.....	103
5.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Genel Özellikleri.....	103
5.3. Bölgedeki Tarımsal İşletmelerin Çok Parçalığı.....	104
5.4. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Kalkınması.....	105
5.5. Güneydoğu Anadolu Projesi ve Yatırım Alanları.....	106
5.6. Bölgedeki Tarıma Dayalı Sanayi Politikaları.....	107

5.7. Güneydoğu Anadolu Projesi ve Kooperatifçilik.....	108
5.7.1. Toprak ve Tarım Reform Kooperatifleri.....	109
5.7.2. Sulama Kooperatifleri.....	109
5.7.3. Tarım Kredi Kooperatifleri.....	110
5.7.4. Tarım Satış Kooperatifleri.....	111
5.7.5. Tarımsal Kalkınma Kooperatifler.....	112
5.8. Bölgedeki Çeşitli Projeler.....	113
5.8.1. Bölgedeki Arıcılığın Geliştirilmesi Projesi.....	113
5.8.2. Diyarbakır 500 Evler Süt Sığırcılığı projesi.....	113
5.8.3. Hayvancılık İşletmelerinde Yemlemenin İyileştirilmesi Projesi.....	114
5.8.4. Su Ürünleri Avcılığı ve Yetiştiriciliğinin Geliştirilmesi Projesi.....	114
5.8.5. Mısır Üretiminin Geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması Projesi.....	114
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	115
KAYNAKÇA.....	119

TABLOLAR

TABLO 1	İmalat Sanayii Üretim Endeksi.....	49
TABLO 2	İmalat Sanayindeki Dışsatımın Sektörel Dağılımı.....	49
TABLO 3	Gıda Sanayii Talebi.....	60
TABLO 4	Gıda Sanayii Üretimi.....	60
TABLO 5	Gıda Sanayii Dışsatımı.....	61
TABLO 6	Gıda Sanayii Dışalımını.....	61
TABLO 7	1997 İtibarıyla Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Sahip Olduğu Tesis Sayısı.....	97
TABLO 8	Tarım Satış Kooperatif Birlikleri Faaliyet Konusu İşletme Fabrikaları ve Faaliyet Bölgeleri.....	101
TABLO 9	Tarım Satış Kooperatif Birliklerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Kooperatifleri ve Ortak Sayıları.....	111

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomiye egemen olan kesim tarımdır. Bu ülkeler tarıma dayalı ekonomik bir yapıya sahiptirler. Tarım üretiminin toplam değeri milli gelirin büyük bir bölümünü oluşturur. Tarımın uygulanaşı ve teknolojisi çok modern değildir.

Ülkemizde sanayinin bir bölümüne hammaddeyi tarım sektörü vermektedir. Hammaddesini tarımdan alan bu sanayi dallarında herhangi bir tıkanıklık meydana gelmemesi ve gelişen sanayinin gereksinimlerinin karşılanması tarım politikasının temel hedefidir. Öte yandan dışsatımımızın büyük bir bölümünü kapsayan tarım ürünlerimizi işlenmemiş bir biçimde dışa satma yerine, bunların ülke içerisinde işleyerek satmanın sağlayacağı yararlar da göz önünde bulundurulması gereken bir konudur. Dünya da kendi kendini besleyen yedi ülkeden biri olan ülkemiz bu potansiyelini değerlendirebilirse orta doğu ve orta Avrupa ülkelerinden dışalımından bu konuda önemli pay alabilir. Geleneksel dışa satılan ürünlerimizden olan fındık, üzüm ve incirde olduğu gibi tarım ürünlerimizin ham olarak değil, işlendikten sonra dışa satılmalıdır. Bu da ancak tarımsal sanayinin gelişmesi ve kooperatifleşme ile olanaklı olacaktır. Zaman zaman ham olarak dışa sattığımız bazı ürünlerin, işlem gördükten sonra yüksek fiyatla bir başka ülkeye satıldığı bilinmektedir.

Ülkemizde tarım toplumu yapısından, sanayi toplumu aşamasına geçişte, tarımın ülke ekonomisindeki payının oransal olarak azalmasına karşın, temel ekonomik göstergeler yönünden bu kesim ekonomideki yaşamsal önemini korumaktadır. Tarımın çeşitli yapısal sorunları, ekonomik gelişmeye olan katkılarını azaltmaktadır. Tarımın ticari bir nitelik kazanması ve ürünlerin çeşitli düzeylerde işlenerek tüketicilere sunulması için, tarımın sanayi ve ticaret kesimlerine bütünleşmesi sağlanmalıdır. Dikey bütünleşmenin kurulması ile ürünlerinin orasal olarak önemli bölümünün işlenerek tüketicilere sunulması sağlanabilecek ve böylece dayanıklılığı artırılmış ve değeri yükseltilmiş olan ürünlerin kullanım olanakları artabilecektir.

Tarıma dayalı sanayinin gelişmesini etkileyen ve son ürün maliyetlerini yükselten en önemli sorun, kapasite kullanım oranlarının genellikle düşük olmasıdır. İşletmeler yeterli ve kaliteli hammaddeyi, uygun fiyatlar ile sağlayamadıkları sürede, üretim ve pazarlama politikalarının etkinliğini yükseltmek olanaklı olmamaktadır. Öte yandan da üreticiler çoğunlukla yeterli pazar, haber ve bilgilerine yeterince ulaşarak bunlara göre işletmelerinde üretim planlarını yapamadıkları için, ürünlerini hasattan sonra uygun bir fiyat ile satış olanağını çoğunlukla bulamamaktadırlar. Tarımsal kooperatifler, kuruldukları bölgelerde tarıma dayalı sanayilerin gelişmesi açısından uygun bir ortam hazırlamaktadır. Kooperatifler tarıma dayalı sanayilerin geliştirilmesi ile birlikte gelir ve istihdamı artırmak gibi önemli ekonomik faydaların yanı sıra bir çok sosyal yararı da bulunmaktadır. Kooperatifçilik özellikle kırsal alanda dağınık ve düzensiz olanakları birleştiren iyi bir dayanışma aracıdır. Öte yandan tarımsal kooperatifler, kuruldukları bölgelerde tarıma dayalı sanayilerin gelişmesi açısından uygun bir ortam hazırlamaktadır.

Çalışmamızın amacı, öncelikle ülkemizde tarıma dayalı sanayi ve bu sanayide kooperatiflerin yeri ve önemi üzerinde değerlendirmeler yaparak genellemelere ulaşmaya çalışılmıştır.

Üç ana bölümden oluşan bu çalışmamızın birinci bölümünde genel olarak tarıma dayalı sanayinin tanımı, tarım ve sanayi ilişkilerine, tarım ve sanayi arasındaki farklar, sanayi-tarım-kooperatifçilik konularında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, tarım- sanayi bütünleşmesi ve kooperatiflerin bu bütünleşmedeki rolü ve önemi ile çeşitli ülkelerdeki tarıma dayalı sanayi faaliyetleri hakkında bilgiler vermeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, ülkemizde tarıma dayalı sanayinin durumu, tarıma dayalı sanayilerin geliştirilebilmesinde kooperatiflerin önemi, ülkemizde tarıma dayalı sanayi işletmelerin varolan yapısı ve kooperatifler, ülkemiz ekonomisindeki yeri ve gelişimi, ülkemizdeki tarıma dayalı sanayide üretim, pazarlama, finansman ve yapısal sorunlar ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde tarıma dayalı sanayi politikaları ve kooperatifler hakkında bilgiler vermeye çalışılmıştır.

B i r i n c i B ö l ü m

TARIM VE SANAYİ İLİŞKİLERİ

1. TARIMA DAYALI SANAYİNİN TANIMI VE SINIFLANDIRILMASI

Tarım ürünlerinin bir bölümü üretildikten sonra hiçbir işlemde geçirilmeden tüketiciye ulaşmakta ve tüketilmektedir. Bir bölüm tarım ürünü de işlendikten sonra tüketicinin kullanımına sunulabilmektedir. Böylelikle tarım ürünleri hammadde olarak kullanan bir sanayi kolu oluşmakta ve bu sanayi kolu da “ Tarıma Dayalı Sanayi” olarak adlandırılmaktadır.¹

Tarıma dayalı sanayi, hammaddesinin önemli bir bölümünü tarım sektöründen alan ve tarımsal hammaddelere değişik hazırlama, işleme, korunma, ambalajlama ve öteki pazarlama hizmetleri uygulayarak nitelik ve nicelik yönünden daha üstün özellikteki ürünleri üreten bir imalat sanayi alt sektörüdür.

Buna göre; imalat sanayinin alt sektörleri dikkate alındığında, bir yandan gıda, tütün, dokuma ve giyim, orman ürünleri, kağıt, deri ve kösele sanayii gibi tümüyle yada çok büyük oranda tarımsal girdi kullanan sektörler, tarıma dayalı sanayiler oluştururlar. Bu sanayiler; gerisel bağıllık yönünden tarıma dayalı sanayiler olarak tanımlayabiliriz. Öte yandan da, yine imalat sanayinin; özellikle gübre, kimya(tarımsal mücadele araçları), tarım alet ve makinaları gibi alt sektörleri, hemen hemen tümüyle çıktılarını tarım sektörüne girdi olarak veren sanayilerdir. Dolayısıyla bu sanayileri de önsel bağıllık yönünden tarıma dayalı sanayiler olarak tanımlayabiliriz.²

¹ Türkiye Ziraat Odaları Birliği, *Zirai ve İktisadi Raporu*, Yayın No: 163, Ankara 1990, s. 255.

² Ümit ÜNLÜOĞLU, “ Tarıma Dayalı Sanayileşmenin Türkiye Sanayileşmesindeki Yeri ”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986), s. 25-32.

Genel olarak imalat sanayinin içinde incelenen tarıma dayalı sanayinin kapsamına giren sanayi dalları DPT'nin temel aldığı sınıflandırmaya göre üç grupta toplanmıştır.³

1. Gıda Sanayi

- a. Et ve ürünleri sanayi
- b. Süt ve ürünleri sanayi
- c. Un ve ürünleri sanayi
- d. Meyve ve sebze işleme sanayi
- e. Bitkisel yağlar ve ürünleri sanayi
- f. Şeker ve şekerli ürünler sanayi
- g. Yem sanayi
- h. İşlenmiş çay sanayi

2.İçki Sanayi

- a. Düşük alkollü içkiler sanayi
- b. Yüksek alkollü içkiler sanayi
- c. Alkolsüz içkiler sanayi
- d. Memba ve maden suları sanayi

3. Öteki Sanayiler

- a. Tütün ve ürünleri sanayi
- b. Dokuma ve giyim sanayi
- c. Orman ürünleri sanayi
- d. Kağıt sanayi
- e. Deri ve deri ürünleri sanayi
- f. Lastik sanayi

³ Figen ORHAN, " Tarım-Tarıma Dayalı Sanayi İlişkileri ve Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Değişme Eğilimleri", *Karınca Dergisi*. S. 708, Aralık 1995, s. 47.

2. TARIM VE SANAYİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

Tarım çeşitli yönleriyle sanayiye göre daha değişik bir özellik gösterir. Bu özellikler, tarımsal üretim ve tarımsal pazarlamanın oluşumunu saptar. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir.⁴

1. Üretimin faktörlerinin kullanılması yönünden tarım, sanayiye göre daha geniş alana gereksinim göstermektedir. Bu özellik, tarım ve sanayi arasındaki farkı yaratan temel olmaktadır. Geniş alan, azalan verimler yasaasının işlemlerini kolaylaştırmakta, mülkiyet açısından çeşitli sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Sanayinin toprağa bağlı olmaması, belirli bir yere bağlanıp kalmayı da ortadan kaldırmaktadır.

2. Tarımdaki üretim birimleri, genel olarak küçük hacimli olmaktadır. Bu nedenle, büyük hacimli sanayi kuruluşlarını açıklayan ekonomik çözümleme yöntemlerinin tarıma uygulanırlığı azalmaktadır.

3. Üreticiler, sanayideki gibi ürünlerinin önemli bir bölümünü pazardan çekerek bekletme olanağına çoğunlukla sahip değildirler. Finansal güçlükler, depolamadaki yetersizlikler ve ürünlerin çabuk bozulması gibi etkenler, ürünlerin, en üstün koşullarla satılabileceği zamanlara kadar bekletilmesini engellemektedir.

4. Tarımın önemli özelliklerinden birisi de, üretimin mevsimlik bir özellik göstermesi ve emeğin sürekli olarak kullanımına, sanayiye göre daha az olanak sağlamasıdır.

5. Tarımsal üretim, sanayi üretimden farklı olarak, hava koşulları ve biyolojik etkenlere önemli ölçüde bağımlıdır. Üreticilerin üretim miktarlarını denetlemeleri, genellikle olanak dışıdır. Üretici, ekim yapacağı alanı önceden bilirse de, sanayi üretimindeki gibi üretim miktarlarını önceden belirleyemez. Öte yandan, aynı etkenler, tarımsal ürünlerin kalitesini önceden belirleme olanağını da kısıtlar.

6. Tarımsal ürünlerin çoğunluğu birleşik ürün niteliğindedir. Ürünler genellikle bir arada yetişirler; birkaç ayrı ürün elde etmeye elverişli olurlar. Bunun dışında, tarımsal ürünler çeşitli bakımdan sanayi ürünlerine göre daha sınırlıdır. Yeni

⁴ Rıdvan KARALAR, *Teoride ve Türkiye Uygulamasında Tarımsal Pazarlama Açısından Kooperatifler İşletmeler*, İktisadi Ticari İlimler Akademisi, Eskişehir 1975, s. 2-3

çeşitlerin yaratılması, dolayısıyla pazarlama eylemlerinin canlandırılması açısından olanaklar sınırlanmıştır.

7. Tarım, temel olarak yaşamının ana maddesi durumunda bulunan yiyecek maddeleri üretimiyle doğrudan doğruya ilgilidir. Bu nedenle, gelişen teknikler genel olarak daha yüksek bir yaşam düzeyi sağlarsa da, tarımsal ürünlerin talebi sanayi ürünlerin talebine göre daha düşük bir hızla artar. Ayrıca, bireysel üreticilerin reklam ve kişisel satış yollarına başvurarak talep yaratıcı eylemlerde bulunması da son derece güçtür. Bu, üreticilerin bir araya gelmelerini sağlayan etmenlerden birisidir.

8. Tarımsal arz ile sanayi arz arasında, öteki farklılıkların yanı sıra, fiyat değişikliklerine tepki göstermesi açısından da önemli farklılıklar vardır. Tarımsal arzın fiyat değişikliklerine karşı hemen tepki göstermesi ve tarımsal arz miktarının buna göre ayarlanması güçtür. Söz konusu tepki tarımda belirli bir zamana bağlı olmaktadır.

9. Tarım, bir yaşam aracı olduğu kadar, yaşamı biçimi olarak da değerlendirilir. Toplumsal, siyasal ve duygusal koşullar öteki ekonomik faaliyetlerden daha kuvvetli bir şekilde tarımsal örgütlenmeyi etkilemektedir.

10. Tarım sektöründe ileri teknoloji ve mekanizasyon ile yönetim ve işletmeciliğin ileri düzeye ulaşması, ancak sanayileşme ile olanaklıdır. Teknolojik gelişme tarım da tarım dışı sektörlerde olduğundan daha yavaştır. Özellikle sanayi sektöründe üretimde verim artışı ve maliyet düşüşü sağlamak, yeni ürünler geliştirmek ve var olan ürünlerin kalitesini iyileştirmek olanağı tarımda olduğundan daha fazladır.⁵

11. Tarımsal üretimde iklim koşullarının etkisi fazladır. Doğal etkenler tamamen öngörülme ve kontrol altına alınmayan dışsal girdi niteliğindedir. Bu durum tarım sektöründe belirsizliği ve riski artırmaktadır. Belirsizlik tarımda maliyetleri yükseltmekte, beklenen hasılayı düşürmektedir. Sonuçta tarım serbest pazar koşullarında sanayi sektörü ile kaynak kullanımı bakımından rekabete girememektedir. Nitelikli işgücü daha yüksek ücret ile öteki sektörlerle transfer olmakta, tarım sermaye pazarında gereksinmesi kadar fon talep edememektedir.

12. Tarım sektörü yapısı gereği sermaye şirketlerinin gelişmesi için sanayi sektörü kadar elverişli değildir. Sanayileşme ile ekonomik gelişme özdeş kabul

⁵ Rıdvan KARLUK, *Türkiye Ekonomisi*, (İstanbul : Beta Yayınları, 1997), s. 193

edilmektedir. Hızlı gelişme isteği ekonomiyi yönlendirenleri sanayi faaliyetlerini daha fazla desteklemeye ve sanayi sektörüne daha fazla kaynak ayırmayı gerektirmektedir.⁶

3. TARIMSAL KALKINMA VE TARIM-SANAYİ İLİŞKİLERİ

Kalkınma ve gelişme bir bütündür. Günümüzde ekonominin tarım ve sanayi kesimleri birbirine neden ve sonuç ilişkileri ile bağımlıdır. Tarım kesiminin gelişmesinin dolaylı olarak sanayinin gelişmesine katkıları vardır. Tarımda gelişme, sonuçta tarım nüfusunun gelirini ve iş gücü verimliliğini artıracaktır. Tarım nüfusunun artan gelirleriyle sanayi ürünlerine ek talep yaratılacak artan iş gücü verimliliği sonucunda da sanayi kesimine ucuz iş gücü sağlanacaktır. Görülüyor ki, başlangıçta da belirttiğimiz gibi kalkınma bir bütündür. Tarım ve sanayi ya birlikte gelişir ya da kalkınmada istenilen hedeflere ulaşamaz.⁷

Sanayileşme süreci içerisinde tarım kesimine, kurumları, kişilerin davranış biçimleri ve toplumun yaşayış biçimine bakmak gerekir. Sanayileşme; geleneksel tarımsal yapıdan sanayi yapısına geçmek olduğuna göre, tarım kesimini sanayileşme açısından değerlendirmek gerekir. Kalkınmış ülkelerin gelişme süreçleri incelendiğinde, bu ülkeler sanayileşmeden önce tarım kesiminde köklü değişiklikler yaparak ve bu kesimde gelişen teknolojiyi uygulayarak verimi artırmışlardır. Bundan sonra da sanayileşmeyi hızlandırmışlardır.⁸

Genel olarak iktisatçılar; toprak üzerindeki baskının azaltılması ve tarım ürünlerine karşı talep yaratılması için sanayi faaliyetlerinin geliştirilmesi üzerinde durmaktadırlar. Bir ülkede ekonomik faaliyetler gelişirken ilk gelişen dal, sanayi mi olmalı yoksa sanayi dalındaki ilerleme tarımdaki gelişmenin bir sonucu mu olmalıdır? Bu soruya verilecek yanıt, her iki sektörün de aynı zamanda ve uyumlu bir şekilde gelişmesi gerekliliğidir. Kalkınma için ortak görüş; tarımsal yapıyı sanayileşme süreci içinde ele almak ve tarımın sanayileşmeye katkısı yanında, sanayileşmenin de tarımsal yapıya etkisinin aynı süreç içerisinde incelenmesinin daha doğru olacağıdır.

⁶ Hüseyin ŞAHİN, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Yayınları, Bursa 1995, s. 234.

⁷ Duran TARAKLI, "Kalkınma Tarım ve Sanayi İlişkileri," *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 305, Ağustos 1996, s. 30.

⁸ Rasih DEMİRCİ, "İktisadi Kalkınmada Tarım-Sanayi Önceliği," *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S.132, Mart 1982, s. 13.

Sanayileşmede başarı kazanmış ülkelerin bu süreç içindeki yerlerine bakılırsa, söz konusu ülkelerin başarısının büyük ölçüde tarım ve madencilik kesimindeki iyileştirmelere borçlu olduğu görülür. Batı Avrupa'da da sanayi devriminden önce tarım sektöründe uzunca bir iyileşme devri yaşanmıştır.⁹

Ülkemizin ekonomisi artık geleneksel tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş aşamasındadır. Günümüzde tarım ve tarıma dayalı kesimlerindeki yatırımlara egemen olan kesim tarımsal sermayeden çok sanayi sermayedir. İlkel üretim aşamasındaki üreticiler tarım-sanayi-ticaret bütünleşmesinin dışında kalmıştır. Bu dışlama yada katılamama olgusu tarımsal sermayenin belli organizasyonlar bazında örneğin kooperatifleşme ile bu sürece girmesiyle ortadan kalkabilecektir.

Tarım ile sanayi arasındaki ilişkileri, sermaye birikimi, işgücü kullanımı, sanayi ürünlerine talep yaratması, hammadde katkısı, döviz katkısı ve ekonomik yararlar açılarından ayrı ayrı ele alabiliriz.

3. 1. Sermaye Birikimi Açısından Tarım Sanayi İlişkisi

Sanayileşmenin özellikle başlangıç aşamasında sanayi yatırımlarının finansmanında tarım kesimi önemli bir kaynaktır. Bugünün sanayileşmiş ülkelerinin geçirdiği deneyler bunu ortaya koymaktadır. Tarım kesiminde gelir düzeyinin düşük ve tüketim eğiliminin yüksek oluşu dikkate alınırca bu kesimde bir sermaye birikiminin oluşamayacağı düşünülebilir. Düşük gelir düzeyinde de marjinal tasarruf eğiliminin çok küçük olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, tarımda ancak zorunlu tasarruflardan söz edilebilir. Tarım sektöründe gelir dağılımında dengesizlikler vardır. Özellikle sanayileşmenin ilk dönemlerinde; kentleşme, gelir ve nüfus artışı gibi nedenlerle tarımsal ürün talebi artar. Bunun sonucu olarak, ilk aşamada büyük çiftçilerin gelirlerinde artmalar görülür. Ayrıca toprak reformu gibi projeler sanayileşmenin destekleyicisi olarak rol alırlar. Bu süreç içinde; tarımda biriken sermaye, toprak alımı yerine başka alanlara doğru kayma eğilimi gösterir. Değişik bir anlatımla, bu fonlar büyük kentlere ve buna bağlı olarak sanayi kesimine doğru akmaktadır. İşte bu aşamada toprak reformunun ilk bakışta görünmeyen fakat sanayileşme için gerçekte var olan bir etkisi bulunmaktadır. Toprak sahipleri artan gelirlerini topraklarını genişletmek yerine,

⁹ A. Zafer GÜRLER, Osman KARKACIER ve Ergün ŞİMŞEK, *Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeleri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Ders Notları, Tokat 1995, s. 7.

sanayi kuruluşlarına yönelmektedir.¹⁰ Bu davranış biçimi ise sanayileşme aşamalarının en belirgin olgusu şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Gönüllü ve zorunlu tasarrufların dışında iç ticaret hadlerindeki gelişmeler nedeniyle de tarımdan sanayiye bir sermaye aktarımı olmaktadır. Genellikle tarımın aleyhine gelişen iç ticaret hadleri nedeniyle tarım dışı ürünlerin fiyatları daha hızlı artmaktadır. Dolayısıyla tarımdan öteki sektörlerle doğru daha fazla gelir transferi olmaktadır.

3. 2. İşgücü Kullanımı Açısından Tarım Sanayi İlişkileri

Gelişmekte olan ülkelerde tarım kesimindeki nüfus oldukça yoğundur. Sanayileşme sürecinde gerekli işgücünün tarım kesiminden sağlandığı görülür. Tarım kesiminin işgücü kaynağı olması iki nedene bağlanabilir. Birincisi; bu sektörde gizli işsizliğin egemen oluşu, ikincisi de sanayileşme sonucu tarımda mekanizasyonun gelmesiyle daha az iş gücüne gereksinim duyulmasıdır. Ayrıca, sanayi kesiminde emeğin fiyatının yüksek olması tarımdan sanayiye iş gücü aktarımını da olanaklı kılmaktadır.

Geleneksel tarım ülkelerinde hemen hemen nüfusun yarıya yakınına oluşturan kırsal alanda yaşayan insanların %20'sinin gizli işsiz olduğu saptanmıştır. Sanayi kesiminde henüz aşırı istihdamın bulunmadığı dönemlerde tarım sektöründeki gizli işsizlerin tarım dışı sektörlerle kaydırılması ile milli gelirin artırılmasında katkıda bulunabilir.¹¹ Sanayileşmiş ülkelerin tümünde tarımın aktif nüfustaki oranı %10'un altına inmiştir.¹² Ülkemizdeki bu oran ise %45 dolayındadır.¹³ Kalkınma çabası içinde bulunan azgelişmiş ülkelerde istihdam hem sosyal, hem de ekonomik açıdan büyük bir sorun niteliğindedir. Tarımda küçük işletmelerin yaygın bulunması ve bir süreden beri görülen makinalaşma, teknolojinin değişmesi, azgelişmiş ülkelerde işgücünün değerlendirilmemesi sorununu ortaya çıkarmıştır.

Üretim yapısının özellikle kırsal alanlarda yaşayanların gelirlerini artırıcı ve istihdam olanaklarını geliştirici biçimde düzenlenmesi, yani tarımsal faaliyetlerin

¹⁰ Ergül HAN, *Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi*, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Yayın No: 205/134, Eskişehir 1978, s. 19.

¹¹ GÜRLER v.d., a. g. e., s. 109.

¹² ŞAHİN, a. g. e., s.239.

¹³ *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:2516-ÖİK:534, Ankara 2000. s. 2.

yoğunlaştırılması gerekmektedir. Bu arada sanayi kuruluşların hammadde kaynaklarına yakın yerlere kurulması, hem işgücü talebini artıracak ve yeni iş olanakları yaratacak, hem de kentlere göç edilmesini engelleyerek sağlıklı bir kentleşmeyi önleyecektir.¹⁴

3. 3. Sanayi Ürünlerine Talep Yaratması Açısından Tarım Sanayi İlişkileri

Tarımda ileri teknolojilerin kullanılmaya başlanması sanayi ürünlerine olan talebi artıracaktır. Bu talep iki şekilde ortaya çıkar. Birincisi, tarımda alet ve makine kullanımını artırmasıdır. Modern girdilerin kullanılmaya başlanması bu malları üreten sanayilerin gelişmesine olanak yaratır. Bu malları üreten, gübre fabrikaları, ilaç fabrikaları, traktör fabrikaları, sulama borularını ve öteki ekipmanlarını üreten fabrikalar gibi bir çok tarıma bağımlı sanayi işletmesi gelişme sürecine girer.

Sanayi ürünlerine talep yaratılması açısından ikinci itici güç; tarımsal üretimde verimliliğin artması, bu kesimdeki gelir düzeyinin yükselmesini ve giderek sanayi ürünlerini satın alabilecek bir duruma gelmesini sağlar. Böylelikle sanayileşmeyi engelleyen en önemli etkenlerden biri olan iç pazarın darlığı ortadan kalkmış olur.¹⁵ Gelir düzeyinin yükselmesi ile birlikte bu kesimde yaşayanların yaşam standartlarının yükselmesi olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan, sanayileşme süreci içinde gıda malları üretiminin artan talebi karşılayacak biçimde çoğalması gerekecektir. Sanayileşme ilerledikçe buna bağlı olarak kişilerin gelirleri de artacaktır. Dolayısıyla iyi beslenmeye verilen önem gıda maddelerine olan talep ile sağlanacaktır.¹⁶

3. 4. Hammadde Katkısı Açısından Tarım Sanayi İlişkisi

Tarım sanayiye işgücü ve sermaye katkısının yanı sıra ürün sağlayarak da katkıda bulunur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, emek yoğun sanayi için tarım kesiminden sağlanan ilksel ürünler hammadde olarak kullanılırlar. Bu ülkelerde sanayileşme daha çok bu maddeleri ürün haline getirecek şekilde planlanmıştır. Ekonomi ne kadar sanayileşirse o derece tarım ürünlerine ve hammaddeye gereksinim duyacaktır.¹⁷

¹⁴ ÜNLÜOĞLU, a. g. e., s. 25.

¹⁵ HAN, a. g. e., s. 20.

¹⁶ GÜRLER v.d., a. g. e., s. 109

¹⁷ Ali ÖZGÜVEN, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3-001-005, Bursa 1977, s. 55-56.

Tarım sektöründe gerisel bağıllık gösteren sanayiler söz konusudur. Bu sanayiler; un ve ürünleri sanayi, bitkisel yağ sanayi, şeker sanayi, yem sanayi, çay sanayinden oluşan gıda sanayi ile içki sanayi, tütün ürünleri sanayi, dokuma ve giyim sanayi gibi genellikle ara malı üreten sanayilerden oluşmaktadırlar. Bu sanayi dallarının hepsinin hammaddesi tarım kesiminden elde edilmektedir. Tarıma dayalı sanayi kollarına gerekli olan hammaddeler ülke içinden kolaylıkla ve ucuz olarak sağlanmaktadır.

3. 5. Döviz Katkısı Açısından Tarım Sanayi İlişkileri

Sanayileşme sürecinin tamamlanabilmesi için gerekli dışalımın yapılabilmesi önemli bir zorluk olarak ortaya çıkmaktadır. Genellikle tarım ürünü üreten az gelişmiş ülkeler için gerekli döviz, tarım ürünleri dışsattım ile sağlanmaktadır. Sanayileşme için gerekli olan yatırım malları, ara mallar ve hammaddelerin dışalımının yapılabilmesi döviz rezervlerine bağlıdır. Bu amaç için yeterli döviz bulunamaması durumu dış ödemeler darboğazı olarak anılmaktadır. Çünkü dış ödeme güçlükleri sanayileşmeyi ve kalkınmayı geciktiren en önemli faktörlerdir. Bu darboğazları ortadan kaldıracak etkenlerin başında ana kaynak olarak, tarımsal ürünlerin dışsattımı ile sağlanan döviz gelirleri gelmektedir.¹⁸

Gelişmiş ülkelerde sanayi üretimini hızla artması tarımsal hammaddelerin gereksinimini de artırmıştır. Tüketici gelirinin yükselmesi ile sentetik mallara olan talep azalmıştır. Sanayi sektörü içinde tarıma dayalı imalat sanayinin önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Sanayileşme yönündeki yapısal değişimin doğal sonucu olarak tarımın ulusal gelirdeki payının düşmesi, tarım sektörünün gerilediği anlamına gelmeyip, öteki sektörlerin tarıma göre oran olarak daha hızlı geliştiğini gösterir.¹⁹

3. 6. Ekonomik Yararlar Açısından Tarım Sanayi İlişkileri

Sosyo-ekonomik gelişme sürecinde, artan nüfus ve gelişen sanayiye paralel olarak tarım kesiminde öz tüketimin payı azalmakta pazarlanan ürünlerin payı ise artmaktadır. Sanayinin tarım kaynaklı girdi talebi genişlerken tarım; pazarlara genel olarak bir genişleme eğilimi içinde girer.

¹⁸ GÜRLER v.d., a. g. e. , s. 111.

¹⁹ İ. Hakkı İNAN, Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, Trakya Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi Yayınları, Ekim 1998, s. 37.

Tarımsal ürünler sanayide işlemlerden geçtikten sonra pazara arz edildiğinde tarımsal ürün pazarlarının genişlemesinde önemli ölçüde etki gösterir. Ne var ki, böyle bir sürecin oluşması için tarım ve sanayi kesimlerinde, yapısal nitelikte önlemlerin alınması ve her iki kesimin fiili olarak birbirine yönelmeleri gerekmektedir. Tarımsal ürünlerin sanayi aşamasında işlenerek değerlendirilmesiyle ortaya çıkabilecek ekonomik yararlar şu noktalarda toplanabilir.

a- Tarımsal ürünler işlenerek tarımın iç ve dış pazarlarda genişlemesine etkin olmaktadır.

b- İlksel ürünlerin işlenerek pazara sürülmesiyle bir ölçüde mevsimlik yada yıllık fiyat dalgalanmaları geçersiz kılınabilecektir.

c- Ürün çeşidi zenginleşecektir. Tarımsal orijinli ilksel ürünler sanayi aşamasından geçtikten sonra pazara sürülen ürün çeşidi artacaktır. Örneğin; domates salçası, domates suyu, domates çorbası. Süt, süttezu, pastörize süt, sterilize süt vb.

d- İlksel üretim aşamasındaki üreticiler örgütlenerek, örneğin kooperatifleşmeyle, dikey bütünleşmeyle kendi ürünlerini kendileri sanayi aşamasına sokarak çok yönlü yarar sağlayabilirler.

e- Gelişme sürecinde yeni bir tüketici topluluğu oluşur. Gıda pazarlarında tüketici talebi yapısal değişikliğe uğrar. Artan gelir düzeyi, boş zamanların daralması yada kadınların çalışma hayatına girmeleri gibi nedenlerle tüketiciler; besin değeri yüksek standartlarda ambalajlanmış hazır gıda maddelerine yönelmektedirler.

f- Tarım ürünlerinin sanayi aşamasından geçtikten sonra pazara arzı üretim alanlarının tüketim merkezlerine uzaklığı ürünlerin sanayi aşamasından geçtikten sonra pazara arzı konusunda önem taşır.

g- İç ticaret hadleri tarım lehine dönüşecektir. İlksel üretim aşamasındaki üreticilerin sanayi aşamasına katılmalarıyla yani tarım-sanayi-ticaret bütünleşmesiyle üreticiler bir yandan yüksek gelir ve tüketim harcamalarından daha büyük pay alacaklardır. Bu olgu; uzun dönemde iç ticaret hadlerini tarım kesimi lehine dönüştürecek aynı zamanda tarım-sanayi arasındaki girdi-çıkı ilişkileri yoğunlaştıracaktır.

h- Dış ticaretten (dışsatımdan) daha kazançlı çıkılacaktır. Dış ticaret hadlerinin tarımsal ürün satan ülkeler aleyhine gelişmesi daha fazla ürün satma eğilimine karşı daha az sanayi ürünü alma demektir.²⁰

4. TARIM VE TARIMA DAYALI SANAYİNİN KARŞILIKLI İLİŞKİLERİ

4. 1. Tarım Sektörünün Gelişmesinde Tarıma Dayalı Sanayinin Katkısı

Tarım sektörü, doğa koşullarına bağlıdır. Buna bağlı olarak, risk ve belirsizlik fazladır. Tarım ürünlerinin arz-talep esnekliğin düşük, üretim zamanı öteki sektörlere göre uzundur.

Bu özellikleri ve toplumda sosyal dengelerin sağlanması ve korunmasına katkıları, ürünlerin korunması ve bunlarla ilgili pazarlama olanaklarının zor ve öteki sektörlere göre gelirinin düşük olması gibi etkenlerle tarım sektörü ülkelere göre değişmekle birlikte, pazar ekonomisinin en yaygın uygulandığı ülkeler dahil birçok ülkede üretim-tüketim zinciri içerisinde desteklenmektedir. Tarım sektöründe varolan risk ve belirsizlikler yanında, paranın geri dönüşüm hızının düşük ve sermaye birikiminin yetersiz ve buna bağlı olarak yatırımların az olması sektörün desteklenmesini gerektirmektedir. Son yıllarda, değişen ulusal ve uluslararası koşullar yeni fırsatları yaratırken, tarım ve gıda sektöründe farklı yaklaşımlar ve değişiklikler gerekliliğini de gündeme getirmiştir.²¹

Bir ülkenin kalkınabilmesi için ya üretimin artırılması yada ürettiği ürünleri değerlendirerek pazarlaması gerekmektedir. Ülkemiz gibi ekonomilerinde tarımın, tarımsal yapısı küçük, dağınık ve parçalı işletmelerin egemen olduğu, aynı zamanda da topraklarının kullanılma sınırının aşıldığı ülkelerde; üretimi artırmak olanaksız görülmektedir. İşte bu noktada tarıma dayalı sanayi önemini korumaktadır. Nasıl ki, tarıma dayalı sanayi tarım işletmeleri içinde kurulup, toprak hammaddelerinin tarla tarımı, bahçe ve hayvan ürünlerini yerinde işleyerek değerlendirir. İşletmeden kalan artıkları da hayvan yemi, gübre gibi yine tarım işletmelerinde kullanılır. Buna göre tarıma dayalı sanayinin üç özelliği vardır.

²⁰ GÜRLER v.d., a. g. e., s. 112-118

²¹ Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu....., s. 3.

1. İşlediği hammaddelerin tarımsal ürünler olması,
2. Bu ürünlerin yetiştiği yerde işlenmesi,
3. Artıkların yine tarım işletmesinde kullanılması.

Tarıma dayalı sanayiler bu özellikleriyle öteki sanayilerden ayrılırlar ve tarımın bünyesinde yer alırlar. Tarıma dayalı sanayilerin çeşitli ürünlerin değerlendirilmesinde oynadığı rol büyük ve çeşitlidir. Bunlar;

a. Çiftçi elde ettiği malın bir bölümünü kendi işletmesinde değerlendirerek bunları birden pazara çıkarmaz. Özellikle pazarın durgun olduğu yada fiyatların düşük olduğu bir dönemde bu malları doğrudan doğruya işleyerek değerlendirmekle pazarın etkisinden kendini kurtarabilir.

b. Pazara sürülecek mallarda aranan nitelik, topraktan elde edilen ürünlerden tam olarak elde edilemez. Bunlardan bir bölümü görünüşü, biçimi yada herhangi bir neden yüzünden pazar değerini bulamaz. Bu gibi malları çiftçi kendi bilgi ve aracılığıyla değerlendirebilmelidir. İyi, gösterişli ürünler yanında, hastalıklı ve biçimi bozuk olanlarda vardır. İyiler kötülerinden ayrılarak pazara sürülürse kar fazla olur.

c. Tarıma dayalı sanayi ürünlerinin işlenmesinden birçok artıklar kalır. Bu artıklar hammadde ve işleme artığı olarak kullanılır. Bitkisel yağların artıklarının hemen hepsi çok değerli yem ve gübre maddeleridir. Bu artıkların bu biçimde kullanılmaları ürünlerin maliyet değerlerini azaltır, aynı zamanda iş ve gelir getiren hayvanların ve toprağın verimini yükseltir. Dolayısıyla tarım ürünlerini hammadde olarak kullanıp işleyen tarıma dayalı sanayi de bir tarım sanatıdır.

4. 2. Tarıma Dayalı Sanayinin Gelişmesine Tarım Sektörünün Katkısı

Gelişmekte olan ülkelerdeki emek-yoğun sanayi için tarım ürünleri hammadde açısından büyük önem taşır. Çünkü bu ülkelerde sanayi daha çok tarımsal hammaddeyi değerlendirecek bir yapıda kurulmuştur (dokuma, konserve, deri sanayi vb.). Bu nedenle var olan sanayinin gelişmesi de büyük çapta ilgili tarım ürünlerinin varlığı, yeterli çapta üretimi gibi konularda gösterilecek titizliğe bağlıdır. Ülkemizde tarımdan imalat sanayine giden girdi değeri çok yüksektir. İleri derecede sanayileşmiş ülkelerde bu oran çok düşük bir değerdedir. Ülkemizde bu oranın yüksek olması, halen sanayinin tarım sektörüne bağımlılığının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Bununla beraber tarım kesimi nüfusu ile, öteki sektörlerde üretilen ürünler için büyük bir pazar oluşturmaktadır. Tarımsal gelirlerdeki artış ve kırsal alanda yaşama düzeyindeki yükselme oranında bu pazar; öteki sektörlerin ürünleri için çok önemli bir potansiyele de sahiptir.²²

Ülkemizde sanayinin önemli bir bölümü hammadde gereksinimini tarım sektöründen sağlamaktadır. Tarım sadece sanayi sektörüne hammadde sağlamakla kalmayıp, sanayi mallarına karşı talep de yaratır. Ülkemizde tarıma dayalı ve tarımsal sanayinin genelde büyük bir kapasitesi olmasına karşın, hammadde ve finansman yetersizliği gibi nedenlerden dolayı kurulu kapasitenin önemli bölümünden yararlanılamamaktadır.

5. TARIMSAL SANAYİ VE KOOPERATİFÇİLİK POLİTİKALARI

Ekonominin temel sektörlerinden biri olan sanayi, üretim faktörlerinden emek ve sermayeyi kullanarak, hammadde ve yarı ürünleri işleyerek ürün haline getiren tüm üretim faaliyetleridir. Sanayi denince genelde imalat sanayi anlaşılır. Ülkemizde dış ticaretin sınıflandırmasında imalat sanayi, tarıma dayalı sanayi ve öteki sanayiler olarak ayrılmaktadır.²³ Sanayi ekonomik biliminin daha başlarında, zenginlik yaratan bütün gayretlere uygulanan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarım ise, arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yollarıyla bitki, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi yada bunların üreticiler tarafından işlenip değerlendirilmesi faaliyetleridir. Daha geniş anlamıyla tarım; insanların her türlü gereksinimini karşılamak için yapılan organik madde üretimidir. Tarım ekonomik olduğu kadar sosyal sektör özelliği de taşımaktadır. Tarım, temel gereksinim maddelerinin üretildiği bir sektör olmasının yanı sıra, öteki sektörlerle hammadde sağlanması, tüketim harcamaları ve dışsattım payı sektörün sosyo-ekonomik açıdan sahip olduğu önemi artırmaktadır.

²² ORHAN, a. g. m. , s. 48-49.

²³ KARLUK, a. g. e., s. 193.

Tarım, doğası gereği sanayileşmeye benzemez. Sanayileşme toplumda yapı değişiklikleri ortaya koyduğu halde tarımdaki gelişmeler bu anlamda yapı değişikliği meydana getirmez. Sanayinin gelişmesi ve buna paralel olarak ortaya çıkan işgücü gereksinimi sürekli bir şekilde tarımdaki nüfusu azaltmış ve kırsal alanlardan sanayi merkezlerine doğru büyük göçler meydana gelmiştir. Bu süreç pek çok ülkede halen de devam etmektedir. Sanayinin gelişmesi tarıma makinenin, yani tarımda makinalaşma, tarımdaki nüfusu işsiz durumda düşürmüş, daha doğrusu gizli işsizliği artırmış ve bunun sonucunda tarım nüfusu devamlı azalma sürecine girmiştir.

Günümüzde teknoloji hızla değişmektedir. Bu hızlı teknolojik değişim tarıma da yansımaktadır. Üretim teknik ve yöntemleri sürekli gelişmektedir. Tarımsal kalkınmanın sağlanabilmesi için de, tarımsal üretimin sürekliliği ve gittikçe standartlara yaklaşımı bir koşuldur. Dünya ve ülke düzeyinde rekabet edebilmek için ticari ve sanayi hizmetleri en ucuza sağlama yöntemlerinin bulunması, tarım kesimine ticari ve sanayi kesiminde kalan tarımla ilgili katma değerlerin bir bölümünün aktarılması, tarımsal üretimin sürekliliği açısından son derece önemlidir. Bunun gerçekleşmesinde tüm dünya ülkelerinin üzerinde birleştiği en önemli araç kooperatif yöntemidir. Kooperatif yöntemden üretimin ve pazarın özelliğine göre çeşitli aşamalarda yada tüm aşamalarda yararlanmak olanaklıdır.²⁴

Çiftçilerin genelde kırsal kesimde dağınık yaşamaları, üretimde tarımsal modern üretim tekniklerini ve girdilerini kullanmamaları, alıcı ve satıcı karşısında güçsüz olmaları, ekonomik ve mesleki çıkarlarını korumak amacıyla kooperatifleşmeye gidilmiştir.²⁵ Özellikle her türlü üretim ve tüketim kooperatifçiliği başta olmak üzere yapılacak kooperatifçilik çalışmaları ile tasarrufta bulunmak, bu tasarrufları değerlendirmek daha yararlı ve ekonomik sonuçlar doğurabilir. Özellikle tarım alanındaki kooperatiflerimize daha iyi işlerlik kazandırmak, üretim maliyetlerini düşürmek, değişik imalat alanlarında kooperatifler kurup geliştirerek üretilen malların ucuza sağlanması büyük önem taşımaktadır. Toplumumuzdaki her konudaki kooperatifçiliğin yaygınlaştırılarak ekonomik güçlerin bir araya getirilmesi aracılığıyla bir yandan daha ucuza fazla üretim yapmak, bunun sonucunda belli bir süre fiyatların

²⁴ Nuray KIZILASLAN, "Kırsal Toplumda Kooperatifleşme Olayının Gelişme Çizgisi", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 317, Temmuz 1997, s. 4.

²⁵ İ. Hakkı İNAN, **Tarımsal Kooperatifçilik Ekonomisi**, Trakya Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi Yayınları, Tekirdağ - 1999, s. 28.

artmasına ve buna paralel olarak ücretlerin ve aylıkların da uygun bir düzeyde tutulmasına olanak sağlayarak artık değerler sanayi alanına kaydırılmalıdır. Ayrıca kooperatifler aracılığı ile toptan girdi sağlanması ve üretilen ürünlerin birlikte değerlendirilmesi, yine bu arada birlikte makine kullanımı gibi önlemler alınarak verimliliğin artırılması ve maliyetlerin düşürülmesi önemli konular olarak karşımızda durmaktadır.²⁶

Bireysel özelliklere hitap eden, sağlık ve diyetetik etmenler dikkate alınarak üretilmiş, yarı işlenmiş pek çok ürün tarımsal üretim içinde düşünülmektedir. Bu konuda sanayileşmenin kooperatifler üzerinde oturtulması, Avrupa Birliğinde destek bulunmaktadır.²⁷

Tarımın ve sanayinin gelişmesinde, yönlendirilmesinde, finansmanında ve farklılaşmasında kooperatifler itici güç konumuna getirilmelidir. Bu üç kesimde dengeli bir gelişme sağlayabilmek, sanayileşme ve kalkınmada tarımın büyüme olanaklarını artırmada, tarımın sanayileşmesini sağlamakla olanaklı olabilecektir. Bunun için de tarımdaki üreticiler giderek artan oranda, tarım-sanayi kesiminin şemsiyesi arasına girerek tek yanlı üstünlükler ortadan kalkacaktır. Sonuçta bu kesimler arası dengeli bir gelişmenin sağlanabilmesi, tarımın genel büyüme dinamiğinden ve kalkınma yarışından kopmaması için, tarım kesimindeki üreticilerin kendi kaynak ve girişim kabiliyetleri ile daha ileri pazar kademelerinde örgütlenmeleri gerekir.²⁸

²⁶ Celal ER, “ Endüstri, Tarım ve kooperatifçilik ”, **Karınca Dergisi**, S. 626, Şubat 1989, s. 5-6.

²⁷ Ayhan TAN, “ Geleceğin Tarım Politikaları Kooperatiflersiz Düşünülemez ”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 315, Haziran 1997, s. 3.

²⁸ Rasih DEMİRCİ, “ Üreticilerin İşbirliği ve Tarım Sanayi”, **Karınca Dergisi**, S.586, Kasım 1984, s. 9.

İ k i n c i B ö l ü m

TARIM-SANAYİİ BÜTÜNLEŞMESİ VE ÇEŞİTLİ ÜLKELERDEKİ TARIMA DAYALI SANAYİİ FAALİYETLERİNDE KOOPERATİFLERİN YERİ

1.TARIM SANAYİİ BÜTÜNLEŞMESİ VE KOOPERATİFLERİN BU BÜTÜNLEŞMEDEKİ ROLÜ

Bugün dünya üzerinde yaklaşık 5 milyar insan yaşamaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde nüfusun büyük bir bölümü kentlerde yoğunlaşmış durumdadır. Bu ülkelerde nüfusun çok düşük bir yüzdesi(%7-8 kadarı) tarım kesiminde çalışmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise kırsal alanlardan kentlere doğru büyük bir göç olgusu yaşanmaktadır. Nüfusun artması ve kentlerde yoğunlaşması tarım ürünlerine olan talebi artırırken, nitelik olarak da değiştirmektedir. Kadınların çalışma hayatına girmeleri, hazır gıda maddelerine ve giyim eşyalarına olan talebi artırmıştır. İnsanların tüketim alışkanlıkları zamanla değişmekte, tarımsal ürünleri çeşitlendirmek gerekmektedir.

Bu gelişmeler karşısında yalnızca dünya nüfusunun beslenmesini sağlama görevi bile tarımın tek başına altından kalkmayacağı ağır bir yük durumuna gelmiştir. Günümüzde artık tarım alanlarının daha fazla artırılması dünyanın büyük bir bölümünde olanaksızdır. Tarımsal üretimi arttırabilmek için tarımda verimlilik artışı sağlanması gerekmektedir. Verimliliğin yükseltilmesi ise, bilindiği gibi çeşitli modern girdilerin ve teknolojinin tarımda kullanılması ile olanaklı olabilmektedir. Tarım, modern girdiler ve teknoloji açısından tarım dışı kesimlere bağlı bir duruma gelmiştir. Tarımda kullanılan gübre, ilaç, kaliteli tohumluk ve alet-makineler gibi girdilerin çoğu sanayii kesiminde üretilmektedir. Sulama alanlarının geliştirilmesi, inşaat sektörüncü kurulacak barajlara bağlıdır. Tarımsal girdilerin kalitelerinin arttırılması yada tarımda uygulanan üretim tekniklerinin geliştirilmesi, bu konularda yapılan bilimsel çalışma ve araştırmalar aracılığıyla olmaktadır.

Tarım-sanayi bütünleşmesi son yıllarda üzerinde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Tarım ile tarıma girdi sağlayan ve tarımsal ürünleri değerlendiren kesimler arasında sağlanacak etkili bir işbirliğinin ulusal ekonomilere önemli katkılar sağlayacağı genellikle kabul edilmektedir. Bu işbirliği gerçekleştirilirken ortaya çıkabilen sorunlar ve sosyal açıdan istenmeyen dengesizlikler nedeniyle de tarım-sanayi bütünleşmesinde kooperatif yöntemden yararlanma eğilimlerinin artmakta olduğu söylenebilir.

Modern girdiler ve teknolojinin kullanılmasıyla tarımda verimlilik ve üretim artışı sağlayabilir. Ancak tarımsal üretimi artırmanın insan gereksimini gidermek için yeterli olacağını söylemek güçtür. Tarım ürünlerine yer, şekil, zaman ve mülkiyet yararları kazandırarak, bunları değerlendiren faaliyetlerin etkin şekilde yürütülmemesi durumunda tarımsal üretimi arttırmak için harcanan çabalar boşa gitmiş olacaktır. Önemli olan belli ürünleri bol miktarda üretmek değil, bu ürünlere gereksinim duyan insanlara istedikleri zaman ve şekilde sunabilmektir. Bu görevi ise tarım ürünlerini doğrudan yada çeşitli sanayi ürünlerine dönüştürdükten sonra pazarlayan kesimler üstlenmişlerdir. Bu kesimlerin ulusal ekonomi içindeki ağırlıkları, ülkenin gelişmişlik düzeyi yükseldikçe artmaktadır. Gelişmiş ülkelerde, tarıma dayalı sanayi kollarında yaratılan katma değer, tarımsal katma değerın çok üzerindedir.²⁹

Tarım ile ilgili faaliyet alanları arasındaki bu son derece güçlü bağımlılık bu kesimlerin birlikte düşünülerek, tek bir ekonomik kesim gibi ele alınmaları yönündeki eğilimleri güçlendirmiştir. Dünyada rasyonel tarım yapabilen ülkelerde tarım ürünlerinin yaklaşık %60'ı sanayi tesislerinde yarı yada tam ürün haline getirilirken, bu oran ülkemizde %30 dolayındadır.³⁰

²⁹ Ayhan ÇIKIN, *Tarımsal Kooperatif İşletmeciliği*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir 1990, s. 35

³⁰ Ahmet ÖZÇELİK, "Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayi ile Üreticinin Entegrasyonunda Kooperatif Örgütlenmenin Önemi", *Karınca Dergisi*, S. 699, Mart 1995, s. 16.

1. 1. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşme

Tarıma dayalı sanayi geniş anlamda tarım, sanayi ve ticaret kesimlerinin dikey pazar kanalları çerçevesinde bütünleşmesini anlatmaktadır. Bütünleşmede bu sektörlerin üretim ve tüketim ile birbirlerine yönelmelerini, üretim kapasitelerini birbirinin gereksinimlerine bağlı yada yönelik olarak oluşturmalarını sağlamaktadır. Bu yöneliş ile tarım kesimi, sanayinin tarıma dayalı yada tarıma yönelik arz ve talebinden yararlanırken, daha geniş ve istikrarlı bir pazara açılma olanağına kavuşabilmektedir.

Sektörlerin birbirleri için daha güçlü birer pazar oluşturmaları temelde iç pazarın ve işbölümünün gelişmesi demektir. Ekonomide kesimler arası ilişkinin geliştiğine de bir işaret sayılabilecektir. Bu anlamda tarıma dayalı sanayi, sanayinin tarım kesimi içinde bütünleşmesidir.³¹

Ulusal ekonomiler içinde sahip olduğu ağırlık ve insanların zorunlu gereksinimlerinin karşılanması görevini yüklenmiş olması, tarıma dayalı sanayi kesimine güçlü bir yapı kazandırması sorununu sürekli ön planda tutmaktadır.

Tarıma dayalı sanayi kesimi tarım işletmelerini, imalatçı firmaları içine alan kompleks bir yapıya sahiptir. Ulusal ekonomilerin üç ana kesiminden (tarım, sanayi ve hizmetler) mikro ekonomik birimleri bünyesinde bulundurmaktadır. Bu kesim içinde yer alan üretici firmalarla, pazarlama firmaları da çalışma yönüne göre ikiye ayrılabilir. Bunların bir bölümü tarımsal girdi üreten ve pazarlayan; bir bölümü ise tarım ürünlerini pazarlayan, sanayi ürünlerine dönüştüren ve bu yeni ürünleri pazarlayan firmalardır.

Bütünleşme hareketleri ile geniş bir pazar yaratılmakta, ticari hacimler artırılmakta, sanayi üretimi daha verimli hale getirilmekte, tarımsal üretimde dış pazarda da rekabet şansı artırılmakta, yabancı sermayeyi çekme ve bundan yararlanma olanağını artırılmakta ve yeni iş alanlarının yaratılması gibi daha bir çok yararlar sağlanabilmektedir. Bütünleşme şeklindeki ekonomik uygulamalarda günümüz modern yaşayışında, tarım ve kooperatifçilik alanlarında ortam yaratmak olanaklıdır.

³¹ İsmail DUYMAZ, *Türkiye’de kooperatiflerin Verimli Çalışmaları Açısından Yatay ve Dikey Bütünleşme Hareketleri*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Yayın No: 60, Ankara 1985, s. 62.

1. 1. 1. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşme Gereği

Tarıma dayalı sanayi kesimi içindeki mikro birimler arasında sayıca en büyük gurubu tarım işletmeleri oluşturmaktadır. Tarımın kentine özgü özelliği de bu kesim içindeki her türlü faaliyeti etkilemektedir. Özellikle tarımsal üretimin biyolojik ve iklimik olaylara dayanması ve tarım işletmelerinin, gelişmiş ülkeler dışında, genellikle çok sayıda ve küçük olmaları, tarıma dayalı sanayi kesiminde risk ve belirsizliklerle dolu bir ortam yaratmaktadır.

Hava koşullarına ve çiftçilerin davranışlarına bağlı olarak üretimin yıldan yıla önemli ölçüde değişmesi, fiyat dalgalanmalarını da beraberinde getirmektedir. Bu durumda, tarımsal üretimde kararlılık sağlamak son derece güç olmaktadır.

Tarımsal ürün fiyatlarında görülen dalgalanmaların genellikle tarıma dayalı sanayi faaliyeti içindeki tarım dışı kesimlerin işine yaradığı söylenebilir. Ancak, fiyat dalgalanmalarına bağlı olarak üretim miktarlarında görülen değişimler, bu kesimler için de büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Örneğin bir salça fabrikası sahibi bir yıl domates fiyatlarının çok düşük olmasından yararlanarak büyük kazançlar elde edebilir. Ancak, bunun faturasını bir sonraki yıl çok ağır bir şekilde ödemesi olasıdır. Bir önceki yıl domates üretiminden doyurucu bir kazanç sağlayamayan çiftçilerin çoğu bu faaliyeti terkedeceğinden, fabrikatör fabrikasını işletmek için yeterli miktarda domates bulamayacak ve belki de, fabrikasını kapatmak zorunda kalabilecektir.

Tarımsal girdi üreten firmalar için de benzer riskler söz konusudur. Belirli bir pazar alanı bulunan ve ortalama bir talep hacmine göre üretimlerini ayarlamış olan bu firmaların tarım işletmelerinin önemli bir bölümünün beklenmedik şekilde faaliyet alanını değiştirmesi halinde zor durumda kalacakları ortadadır. Özellikle ürettiği girdi biyolojik bir karakter gösteriyorsa (civciv gibi); ya da bu girdi için alternatif kullanım olanakları söz konusu değilse, firmanın durumu çok daha güçleşebilir.

İşte bu gibi güçlükler tarıma dayalı sanayi kesimi içinde bir bütünleşme olgusunun ortaya çıkmasını gerektirmektedir.

1. 1. 2. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşmenin Değişik Biçimleri

Bütünleşme, işletmelerin üretim ve pazarlamada etkinliğini artıran birleşme sürecidir. Yatay ve dikey bütünleşme olarak ikiye ayrılır. Yatay bütünleşme, en az iki işletmenin üretim sürecinin aynı aşamasında birleşmesi ve yeni bir işletme organizasyonu oluşturmasıdır. Dikey bütünleşme ise, ham maddeden ürüne uzanan üretim sürecindeki aşamaların en az ikisinin söz konusu işletmenin çalışma konusu içinde olması olarak tanımlanabilir.³² Tarıma dayalı sanayide bütünleşme, tarımsal ve sanayi mallarla, hizmet üreten işletmeler arasında sağlanan işbirliğinin anlatıldığı bir dikey bütünleşme örneğidir.

Dikey bütünleşme, çeşitli yollardan gerçekleştirilebilmektedir. Bunlardan en yaygın olanları şunlardır;

-İç büyüme

-Devralma

-Sözleşmelerdir.

Bir işletmenin, faaliyet alanını üretim ve pazarlama sürecindeki birkaç aşamayı içerecek şekilde genişletmesi durumunda, iç büyüme yoluyla dikey bütünleşmeden söz edilmektedir. Burada önemli olan, işletmeye eklenen yeni birimlerin özellikle işletme tarafından kurulmuş olmasıdır.

Devralmalar yoluyla gerçekleştirilen dikey bütünleşmede de faaliyet alanının genişlemesi söz konusudur. Ancak burada, işletmeye yeni birimlerin eklenmesi, faaliyette bulunan başka birimlerin satın alınmasıyla sağlanır.

Dikey bütünleşmenin sözleşmeler yoluyla gerçekleştirilmesi durumunda işletmelerin faaliyet alanlarını genişletmeleri ya da herhangi bir mülkiyet devri söz konusu olmamaktadır. Burada önemli olan, aralarında sözleşme imzalayan işletmelerin karar alma süreçlerinde işbirliğinin sağlanmasıdır. Genellikle, sözleşmeye giren işletmelerden en güçlü durumda olanına, ötekilerinin çalışmalarını denetleme yetkisi verilmektedir. Yapılan sözleşme ile, işletmeler karşılıklı olarak birbirlerinin ürettikleri malları belirli bir fiyattan satın alma garantisi verirler. Bu tip

³² İ. Hakkı İNAN, Türkiye’de Tarım Kooperatiflerinde Bütünleşme Sorunları, XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi, 19-21 Aralık, 1984 Ankara, s. 159.

bütünleşmenin iyi bir örneği sözleşmeli tarımdır. Tarım işletmelerini içine alan dikey bütünleşmeler de en çok bu yolla olmaktadır.

Sözleşmeli üretim, herhangi bir ürün değerlendirme kooperatifi ile üretici ortaklar arasında yada birim kooperatiflerle üst kuruluşlar arasında yapılabilmektedir. Bunun yanında kooperatifler ile sanayi ve ticari firmalar arasında da sözleşmeli üretim yapılmaktadır.³³ Sözleşmeli üretim çiftçi ile üretim sürecinde çiftçiden bir önceki ya da kuruluş arasında yapılan bir anlaşmaya göre gerçekleştirilmesi olarak tanımlanabilir. Sözleşmelerde yetiştirilecek ürünün çeşidine, miktarına, uygulanacak üretim tekniklerine, hasadın ne zaman ve nasıl yapılacağına ve genellikle çiftçiye ödenecek fiyata ilişkin hükümler bulunur

Tarıma dayalı sanayii kesiminde bu tür sözleşmeler tarım işletmeleri ile, girdi üreten, tarım ürünlerine hammadde olarak gereksinim duyan yada tarımsal ürünleri pazarlayan firmalar arasında yapılabilmektedir. Bu anlaşmalarda görülen ortak bir özellik, lider firma durumunda olan işletmelerin daima tarım dışı kesimlerden olmasıdır. Sözleşmeli tarım yoluyla dikey bütünleşik bir yapı içine giren çiftçiler kişisel bağımsızlıklarından bir miktar ödün vermektedirler. Böylece, kendi işinin sahibi olma ve kendi yağıyla kavrulma gibi özelliklerin en uzun süre geçerli olduğu tarım işletmeleri, özerk aile işletmesi olma özelliğini kaybetmekte, karşılıklı bağımlılığın egemen olduğu bir yapı içine girmektedir.

1. 1. 3. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşmenin Sağladığı Yararlar

Tarıma dayalı sanayi kesimindeki dikey bütünleşmenin çiftçilere tarım dışı firmalar ve ulusal ekonomi açısından sağladığı yararlar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

a) Bütünleşme ve Çiftçiler: Dikey bütünleşme çiftçilere, bazı temel girdileri zamanında sağlanması ve ürünlerini belirli fiyattan satabilme garantisi sağlamaktadır. Bu satış garantisi özellikle çabuk bozulan ve serbest pazarda kısa sürede pazarlanması güç olan ürünler söz konusu olduğunda büyük önem taşımaktadır. Çiftçi, bağımsızlığından ödün verirken, belirli bir ekonomik güvenceye kavuşmaktadır. Öte yandan, sözleşmenin getirdiği yükümlülükler ve üretim faaliyetinin denetim altında sürdürülmesi tarım işletmelerinde verimlilik artışı sağlanmasına katkıda bulunabilir.

³³ Rasih DEMİRCİ, Ölçek Ekonomisi ve Kooperatif İşletmelerde Yatay ve Dikey Büyüme, XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi, 19-21 Aralık, 1984 Ankara, s. 127.

b) Bütünleşme ve Tarım Dışı Firmalar: Dikey bütünleşme tarıma dayalı sanayi içindeki tarım-dışı faaliyetlerin de etkin şekilde yürütülmesine katkıda bulunacaktır. Tarım girdileri üreten firmalar ürünlerini satabilme garantisi elde edeceklerinden, güvenli bir çalışma ortamına kavuşacaklardır. Tarım ürünleri pazarlayan ya da hammadde olarak kullanan firmalar ise, istedikleri miktar ve kalitede tarımsal ürünü, istedikleri zamanda elde edebilecekler ve böylece bu faaliyetlerin daha etkin şekilde sürdürülmesi sağlanmış olacaktır.³⁴

c) Bütünleşme ve ulusal ekonomi: Dikey bütünleşme sonucu mikro ekonomik birimlerin faaliyetlerinde görülen bu olumlu gelişmelerden, kuşkusuz, ulusal ekonomi de etkilenecektir.

- Ekonomik açıdan güvenli bir ortamda ve etkin bir şekilde faaliyetlerini sürdüren tarıma dayalı sanayi kesiminde istihdam hacminin artması beklenebilir.

- Etkinliğin artmasına bağlı olarak, bu kesimde yaratılan katma değer de artacaktır.

- Tarımsal fazlanın öteki kesimlere aktarılması için elverişli bir ortam yaratılmış olacaktır.

- Tarımda ve tarıma dayalı sanayi kollarında kendiliğinden bir üretim planlaması gerçekleşecek, tarımsal ürünler ve gıda maddeleri üretiminde görülen yıllık dalgalanmalar azalacaktır. Bu yolla, bu maddelerin fiyatlarında görülen dalgalanmalar da bir ölçüde önlenmiş olacak ve bu dalgalanmalar ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri giderecektir.

- Tarımda ve tarıma dayalı sanayi kollarında kaynakların daha rasyonel şekilde kullanılması sağlanmış olacaktır.

- Sonuçta, ülkenin kalkınma çabalarında avantajlı bir konuma gelmesi beklenebilir.

³⁴ Selim ÇOMU, Tarıma Dayalı Sanayinin Geliştirilmesi, II. nci. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliği, 2-7 Kasım, 1981 İzmir, s. 389-404.

1. 1. 4. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşmede Karşılaşılan Sorunlar

Tarıma dayalı sanayide bütünleşmede, bu olumlu sonuçlara ulaşılması bütünleşmenin uygun ölçüler içinde gerçekleşmesine bağlıdır. Gerçek yaşamda ise, genellikle bunun sağlanamadığı ve bazı önemli sorunlarla karşılaşıldığı görülmektedir. Tarıma dayalı sanayide bütünleşmenin temelini oluşturan sözleşmeler genellikle tarım dışı firmalar tarafından dikte ettirilmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde, ekonomik bakımdan güçsüz olmanın yanı sıra örgütsüz ve eğitimsiz bir durumda bulunan çiftçilerin, sözleşmelerin düzenlenmesinde hiçbir etkileri olmaması genellikle olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

Ürün fiyatı tarım dışı firma tarafından belirlenmekte ve önceden belirlenen fiyatlar özellikle enflasyon koşullarında yetersiz kalmaktadır. Sözleşmelerde riski hemen hemen tümü çiftçilere yüklenirken, tarım dışı firmaların yükümlülükleri konusunda, bağlayıcı hükümlere genellikle yer verilmemektedir. Bunun sonucu olarak da bazı tarım dışı firmalar girdi sağlama ve teknik yardım gibi yükümlülüklerini gereği gibi yerine getirememektedir.

Bu gibi durumlarda, kısa dönemde en çok zarar görenler çiftçiler olmaktadır. Ancak uzun dönemde, tarıma dayalı sanayi kesimi içinde yer alan tüm öğelerin ve giderek bütünüyle ulusal ekonominin önemli sorunlarla karşılaşacağı söylenebilir. Tarımda verim ve gelir düşüklüğü, tarıma dayalı sanayi kollarında atıl kapasitenin artması gibi olgular tüm ekonomiyi olumsuz yönde etkileyebilecek sonuçlar doğurabilir. Patolojik olarak nitelenen kırsal güç, sağlıksız kentleşme, işsizlik, açlık ve sosyal patlamalar ortaya çıkabilecek tehlikeli sonuçlardan bazılarıdır.

1. 2. Tarıma Dayalı Sanayide Bütünleşme ve Kooperatifler

Tarımsal faaliyet sonucunda çeşitli ürünler elde edilir. Bu ürünlerden birçoğu bozulmadan uzun süre bekleyebilir. Fakat öyleleri vardır ki, uzun süre beklemelerine olanak yoktur. Bunlar ya hemen tüketilir ya da tarımsal sanayi aracılığıyla değerlerini olabildiğince kaybettirmeden, ileride tüketilmek üzere işleme tabi tutulurlar. Süt, üzüm, zeytin, domates, meyve, sebze, et bunlara birer örnektir. Bu ürünlerin ileride kullanılabilmesi için sütün tereyağı yada peynire, üzümün şaraba, zeytinin zeytinyağına, domatesin domates salçasına ya da domates suyuna, meyve ve sebzelerin

konserveye yada meyve-sebze sularına, etin konserveye yada salam-sucuğa çevrilmeleri gerekir.

Çevirme işlemleri ya çiftçiler tarafından özel olarak kendi işletmelerinde ya da sanayiciler tarafından fabrikalarda yapılır. Çiftçilerin bu işlemleri kendi işletmelerinde tek başlarına yapmaları genellikle olanaksızdır. Çünkü, bu işlemleri yapabilmek teknik bilgiye, daha önemlisi gerekli makineleri satın alabilmek için büyük sermayeye gereksinme gösterir. Bu yüzden ancak büyük çiftçiler bazen bu işi tek başlarına yapabilirler. Fakat küçük çiftçilerin bu işi, işletmelerinde gerçekleştirmeleri olanak dışıdır.

Tarım ürünlerini işlemek için hemen hemen her yerde fabrikalar kurulmaktadır. Çiftçilerin ilgili ürünleri, bu sanayicilerce değer fiyatına satın alınıp işlenebilir. Her yerde ve her zaman bu durum gerçekleşse, o zaman tarım işletme kooperatiflerinin kurulmalarına gerek kalmaz. Fakat uygulamada durum her zaman böyle olamaz; çoğu kez aşağıda sıralayacağımız durumlar meydana gelebilir. İşte o zaman tarım işletme kooperatifleri kurulur.

-Pazarda tek alıcı durumundaki sanayici üreticilerin ürünlerini istediği fiyata satın almaya başlamıştır. Bu nedenle üreticiler bir kooperatifte birleşerek kuracakları bir fabrikayla bu sanayicinin tekelden kurtulmak istemektedirler.

-Bölgede üreticilerin ürünlerini işlemekle uğraşan hiçbir tesis kurulmamıştır. Çünkü tek başına hiç kimsenin buna ne gücü, ne teknik bilgisi, ne de finansal durumu yetmemektedir. (Ülkemizin birçok yeri için bu durum geçerlidir.) Bu durumda üreticilerin kooperatifler aracılığıyla o bölgede fabrikalar kurarak ekonomik yönden gelişmek istemektedirler.

- Bazı bölgelerde de, Fransa ve İtalya'daki birçok çiftçi gibi ürünlerini küçük çapta eski ve ilkel yöntemlerle yaptıklarından modern bir fabrikayı tek başına kurmak kimsenin işine gelmemektedir. Oysa birleşip fabrika kurup ürünlerinin yeni yöntemlerle, modern makinelerle yaparlarsa çok daha ekonomik olacaktır.³⁵

³⁵ Z. Gökalp MÜLAYİM, *Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara 1992, s. 301-302.

İşte bu noktada, tarıma dayalı sanayide bütünleşmenin çeşitli sosyo-ekonomik dengesizliklerine ve sorunlarına yol açmaksızın nasıl gerçekleştirilebileceği sorusu buna bağlı olarak da kooperatifler akla gelmektedir. Kooperatiflerde bütün ekonomik faaliyet birimleri gibi, ortaklarına dayalı ortaklarına yönelik olarak sürdürdükleri faaliyetlerini başarılı ve istikrarlı kılmak, amaçlarını rasyonel ölçüler içinde, zamanında ve yeterli düzeyde gerçekleştirmek, ilişki içinde buldukları pazar yapılarını aktif şekilde etkilemek, değişen içsel ve çevresel kaynak ve gereksinimlere uyum sağlayarak, varlığını sürdürmek ve ekonomik çevreyle giderek artan ölçüde bütünleşmek zorundadır.³⁶

Tarıma dayalı sanayilerin çiftçi kooperatiflerince kurulmasının topluma önemli yararlar sağlayacağı genellikle kabul edilmektedir. Aynı şekilde, bir çok tarımsal girdinin üretimini de kooperatif girişimlerin üstlenmesi olanaklı ve yararlı görülmektedir. Tarıma dayalı sanayii bütünleşmesinde kooperatiflerin yerini birkaç ana başlık altında incelemek olanaklıdır.

1. 2. 1. Üretim Ekonomisi Açısından Kooperatiflerin Yeri

Bilindiği gibi çiftçiler, kooperatif işletmenin yalnız müşterisi değil aynı zamanda sahibidirler. Bazı sanayi faaliyetlerin de kooperatifçe yürütülmesi durumunda çiftçiler bu sanayi girişimlerin de ortağı durumuna geleceklerdir. Böylece tarımsal ve tarım dışı işletmeler arasındaki ekonomik çıkar çatışmasının ortadan kalkması tarımda ve tarıma dayalı sanayi kollarında verimliliğin ve etkinliğin artmasına katkıda bulunabilir. Her hangi bir şekilde istismar edildiği kanısına kapılmayan çiftçinin üretimi artırma yönünde daha çok çaba harcaması beklenebilir. Üretimin çeşitli aşamalarında kooperatifin, üreticiler ile ilişkiler kurması gereklidir. Böylece hem girdi gereksinimleri saptanabilir ve hem de üretimin pazar isteklerine göre yönlendirilmesinde üreticilere bilgi verilebilir. Kooperatifler bu aşamada üreticiler ile bütünleşebilmelidir.³⁷

Gerek tarıma, gerekse tarıma dayalı sanayide kullanılan girdileri kalitesi büyük önem taşımaktadır. Dikey bütünleşme kooperatifler aracılığıyla gerçekleştirildiğinde,

³⁶ DUYMAZ, Türkiye'de Kooperatiflerin..., s. 9.

³⁷ Turhan GÜNEŞ, Kooperatiflerin Dış Ticaret Açısından Milli Ekonomiye Katkıları, Türk Kooperatifçilik Yayınları, Yayın No: 49, Ankara 1983, s. 244.

girdilerin üretimi ve kullanımı aynı işletmeler tarafından yapılacağından, kaliteli girdi üretimi de garanti altına alınmış olacaktır.³⁸

Öte yandan, fabrikalar kırsal alanda kurulacağından, arazi, iş gücü ve su gibi kaynakların daha ucuz olması ve taşımacılık giderlerinin düşmesi sonucu, daha düşük maliyetle üretim gerçekleştirebilecektir

1. 2. 2. Sermaye Birikimi ve Gelir Açısından Kooperatiflerin Yeri

Buraya kadar söylenenler, tarıma girdi sağlayan ve tarımsal ürünleri hammadde olarak kullanan sanayilerin kooperatifler tarafından kurulmasıyla, tarımsal faaliyet sonucu elde edilen katma değer artabileceğini göstermektedir. Sanayi üretimi ve pazarlama faaliyetleri sonucu yaratılacak katma değerler de göz önüne alındığında, kırsal kesimde önemli bir sermaye birikiminin oluşacağı söylenebilir. Bu birikim kişilerin değil, belirli bir sosyal sorumluluğu bulunan kooperatiflerin elinde toplanacağından, bunun verimli yatırım alanlarına yönetilmesinin çok daha kolay olacağı öne sürülebilir. Yaratılan fazlanın bir bölümü ortaklara dağıtıldıktan sonra, geri kalanın yatırım fonlarına aktarılması ile kooperatif bünyesinde önemli bir sermaye birikimi sağlanabilecek ve bu yolla gerçekleştirilen yatırımlar ülke kalkınmasına katkıda bulunabilecektir. Böylece, iyi işleyen bir kooperatif sistem aracılığıyla;

- a) Kırsal kesimde oluşan sermaye birikimi arttırılmış,
- b) Sermaye birikiminin, tarımda ve tarım dışı kesimlerde verimli yatırım alanlarına yönlendirilmesi kolaylaştırılmış,
- c) Gerek sektörler arası (tarım-sanayi-hizmet sektörleri) gerekse tarım sektörü içindeki gelir dağılımının daha adil bir görünüm kazanması sağlanmış olacaktır.

Kooperatifler, gelişen bir ülkenin karakteristik niteliklerinden olan, tarım ürünleri arz ve talebinin dengesizliklerinin, eksik pazar rekabetinin yarattığı fiyat artışlarının, dalgalanmalarının düzeltilmesinde etkili olmakla, ekonomik yönden geri kalmış bölgelere teknolojinin yayılmasını sağlamaktadır. Tarıma dayalı sanayinin gerçekleşmesinde gerekli ortamı yaratabilen kooperatifler, gıda maddeleri satış

³⁸İsmail DUYMAZ, Gelişmekte Olan Pazar Ekonomilerinde Tarımsal Kooperatifçilik Sorunları ve Önerileri , II. nci. Türkiye İktisat Kongresi Tarım Komisyonu Tebliğleri, 2-7 Kasım, 1981 İzmir,

pazarlarında, perakende ticaret zinciri ile işbirliği yaparak fiyat hareketlerine olumlu şekilde yön verebilmektedir.³⁹

1. 2. 3. Yerleşim Düzeni ve İstihdam Açısından Kooperatiflerin Yeri

Kooperatif yatırımların kırsal alanlarda gerçekleştirilmesi, ülkeye bazı önemli yararlar sağlayabilecektir. Kırsal alanlarda gerçekleştirilen sanayi yatırımları, kırsal işsizlik sorununu çözümlenecek, sağlıksız kentleşme olgusu frenlenecektir. Sanayi kuruluşlarının ve işsizler ordusunun kentlerde kümelenmeleri halk sağlığının tehdit eden çevre kirliliğine neden olmakta ve toplumsal huzursuzluğa yol açmaktadır. Kırsal alanlardaki sanayinin gelişmesi, hem kentlerdeki sanayinin yoğunlaşmasından kaynaklanan sorunların çözümlenmesine, hem de kırsal kesimde yaşayanlara yeni istihdam ve gelir olanakları yaratılmasına katkıda bulunacaktır.

Kırsal kesimdeki sanayi yatırımları sonucu, kırsal yerleşim merkezlerine temel altyapı ve hizmetlerin götürülmesi çabuklaşabilir. Sonuçta hem kentler, hem de kırsal yerleşim birimleri insan yaşamı için daha elverişli bir yapı kazanabilirler.

Bu şekilde, insan ve sermaye kaynaklarının ülke düzeyinde dengeli bir şekilde dağıtılması, ülkeyi savunma açısından da yararlı bir konuma getirebilir. Üretken kaynakların birkaç büyük kentte yoğunlaşması, bir savaş durumunda bunların tümüyle yok olmasına yol açabilir. Sanayi yatırımlarının kırsal alanlara kaydırılması, böyle bir tehlikeye büyük ölçüde önleyebilecektir.⁴⁰

Tüm bunların dışında, tarım ürünlerini değerlendiren ve bunu yaparken çiftçilerle elverişli koşullarda işbirliği yapan kooperatiflerin varlığı tarıma dayalı sanayi kesimi içinde bir denge unsuru olabilir. Sözleşmeli üreticilerini kaybetme olasılığı karşısında, işadamları sözleşme koşullarında çiftçiler lehine bazı değişiklikler yapabilirler. Bu yolla kooperatifler, yalnız kendi ortaklarına değil, belli bir yöredeki tüm üreticilere yarar sağlayacağı söylenebilir. Ancak, kooperatiflerin bu alanda başarılı olabilmesi için, kooperatif hareketin geniş bir çiftçi kesimince benimsenmiş olması bir ön koşul olarak görülmektedir. Ortak sayısı ve mali olanaklar açısından yeterince güçlü olmayan kooperatiflerin sanayi alanında başarı sağlamaları pek kolay olmayacaktır. Nasıl ki az

³⁹ Hüsnü POYRAZ, Tarımsal Amaçlı Kooperatifler ve Milli Ekonomiye Katkıları, XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi, 19-21 Aralık, 1984 Ankara, s. 218.

⁴⁰ Ayhan ÇIKIN, Kırsal Alanların Sanayileşmesi ve Kooperatifler, II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliği, 2-7 Aralık, 1981 İzmir, s. 390.

gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda kooperatif hareket yeterince güçlü olmadığından, kooperatifler ancak devletin vesayeti altında varlıklarını sürdürebilmektedirler. Bu tip kooperatiflerde ise ortak çiftçilerin, yönetimde söz sahibi olmaları pek olanaklı olmamaktadır.⁴¹

2. ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE TARIMA DAYALI SANAYİ FAALİYETLERİ İÇİNDE KOOPERATİFLERİN YERİ

Son yıllarda çeşitli dünya ülkelerinde kırsal kooperatiflerin sanayi ve hizmet kesimlerinde giderek artan bir ağırlık kazandıkları görülmektedir. Bu arada Arjantin, Bengaldeş, Şili, Mısır, Hindistan, Endonezya, Meksika, Tunus gibi birçok az gelişmiş ülkelerde kooperatif girişimler yoluyla sanayileşme çabaları dikkati çekmektedir.

Dünyanın birçok gelişmiş ekonomisinde de tarım sektörünün görece öneminin azalmasına karşın, tarıma dayalı sanayi girişimlerin ekonomiye katkıları giderek artmaktadır. Bu sektörde tarım ürünlerini alan, işleyen ve dağıtan firmalar hem katma değer ve hem de istihdamın büyük ve giderek artan bir oranı oluşturmaktadır. Avrupa Topluluğunda sadece gıda sektörü Gayri Safi Milli Hasılanın yaklaşık %10'unu oluştururken, aktif nüfusun %20'sine istihdam olanağı sağlamıştır. Topluluk üyelerinden İngiltere'de, tarım toplam aktif nüfusun sadece %1.4'üne istihdam yaratabilirken, gıda işlemenin %2.5 ve gıda dağıtımının %2.7'sini istihdam etmektedir. Tarım ürünlerinin %80'i son tüketicilere ulaşmadan önce işlenmektedir. Avrupa Birliğinde tarıma dayalı sanayi gurubunda gıda, içki ve tütün sanayi, 1994 yılında 108 milyar ECU ile en fazla katma değer yaratan sanayi gurubu olmuştur. Bu miktarla toplam sanayi katma değerinin yaklaşık %27'sini oluşturmaktadır.⁴²

Gelişmiş ülkelerde tarım ve tarıma dayalı sanayiye yönelik araştırmalar ve teknoloji üretimine, gıda üretiminde kendi yeterliliğine ulaşmak amacıyla büyük önem verilmektedir. Örneğin, Avrupa Birliği bilim ve teknoloji üretim politikalarını 5 yıllık planla yapmaktadır. 1987-1991 programında bilim ve teknoloji için 5.4 milyar ECU ayırmıştır. Bu kaynağın 280 milyon ECU' su biyoteknoloji tarım ve tarıma dayalı sanayi teknolojilerine yöneliktir. Dolayısıyla toplam bilim ve teknoloji fonunun %

⁴¹ Ayhan ÇIKIN ve Şevket YILDIRIM, "Tarım-Sanayi Bütünleşmesi ve Kooperatiflerin Bu Bütünleşmedeki Rolü", *Verimlilik Dergisi*, 1983/2, s. 68-69-70-71.

⁴² Nevin DEMİRBAŞ, "Kırsal Kalkınmada Agribusiness'in Rolü Bazı Ülkelerdeki ve Türkiye'deki Gelişmelere Genel Bir Bakış", *Kooperatifçilik Dergisi*, S.127, Ocak-Şubat-Mart 2000, s. 47-48.

5.19'u bu alana ayrılmıştır. 1990-1994 döneminde ise bilim ve teknoloji üretimi için 5.7 milyar ECU ayrılmıştır. Bunun 497 milyon ECU' su biyoteknoloji tarım ve tarıma dayalı sanayiye yöneliktir. Yani bütçenin %8.7'si biyoteknoloji tarım ve tarıma dayalı sanayiler (%2.58 biyoteknoloji ve %5.84'ü tarım ve tarıma dayalı sanayiler) için ayrılmıştır.⁴³

Avrupa da tarımsal üretimin yarısından çoğunun toplanıp işlenmesi ve satılması kooperatif pazarlama sistemi aracılığıyla yapılmaktadır. Tarımsal amaçlı kooperatiflerin pazar payı 1996 yılında Bulgaristan'da %30, Çekoslovakya'da %65, Finlandiya'da %79, İrlanda'da %100, Hollanda 'da %83 ve Portekiz'de %45'tir.⁴⁴ Avrupa Birliğine bağlı ülkelerdeki tarıma dayalı sanayi faaliyetlerine baktığımızda Avrupa birliği ülkelerinin bir çoğunda tarıma dayalı sanayinin kooperatifler aracılığı ile toplanan, işlenen ve pazarlanan ürünlerin toplam içindeki paylarının %60'ların üzerinde olduğu görülmektedir. Ülkeler açısından konuya bakacak olursak;

Fransa'da, tarım ve tarıma dayalı sanayide kooperatifler gittikçe artan oranlarda etkinleşmektedirler. Toplam 12.000'in üzerinde CUMA (Cooperatives d'Utilisations de Materiales Agricoles), yani Tarımsal Alet Ekipman Kooperatifleri toplam 250.000 ortağı ve 1200 personeliyle geniş bir bölgesel yelpazede çalışmaktadır. Fransa'da tarımsal kooperatifler iş hacimlerinin % 40'ını işlenmiş ürünlerden elde etmektedir. İşlenmiş domates de tarımsal kooperatiflerin pazar payı % 40, işlenmiş sebze de % 50'dir. Ülkede tüm tarımsal sanayinin % 94'üne egemen 7 alt sektör bulunmaktadır. Bunlar kesimhaneler, süt üretimi, besicilik, konservecilik, şeker üretimi, şarapçılık ve alkollü içki üretimidir. Bu yedi alt sektörde ise tarımsal kooperatifler tüm pazarın %33'üne sahiptirler.⁴⁵

Hollanda'ya baktığımızda; tarımsal kooperatifler birçok tarımsal ve hayvansal sektörde önemli paylara sahiptirler. Süt ve süt ürünleri, patates, patates tohumluğu nişasta, et ve et ürünlerinde pazar payları yüksektir. Ayrıca bu ürünlerde tarıma dayalı sanayi son derece gelişmiştir, çok modern işleme tekniklerine sahiptirler. Hollanda

⁴³ Harun TANRIVERMİŞ, " Türkiye'de Tarım ve Tarıma Dayalı Endüstrilere Yönelik Araştırma ve Teknoloji Üretiminin Bugünkü Durumu Sorunları ve Çözümü" , **Kooperatifçilik Dergisi**, S.110, Aralık 1995, s. 69.

⁴⁴ Ahmet ÖZÇELİK, " Az Gelişmiş Ekonomiler İçin Tarımsal Kooperatiflere Olan İhtiyaç", **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 765, Eylül 2000, s. 4.

⁴⁵ Ayhan ÇIKIN ve Nermin Kızıldağ NERGİS, **Avrupa Birliği ve Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Hareketleri**, Ümit Yayıncılık, Ankara 1999, s. 49

tarımsal kooperatiflerin tarıma dayalı sanayi ürünlerinde ve tarımsal üretiminde olduğu gibi, ayrıca ham ve işlenmiş ürünlerin dışsatımında da ulusal düzeyde önemli bir payı vardır. Sebze- meyvenin %85'ini, sanayi patatesin % 100'ünü, süt ürünlerinin % 87'den fazlasını, şeker pancarının % 63'ünü kooperatifler işlemekte ve pazarlamaktadır.⁴⁶

Almanya'da ise; Süt üretimi, işlenmesi ve değerlendirilmesi dalında kooperatifler tekel karakterindedir. Meyve suyu ve alkol üretimi, patates işleme, hayvansal ürünleri pazarlaması ve işlenmesi önemli yer tutmaktadır.

İrlanda'da; Tarım ekonomisine çok önemli katkıları olan iki büyük üretim sektörü gelişmiştir. Bunlar canlı hayvan işlenmesi, pazarlaması ve sütçülük kooperatifleri oluşturmaktadır.

İtalya'da; Tarıma dayalı sanayi ve kooperatifçilik özellikle tarımda ve balıkçılık sektöründe gelişmiştir. Bunlar içinde şarapçılık, hububat ve kaba yemler, çiçekçilik, sebze ve meyvecilik, zeytinyağı, hayvancılık, süt ve yem ürünleri alt sektörlerde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Öyle ki ülkedeki tarımsal kooperatifler birbirleri ile rekabete girecek oranlarda geniş iş hacimlerine sahiptirler.

Danimarka'da; Tarımsal kooperatiflerin çalışma alanları özellikle bitkisel ve hayvansal üretim çerçevesinde belirlenmiştir. En önemli ihtisaslaşma ve yoğunlaşmalar hayvancılık sektörü içerisindeki üretim dallarında göze çarpmaktadır. Örneğin: Domuz sucuğu(bacon) üretimi % 98'e çıkmıştır. Danimarka'da kooperatifler süt alımının %92'sini, tereyağı üretiminin % 92'sini, peynir üretiminin % 85'ini yapmaktadırlar.⁴⁷ Süt sektöründe ülkedeki tarımsal kooperatifler tekel yaratabilecek konuma ulaşmışlardır. Hayvancılıkta sadece et ve et ürünlerine dayalı sanayi üretiminde tüm ülkede 139 adet üst birlik vardır.

Portekiz'de; ülkede tarımsal kooperatiflerin etkin oldukları en önemli alanlar süt, şarap, sebze ve meyveciliktir. 1991 yılındaki tarımsal kooperatiflerin pazar payları sütte %75, şarapta %50, sebze ve meyvede ise %40'dır. Tarımsal ürün pazarlamasında ise %35 oranlarında bir paya sahiptir. Tarımsal kooperatifçiliğin çok eski bir geçmişi olmamakla birlikte, ülke de çok hızlı bir gelişme ve yoğunlaşma hareketi göstermiştir.

⁴⁶ Kaptan KAPTANGİL, " Hollanda ve Tarımsal Kooperatifçilik", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 243, Haziran 1991, s. 4.

⁴⁷ Tayfun ÖZKAYA, " Tarım ve Kooperatifçilik", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 319-320, Ekim-Kasım 1997, s. 22.

Bununla birlikte ülke tarımı çeşitli üretim dallarında tarıma dayalı sanayi önemli katma değer yaratabilecek konumdadır. Bu üretim dalları içerisinde hububat üretimi, sebzeçilik, meyvecilik, şarapçılık, ve zeytinyağı üretimi ön sıraları alırken, hayvansal ürünlerde de et ve et ürünleri ile süt ve süt ürünleri tarımsal ekonomi içerisinde büyük paylara sahiptir.

İspanya'da ise; Tarımsal kooperatiflerin belli başlı çalıştıkları ve etkin oldukları üretim ve tarımsal sanayi dalları; % 70 şarapçılık, % 70-75 zeytinyağı ve ulusal bir ürün niteliğinde olan hububat ise % 20'dir. Ayrıca et ve et ürünlerinde % 20, sebze ve meyvede % 15-40, süt ve süt ürünlerinde ise % 35'dir.

Lüksemburg'da ise; Tarımsal kooperatifler süt ve süt ürünlerinin % 80'ini üretimini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Aynı durum şarapçılık için geçerli olup ülke çapında 6 adet şarap mahzeni bulunmaktadır. Yerel ve merkezi kooperatifler tarımsal ürünlerin üretimi, işlenmesi ve pazarlaması aşamalarının her birindeki etkilerini artırmışlardır. Özellikle tarıma dayalı sanayinin gelişmesine büyük önem vermektedirler.

Belçika'da ise; Bitkisel ve hayvansal üretim dahilinde, özellikle süt ve süt ürünleri, hububat, sanayi bitkileri (şerbetçi otu ve patates gibi), meyvecilik, sebzeçilik ve çiçekçilik gibi ürünlerin üretimleri, işlenmesi ve pazarlaması önemli bir yol alınmıştır. Kooperatiflerin payı süt toplama ve dağıtımında % 60, tereyağı üretiminde % 62, süt tozunda ise üretim % 60'tır.

Yunanistan'da ise; Kooperatifler, süt, peynir, şarap, zeytin ve zeytinyağı, konserve sebze ve meyve, meyve suyu, yumurta ve tavukçuluk, tütün gibi üretim dallarında son derece etkinleşmişlerdir. Ülkede pratik olarak tarımsal kooperatifler, tarımsal sanayinin tüm dallarında etkindir. Ülkede 1990 yılı itibarıyla tarımsal kooperatiflerin sahip oldukları toplam tarıma dayalı sanayi işletme sayısı 1231 adettir.

Finlandiya' da tarıma dayalı sanayide son derece gelişmiş merkezi işleme ve pazarlama kooperatif birlikleri bulunmaktadır. Bu büyük kooperatif birlikleri ile federatif yapı, özellikle süt ve süt ürünleri ile et ve et ürünlerinde gelişme göstermiştir. Ülkede üretilen sütün % 70'i kooperatifler tarafından işlenmekte ve pazarlanmaktadır. ⁴⁸

⁴⁸ ÇIKIN ve NERGİS, a. g. e., s. 75-260.

İsveç'te tarımsal kooperatifler ülkede üretilen ham sütün hemen hemen tümünü toplamakta ve işlemektedir. Et ve et ürünlerinin işlenmesi ve pazara hazır hale getirilmesi için 14 kesimevi ve 12 işleme ünitesine sahiptirler. Kooperatifler, hayvan kesiminde %77'ye, kesilmiş ette %38'e, işlenmiş etin %37'sine ve dondurulmuş etin %34'üne egemendir. İsveç et, süt ürünleri ve hububat gibi bazı temel besin ürünlerinde gereksiniminin %80'ini karşılayabilecek düzeydedir. Gıda sektörü İsveç'te ikinci büyük sanayi konumundadır. İsveç gıda pazarının öteki Avrupa ülkeleri ile karşılaştığında oldukça entegre bir yapıya sahip olduğu dikkati çekmektedir. Toptan ve perakende ticaret üç büyük grubun elindedir. Bunlar ICA, KF ve DOĞAP' dır. ICA ve KF Ülkedeki kooperatif kuruluşlardır.⁴⁹

Tarıma dayalı sanayide kooperatiflerin büyük etkinliğe sahip olduğu Avrupa Birliği ülkelerinde, devletin kooperatif tesis ve yatırımlarını desteklediği, tesis ve işletme kredilerinin uzun vadeli ve düşük faizli olduğu belirtilmektedir. Devletin kooperatifçiliği bu şekilde desteklediği ve teşvik ettiği Avrupa Birliği ülkelerinde özellikle tarımsal ürünleri işleyen tarıma dayalı sanayide, kooperatiflerin %30-100 oranında pay sahibi olduğu ifade edilmektedir. Kooperatifçilerin içinde buldukları sektörde söz sahibi olmalarında kooperatiflerin yatay ve dikey entegrasyonuna giderek daha güçlü yapıya kavuşmalarının büyük etkisi bulunmaktadır. Örneğin sanayisi gelişmiş batı ülkelerinde kooperatiflerin tarıma dayalı sanayi alanında da payları hayli yüksektir. Süt ve ürünleri sanayinde kooperatiflerin payı Almanya'da %98.5, Danimarka'da %92'si, Fransa'da %85, Hollanda'da %90, İsveç, Norveç, İrlanda ve Polonya'da %100 kooperatifler tarafından yapılmaktadır.⁵⁰ Et ve ürünleri sanayinde, Fransa'da domuz etinde %97, sığır etinde %53, Almanya'da domuz etinde %23, sığır etinde %25, Yunanistan'da domuz etinde %3, sığır etinde %2, tavuk etinde %20 kooperatifler pay almaktadır.

Alkollü içkilerden şarap sanayinde kooperatiflerin payları; Fransa'da şarapta %61, şampanyada %36, Almanya'da şarapta %35, Yunanistan'da şarapta %50, İtalya'da şarapta %52, İspanya'da şarapta %60'dır. Zeytinyağı sanayini incelediğimizde;

⁴⁹ Arzu YURTMAN ve Müge ÇAKAR, "İsveç Dondurulmuş Sebze ve Meyve İhracat Pazar Araştırması", İstanbul Ticaret Odası Dergisi, Yayın No: 2000-5, Şubat 2000, s. 51.

⁵⁰ Ziya Gökalp MÜLAYİM ve Ahmet TURAN, "Tonya ve Bütün Köyleri Kalkındırma Kooperatiflerinin Tarımsal Kooperatifçilik Yönünden Analizi", Kooperatif Dünyası Dergisi, S. 323, Şubat 1998, s. 3.

Yunanistan'da %55, İtalya da % 12, İspanyada %60, Fransa'da %48 kooperatiflerin pay aldığını görmekteyiz.

Meyve-sebze işleme sanayide kooperatifler; İtalya'da %22, Fransa'da %42-45 pay almaktadır. Dondurulmuş sebze; Fransa'da % 40, dondurulmuş meyvede de % 60 kooperatiflerin payı bulunmaktadır. Un ve ürünler sanayide de Fransa'da kooperatiflerin % 25 payı vardır. Şeker sanayinde; Fransa'da % 18, Hollanda'da % 63, İspanya'da %20, İngiltere'de % 0,4 kooperatiflerin payı bulunmaktadır.

Buradan da anlaşılacağı gibi Avrupa birliği ülkelerinde kooperatiflerin payı yüksek düzeydedir. Buna karşılık ülkemizdeki durumu incelediğimizde bu oranların % 1-10, arasında değiştiğini görmekteyiz.⁵¹ Halbuki bu pay batı ülkelerinde % 30 ile % 100 arasında değişmektedir.⁵²

Amerikan ekonomisinde gıda işleme sanayi en büyük imalat sektörüdür. 1994 yılında toplam imalat sanayii üretiminin yaklaşık % 14'ünü oluşturmaktadır.⁵³ Amerika'daki süt varlığının % 82'si ilk el düzeyinde süt kooperatifleri tarafından idare edilmektedir. Süt pazarlık kooperatifleri, pazarlık yapmak ve kaçınılmaz olarak da ürün işleme işini yapmak amacıyla organize olmuş birlikler şeklinde tanımlanabilir.⁵⁴ Ülkede dışa satılan fındık ve fındık ürünlerinin %40'dan fazlası, meyve ve meyve ürünlerinin %30'ü, pamuğun %25'i ve tahıl ile yem ürünlerini yaklaşık %15'i kooperatifler eliyle yürütülmektedir.⁵⁵

Dünya su ürünleri üretiminde ileri olan ülkelerin başında Amerika, İzlanda, Peru, Japonya, Danimarka ve Norveç gelmektedir. Japonya'da su ürünlerinin %95'ini balıkçılık kooperatifleri tarafından yapılmaktadır.⁵⁶

⁵¹ Ahmet TURAN, "Tarıma Dayalı Sanayide Kooperatiflerin Yeri ve Önemi", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 298, Ocak 1996, s. 13.

⁵² MÜLAYİM, a. g. e., s. 316.

⁵³ DEMİRBAŞ, a. g. m., s. 48.

⁵⁴ Erkan REHBER ve Sertaç DUMAN, " ABD'deki Tarımsal Pazarlık Kooperatifleri", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 328, Temmuz 1998, s. 9.

⁵⁵ Ahmet ALTUN, " Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapımıza Uygun Kooperatifçilik Modeli ve Kırsal Sanayi", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 327, Haziran 1998, s. 22.

⁵⁶ Ahmet ÖZÇELİK, " Su Ürünleri Kooperatifleri", **Karınca Dergisi**, S. 722, Şubat 1997, s. 5.

Ü ç ü n c ü B ö l ü m

ÜLKEMİZDE TARIMA DAYALI SANAYİİ, KOOPERATİFLERİN TARIMA DAYALI SANAYİDEKİ YERİ VE GAP'DA TARIMA DAYALI SANAYİİ

1. TARIMA DAYALI SANAYİNİN ÜLKEMİZDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

Tarıma dayalı sanayinin tarihsel gelişimine bakmadan önce içinde yer aldığı imalat sanayinin içindeki gelişimine bakmakta yarar vardır.

1933-1945 döneminde imalat sanayi içinde en önemli gelişme, dokuma sanayinde elde edilmiştir. Ayrıca bu dönemde yeni kurulan şeker fabrikalarıyla şeker dışalımına gerek kalmamıştır. Döneme ilişkin verilerden sanayi kuruluşlarının %44 kadarı bir bölümü tarıma dayalı sanayi ve %23'ünün de dokuma sanayinde toplandığı anlaşılmaktadır. 1946-1962 döneminde tüketim malları sanayi, gerek üretim değeri ve gerekse istihdam payı olarak önemini korumuştur. Büyük işletmeler içinde tüketim malları üreten sektörlerin, başta dokuma ve gıda olmak üzere, toplam katma değer içindeki payları 1950'de %73, 1960'ta %65 dolayında olmuştur. Kısaca dönemin sanayileşmesinin temel özelliği tüketim malları üretimidir. 1963-1980 döneminde içe dönük sanayileşme ile ülkemiz ekonomisinde dayanıklı tüketim mallarından ara mallarına uzanan bir sanayileşme hamlesi yaşanmıştır. 24 Ocak 1980 kararları ve bunu izleyen ekonomi politikası önlemleri sonucu, dışalım ikameci sanayileşme stratejisi yerine dış satıma yönelik bir sanayileşme uygulanmaya çalışılmıştır. Bu uygulama, izleyen yıllarda özellikle imalat sanayi ürünlerinde önemli dış satım artışı sağlamıştır.⁵⁷

Ülkemizde genel ekonomi içinde tarıma dayalı sanayinin gelişmesini, 1923'e kadar olan dönem sırasıyla Cumhuriyetin ilanından 1970'e, 1970'den 24 Ocak 1980 stabilizasyon kararlarına ve bu tarihten günümüze olmak üzere 4 aşamada incelemek, tarıma dayalı sanayinin bugünkü yapısının anlaşılabilmesi açısından yararlı olacaktır.

⁵⁷ Koray BAŞOL ve Diğerleri, *Türkiye Ekonomisi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 608 Eskişehir 1999, s. 140-153.

1. 1. 1923'e Kadar Olan Dönem

Ülkemizde tarıma dayalı sanayi tesisleri içinde Feshane, Bakırköy Bez Fabrikası, Beykoz Kundura ve Deri Fabrikası, Hereke Kumaş fabrikası ile sabun, zeytinyağı, deri üretiminde çalışan küçük imalathaneler yer almaktadır. İlk konserve imalathanesi 1904 yılında Selanik'te, ikinci tesis 1908 de İstanbul da, üçüncü tesis 1910 da İzmir de kurulmuştur. Şeker fabrikası kurmak için 1840 yılında İstanbul, 1867 de İstanbul ve İzmir de, 1890 yılında ise Yusuf Bey tarafından girişimlerde bulunmuştur. 1913-1914 yıllarında Kleinwanzlebe ve Fransız Wilmörün şirketlerinden sağlanan ıslah edilmiş şeker pancarı tohumları ülkeye getirilmiş. Bursa, Kastamonu, Sivas, Elazığ, Ankara ve Şam da denenmiş ve iyi sonuç alınmış ise de şeker fabrikasının kuruluşu ve şeker pancarı tarımının yaygınlaşması Cumhuriyet dönemine kalmıştır. Çay sanayi, Ali Rıza Ertan'ın 1917 yılında Doğu Karadeniz bölgesi ile Kafkasya'da yaptığı incelemeler sonucu Rize ve çevresinde çay bitkisinin yetiştirilebileceğine ilişkin verdiği raporla kurulma aşamasına girmiştir. Arpayı hammadde olarak kullanılan bira üretimi ile ilgili tesis 1900 yılında İstanbul Feriköy dolaylarında kurulurken, bunu 1912 de Aydın'da kurulan bira fabrikası, İzmir Halkapınar'da kurulan rakı fabrikası izlemiştir. Dokuma sanayinde 2. Meşrutiyeti izleyen dönemde çeşitli destekler sağlanmış. Cumhuriyet kurulduğunda 8 pamuk ipliği fabrikası, 82044 iğ ve 762 dokuma tezgahına ulaşılmıştır.⁵⁸

1900'lü yılların başında Anadolu'da özellikle Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'nde sanayinin geliştiği, çeşitli işletme ve tesislerin yer aldığı görülmektedir. Tarıma dayalı sanayi alanında 2 adet makarna, 6 adet konserve, 1 adet bira imalat fabrikaları olmak üzere 9 adet işletme, 20 adet un değirmeni, 20 adet imalathane, 11 adet tabakhane, 7 adet marangoz ve doğrama atölyesi, 51 adet dokuma, 5 adet madeni eşya, 1 adet kimyasal ürün tesisi, 2 adet tütün, 8 adet sigara kağıdı mağazaları ile 35 adet matbaa bulunmaktaydı. Buradan, Osmanlı Devleti içinde tarıma dayalı sanayi dalları içinde un, deri ve tekstil işletmelerinin önem taşıdığı görülmektedir. Tarıma dayalı sanayi kuruluşlarından bazılarının temelleri Cumhuriyet öncesine atılmış olup, bunlar küçük imalathaneler şeklinde daha basit koşullarda faaliyet gösteren

⁵⁸ Erdoğan GÜNEŞ, "Türkiye'nin Sanayileşme Stratejisi ve Yapısı İçinde Tarıma Dayalı Sanayi", Ekin Dergisi, S.10, Ekim-Kasım-Aralık 1999, s. 24.

tesislerdir. Ülkemizde tarıma dayalı sanayi alanında gelişme Cumhuriyet dönemiyle başlamıştır.⁵⁹

1. 2. 1923-1970 Dönemi

Birinci İzmir İktisat Kongresi sonucunda “ham maddesi yurt içinde yetişen ve yetiştirilebilen sanayi dalları kurulmalıdır” şeklinde alınan karar ve Atatürk’ün 1 Mart 1924 meclis açış konuşmasında “ memleketimizin kesb-i servet etmesi yolunu her şeyden evvel ziraate ve sanayi ziraiyede arıyoruz” sözleriyle belirginleşen bu sanayi dalı, yeni Türk Devletinin ekonomi politikasında bayındırlık ve tarımdan sonra üçüncü önceliğe sahiptir. Ancak, bugünkü tarıma dayalı sanayi anlayışı içinde tarım ve tarımsal sanayi içiçeliği dikkate alındığında, öncelik ağırlığı daha da belirginleşmektedir.

Özel teşebbüsün, sanayi alanında yatırım yapması istenilen bu dönemde devlet kendi yatırım politikasında, yukarıda belirtilen önceliği dikkate alarak bazı yatırımları programlamış, şeker fabrikaları yanında o günkü anlayış içinde tarımsal sanayinin bazı alt sektörlerinde (dokuma, gıda, içki, tütün gibi) belli yatırımları gerçekleştirmiştir. Bu arada, özel sektörün bu tür yatırımlarına fon sağlamak ve destek olmak amacıyla, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuş, ancak bu banka sanayi sektörüne istenilen düzeyde hizmet götürmemesi nedeniyle bir süre sonra kapanmıştır.

Bu dönemin en belirgin uygulamalarından biri de 1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu olmuş ve bu kanunla getirilen olanaklardan yararlanmak amacıyla, özel sektörce 5 yıl içinde 1131 yeni şirket kurulmuştur. Ancak, bu şirketler arasında tarıma dayalı sanayi dalında yatırım yapanların sayısı çok az olmuştur. Aradan geçen yıllar içinde yukarıda da belirtildiği üzere, sermaye birikiminin sağlanmaması nedeniyle, devletin belli ekonomik politikalar dahilinde, sanayi sektöründe öncülük etmesi gereği ortaya çıkmış ve 1934 yılında planlı ekonomiye geçilmiştir. Bu dönemde iç ve dış finansman olanaklarından yararlanılarak sanayi ve bu arada tarıma dayalı sanayide devlet eliyle bazı yatırımlar gerçekleştirilmiş ve Sümerbank kurulmuştur. 3460 sayılı yasa ile kurulması öngörülen İktisadi Devlet Teşekkülleri, dönemin ekonomik politikasını yansıtması açısından ayrı bir göstergedir.⁶⁰

⁵⁹ ÖZÇELİK, *Türkiye’de Tarıma Dayalı Sanayi....*, s. 17.

⁶⁰ Harun TANRIVERMİŞ, “Türkiye’de Faaliyet Alanında Görev Alan KİT’lerin Özelleştirilmesi ve Kooperatifler”, *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 115, Ocak-Şubat-Mart 1997, s. 7.

Aynı dönemde çıkarılan 3202 sayılı yasa ile T.C. Ziraat Bankası, öteki tarımsal kredileme faaliyetlerinin yanı sıra “zirai sanayin ve bunlarla ilgili her türlü teşebbüslerin milli ekonomi prensiplerine göre yürümesine ve ilerlemesine gerekli ve elverişli kredileri tanzim, tedvir ve tevzi etmek”le görevlendirilmiştir.⁶¹ Ancak, tarımsal sanayiye ve tarıma dayalı sanayiye bu dönemde açılan kredi, talep olmadığından yok denecek kadar azdır. Savaş yılları sonrası ekonomide liberalleşme politikaları önem kazanmış ve sanayide özel sektör yatırımları hızla artmaya başlamıştır. Fakat kitlesel üretime dönük ve entegrasyonu sağlamış bir proje çerçevesinde, büyük çaplı finansman gerektiren tarımsal sanayi ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarında özel sektörün payı çok az olmuştur. Dönemin en belirgin kurumu Sınai Kalkınma Bankasıdır. Kurulduğu yıldan başlayarak, günümüzde de işlevlerini en iyi şekilde sürdüren bu banka sayesinde, tamamen dışarıya dayanılarak kurulma zorunluluğu bulunan sanayi yatırımları ile ilgili finansman sorunları büyük ölçüde çözümlenmiştir.

Ziraat Bankasında da tarımsal sanayi ve tarıma dayalı sanayiye verilen kredilerde miktarlar büyük olmamasına karşın, 1950 den başlayarak oransal olarak %200'lere yaklaşan büyük artışlar meydana gelmiştir. Yağlı tohumların değerlendirilmesi amacıyla, devletin öncülüğü ile başlanılan tarımsal sanayi yatırımları büyük ölçüde bu dönemde gerçekleştirilmiştir. 15 yıllık dönem çerçevesinde hazırlanan ve ilk uygulamasına 1963 yılında geçilen I. 5 yıllık plan döneminde, GSMH da %7 oranında artış öngörülmüş ve bu hedefe ulaşılabilmesi için sanayi yatırımlarına öncelik verilmiştir. Ancak tarıma dayalı sanayi yatırımlarında gelişme, 1968-1972 dönemini kapsayan II. Plan döneminde başlamıştır.⁶²

1. 3. 1970-24 Ocak 1980 Dönemi

Özellikle 1960'lı yılların ikinci yarısında, tarımsal ürünlerin üretiminde sağlanan artış, bu sektörü tarıma dayalı sanayinin ve ürünlerin gerçek değeri ile pazarlaması gereğini ortaya çıkarmıştır. Kentleşmenin ve köyden kente akınların iç talepte gıda maddeleri yönünden büyük talep artışları doğurması ve tüketim eğiliminin değişmesi gıda sanayi dalındaki yatırımları hızlandırmıştır.

⁶¹ T.C. Ziraat Bankası Tebliği, “Tarıma Dayalı Sanayinin Finansman sorunu”, *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 145, Nisan 1983, s. 12

⁶² Aynı.

II. Plan “İmalat Sanayi Genel İlkeleri” bölümünde “dış talebi olan tarım, ormancılık ve madencilik sektörlerinin ürünleri olanaklar ölçüsünde yurt içi imalat sanayinde işlendikten sonra dışsatımı temeldir.” denilmekle,⁶³ getirilen himayeci önlemlerin yanı sıra, dışsatım yapısının sanayi ürünleri lehine değiştirilmesi temeli getirilmiştir. II. plan dönemiyle birlikte, yatırımcı lehine getirilen ekonomik ve mali önlemlerin öteki sanayi dallarıyla birlikte tarıma dayalı sanayide de olumlu etkileri görülmüş ve sanayide yapısal değişiklikler sonucu, iç pazara dönük ve küçük çaplı üretim yapan firmalar, yerlerini daha büyük ve dış pazarlarda sürümünü amaçlayan firmalara bırakmaya başlamışlardır.

İkinci Beş yıllık planda, ülkemiz ham madde satıp, ürün alan ilkel bir ekonomik bünyeden, ürün yapıp, ürün satan sanayileşmiş bir bünyeye götürme doğrultusunda önemli bir adım olmuştur. Üçüncü plan döneminde, yapısal değişikliğe yol açacak olan sanayi sektörünün imalat alt sektöründe, tüketim malları üretiminin toplam imalat sanayii üretimi içindeki payı azalırken, ara mallar ve yatırım mallarının payı artmıştır.⁶⁴

Özellikle meyve suyu ve salça konusundaki özel sektör yatırımlarının ağırlık kazandığı bu dönemde, entegrasyon zinciri bulunmamakla birlikte, öteki tarımsal sanayi yatırımlarında da büyük artışlar görülmüştür. Sanayinin bünyesinde meydana gelen bu değişiklikler, Ziraat Bankası’nın da tarımsal sanayi kredileme politikasında değişikliklere yol açmış, yatırım ve buna bağlı olarak kredi talebindeki artışlar nedeniyle, gerek talepte bulunan firmalar ve gerekse projenin yapılabirliği üzerine yeni tekniklerle incelemeler yapmak gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Böylece Ziraat Bankası’nın, tarımsal sanayi kredileri taleplerini değerlendirmede, proje bazı üzerinde çalışmalara başlamış ve “proje değerlendirme ünitesi” kurarak yatırımların gerek yapılabilirlik ve gerekse karlılık durumlarını incelemeye başlamıştır.

1970’li yılların sonlarından başlayarak hızla artan enflasyon oranları, yapısı gereği işletme sermayesinde çok büyük gereksinim duyan tarıma dayalı sanayii kuruluşlarını öteki sanayi dallarından daha çok etkilemiştir. Enflasyon oranları altında seyreden kredi faiz oranları, yatırımcıları aşırı kısa vadeli borçlanmalara itmiş, profesyonel yönetim

⁶³ **Kalkınma Planı**, İkinci Beş Yıllık (1968-1972), Başbakanlık Devlet Matbaası, Kasım 1967, s. 371.

⁶⁴ Ömer ALP, **Tarıma Dayalı Sanayinin Geliştirilmesi, II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliğleri**, 2-7 Kasım, 1981 İzmir, s.233

kadrolarının kurulamaması nedeniyle, beklenen sonuçların alınamaması yanında ekonomik, mali ve idari dar boğazlar gittikçe büyümüştür.⁶⁵

1. 4. 24 Ocak 1980 ve Sonrası

24 Ocak 1980 yılında alınan ekonomik istikrar önlemler paralelinde, Türk Lirası'nın yabancı paralar karşısında değerinin yeniden saptanması, faiz oranlarının serbest bırakılması ve sıkı para politikası operasyonları tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının, yukarıda değindiğimiz ekonomik, idari ve özellikle mali sorunları ile daha sıkı bir şekilde yüz yüze gelmelerine neden olmuş, başka bir deyişle bu kuruluşlar daha önceki ekonomik ve mali politikaların birikimlerini artırmak ve yeni uygulamaya başlanan strateji doğrultusunda konumunu almak gereği ile karşı karşıya kalmışlardır. Sıkı para politikası tarıma dayalı sanayide faaliyet gösteren ve talepleri çok esnek olan tarımsal sanayi ürünlerinin iç pazarda satışını azaltmış, başlangıçta dışsatım için de yeterli derecede hazırlıklı olmayan bu firmalardan bazıları kapanma durumuna gelmiş, bir çoğu da çok düşük kapasite ile çalışmak zorunda kalmışlardır.

24 Ocak 1980 kararlarının ekonomik alanda olumlu etkilerinin görülmeyle başlamasıyla, özellikle dışsatıma yönelik yatımlarda büyük artışlar gözlenmiştir. Bir yandan dışsatım gelirlerinin artması ve döviz rezervlerinin yeterli düzeye çıkması nedeniyle, transfer tıkanıklıklarının ortadan kalkması, öte yandan işletmelerin öz kaynaklarının devreye sokularak, sanayi sektöründeki firmaların daha ciddi olarak çalışmaya zorlanması, gerek yeni proje seçimlerinde gerekse varolan yatırımların idaresinde akılcı bir yönetim biçiminin egemen olması gereğini getirmiştir. Ayrıca, dış satımın ön plana çıkmasıyla tarıma dayalı sanayi yatırımları da bünyesel değişikliklere uğramak durumunda kalmış ve başta Orta Doğu, Körfez ve Kuzey Afrika Ülkeleri olmak üzere yeni dış pazarların büyük boyutlu taleplerini karşılamak ve varolan pazarlarda güçlenmek üzere kitlesel üretim gerektiren üretimden pazarlamaya kadar bütünleşmesi bulunan tarıma dayalı sanayi yatırımları önem kazanmıştır.⁶⁶

⁶⁵ T.C. Ziraat Bankası Tebliği, a. g. e., s. 14

⁶⁶ T.C. Ziraat Bankası Tebliği, "Tarıma Dayalı Sanayinin Finansman sorunu", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 146, Mayıs 1983, s. 11.

2. ÜLKEMİZDE TARIMA DAYALI SANAYİNİN DURUMU

Ülkemiz, son yıllarda yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelere paralel olarak bir takım yapısal değişiklikler geçirmektedir. Ancak bu gelişmeler beraberinde bir dizi sorunları da gündeme getirmektedir. Bunlardan birisi de bazı bölgelerin öteki bölgelere göre daha hızlı gelişmesidir. Bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesinde ve özellikle kırsal kesimin kalkındırılmasında, tarıma dayalı sanayiler, öteki sanayilerin de gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesinde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, tarım ve sanayi sektörlerinin rakip olarak değil, birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici sektör olarak ele alınmasıdır. Gelişme sürecinde, tarım ve sanayi sektörleri arasında bir paralellik sağlanmalıdır. Bu sağlanmadığı sürece tarım kesiminde yaşayanların gelir düzeylerinin yükseltilememesi, tarıma dayalı sanayide ise atıl kapasite sorunu ile karşılaşabilmektedir. Çünkü tarım sektörü bir yandan sanayi ürünleri için talep oluştururken, öte yandan sanayiye hammadde vermektedir. Tarıma dayalı sanayinin en belirgin özelliği hammaddesinin büyük bölümünü yurt içi kaynaklardan sağlayan ve dış ülkelere bağımlılığı en az olan sektörlerden biri olmasıdır. Bugün özellikle Avrupa birliği ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerde tarımsal verimlilikte büyük adımlar atılmış ve bir çok üründe (sığır eti, süt vb.) ürün fazlası oluşmuştur. Söz konusu ülkeler, meydana gelen ürün fazlalarının eritilmesine yönelik çalışmalara hız vermişlerdir. Avrupa birliği ülkeleri tarım ürünlerini gıda sanayi ve öteki sanayilerde değerlendirebilmek için çeşitli seçenekler geliştirmektedirler.⁶⁷ Ülkemizde tarım toplumu yapısından, sanayi toplumu aşamasına geçişte, tarımın ülke ekonomisindeki payının oransal olarak azalmasına karşın, temel ekonomik göstergeler yönünden bu kesim ekonomideki yaşamsal önemini korumaktadır. Tarımın çeşitli yapısal sorunları, ekonomik gelişmeye olan katkılarını azaltmaktadır. Tarımın ticari bir nitelik kazanması ve ürünlerin çeşitli düzeylerde işlenerek tüketicilere sunulması için, tarımın sanayi ve ticaret kesimlerine bütünleşmesi desteklenmektedir. Dikey bütünleşmenin kurulması ile ürünlerin oransal olarak önemli bölümü işlenerek tüketicilere sunulması

⁶⁷ Erdemir GÜNDOĞMUŞ, "Türkiye'de 1980 sonrası Tarıma Dayalı Sanayinin Genel Ekonomik Durumu ve Tarıma Dayalı Sanayilerin Geliştirilebilmesinde Kooperatiflerin Rolü ve Önemi", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 108, Haziran 1995, s. 23.

sağlanabilecek ve böylece dayanıklılığı artırılmış ve değeri yükseltilmiş olan ürünlerin kullanım olanakları artabilecektir.

Tarıma dayalı sanayinin gelişmesini etkileyen ve son ürün maliyetlerini yükselten en önemli faktör, kapasite kullanım oranlarının genellikle düşük olmasıdır. İşletmeler yeterli ve kaliteli hammaddeyi, uygun fiyatlar ile sağlayamadıkları sürece, üretim ve pazarlama politikalarının etkinliği yükseltmek olanaklı olmamaktadır. Öte yandan da üreticiler çoğunlukla yeterli pazar haber ve bilgilerine yeterince ulaşarak bunlara göre işletmelerinde üretim planlarını yapamadıkları için, ürünlerini hasattan sonra uygun bir fiyat ile satış olanağını çoğunlukla bulamamaktadırlar. Tarım ile sanayi ve ticaret kesimleri arasında, eşitlik ilkesine dayalı bir ilişkinin kurulması ve yaratılan katma değerlerin sağlıklı bir biçimde paylaşılmasına yönelik bir sistemin oluşturulması, daha uygun bir seçenek olacaktır.

Ülkemizde tarım dayalı sanayiler, ulusal ekonomi içinde önemli bir yere sahiptir. Sanayi sektöründe hammaddesinin önemli bölümünü tarımdan alan ve tarımsal hammaddelere çeşitli pazarlama hizmetlerini uygulayarak nitelik ve nicelik yönlerinden daha üstün özelliklerdeki ürünleri üreten tarıma dayalı sanayiler önemli bir yere sahiptir.

Bu sanayi dalı içinde; gıda, içki, tütün ve tütün ürünleri, dokuma ve giyim, orman ürünleri, kağıt, deri ve ürünleri ve lastik sanayi yer almaktadır. Bu alanda Kamu İktisadi Teşebbüsleri, özel firmalar ve kooperatif işletmeler birlikte faaliyette bulunmaktadır. Tarıma dayalı sanayi alanında toplam işyeri sayısı 6.314 ve bu alanda istihdam edilen kişi sayısı ise 526.720'dir.⁶⁸

Ülkemizde tarıma dayalı sanayi işletmelerinde kapasite kullanma oranları, et ve et ürünlerinde %10.0, süt ve süt ürünlerinde %30.7, un ve un ürünlerinde %32.7, meyve ve sebze işleme sanayinde %43.3, bitkisel yağlar ve margarine %32.7, şeker ve şekerli ürünlerde %97.3, su ürünleri sanayinde %29.7, alkolü içkilerde %41.0 ve meşrubat sanayinde ise %49.6 olarak gerçekleşmiştir. İşletmelerde kapasite kullanma oranlarının düşük olmasının en önemli nedeni, istenilen miktar ve kalitede yeterli ve sürekli hammadde sağlanamaması olup, bunu işletme sermayesindeki yetersizlikler, finansman ve pazarlama sorunları, teknoloji ve kuruluş yeri seçimindeki hatalar izlemektedir.

⁶⁸ Anonymous, 1996 İstatistik Göstergeler, Devlet İstatistik Yayınları, Yayın No: 1883, Ankara 1997.

Düşük kapasite ile çalışan tesislerde birim ürün maliyetleri de yüksek olmakta ve üretilen ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlarda rekabet olanakları azalmaktadır.⁶⁹

2.1. Ülkemizde Tarıma Dayalı Sanayii İşletmeleri

Ülkemizde imalat sanayinin bugünkü yapısını ağırlıklı olarak gıda sanayi, dokuma, kağıt, ulaştırma, enerji gibi sanayi dalları oluşturmaktadır. Tüketim malı üreten sanayiler ile bir bölüm ara malı üreten sanayilerden oluşan tarıma dayalı sanayiler, imalat sanayi içinde önemli bir yer tutmaktadır. Ülkemiz imalat sanayii içinde tarıma dayalı sanayi oldukça önemli bir yer almaktadır. İmalat sanayi katma değeri içinde tarıma dayalı sanayi ürünlerinin payı % 31'dir.⁷⁰

Ülkemizde sanayileşme stratejisi içerisinde önemli yeri bulunan tarıma dayalı sanayinin gelişimi, bu dallarda faaliyet gösteren işyeri ve çalışanların sayısal dağılımı, sanayinin ülkede yarattığı katma değer ve üretim yapısı ve dış ticaretine bakmakta yarar vardır. İşyeri sayısı bakımından imalat sanayi içerisinde 1950 yılında %71,6 oranında yer alan tarıma dayalı sanayi, 1970 yılında %60,3'e, 1990 yılında %51,1'e ve 1994 yılında %51,9'a düşmüştür. İncelenen yıllarda tarıma dayalı sanayi işyerlerine yapılan yatırımlarla işyeri sayısı artmış, ancak genel imalat sanayi daha hızlı olduğundan tarıma dayalı sanayi içerisinde işyeri sayısı bakımından dokuma ve giyim sanayi ile birlikte gıda sanayi ilk sırada bulunmaktadır., 1996-1997-1998 ve 1999 yıllarında sırasıyla %59,8, 59,5, 48,2 ve 43,4 olmuştur. Bu düşüş, dokuma-giyim sanayii başta olmak üzere gıda sanayindeki yatırımların azalmasından kaynaklanmaktadır.⁷¹

Öte yandan ülkemizde faaliyet gösteren tarıma dayalı sanayi firmalarının %94,8'i özel sektör kuruluşlarıdır. Kamu sektörünün de yer aldığı tarıma dayalı sanayi kolları, gıda, içki ve tütün sanayinde özelleştirme çalışmalarına karşın tekel yapısı devam etmektedir.

1990 yılında tarıma dayalı sanayi işyerlerinin % 92,6'sı özel sektör yapısında iken, bu oran 1994 yılında %96,1'e yükselmiştir. 1995 ve 1996 yıllarında yatırımlarda gözlenen artış 1997 ve 1998 yıllarında, geçmiş iki yıldaki yüksek yatırım eğiliminin

⁶⁹ Ahmet ÖZÇELİK, Ahmet TURAN ve Harun TANRIVERMİŞ, Türkiye'de Tarımın Sanayiye Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Üretici Örgütlenmesinin Önemi, XVI. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Bildirileri, 3-6 Kasım 1999 Ankara, s. 41.

⁷⁰ Haydar TUNCER, "2000'li Yıllarda Tarıma Dayalı Sanayiler İçin Yeni Alternatifler", Kooperatif Dünyası Dergisi, S. 307-308- Ekim-Kasım 1996, s. 44-49.

⁷¹ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Haziran 2000, s. 43.

devam etmediği görülmektedir. 1997 yılında imalat sanayi ve tarıma dayalı sanayide sabit sermaye yatırımları özel kesimde sadece %0,9 artarken, kamu kesiminde %19,8 azalma olmuştur. 1998 yılında ise, söz konusu yatırımlarda özel kesimde %4,5 azalış, kamu kesiminde %19,6 artış gerçekleşmiştir. 1999 yılında ise, bu yatırımların özel kesimde %17,5 azaldığı, kamu kesiminde %25,5 artığı tahmin edilmektedir. 2000 yılında ise yatırımların özel ve kamu kesiminde önemli oranlarda artması beklenmektedir.⁷² Tarıma dayalı sanayiler içerisinde yer alan gıda sanayinde işyeri sayısı itibariyle en fazla artış, un ve unlu ürünleri sanayi, süt işleme sanayi ve su ürünleri sanayiinde gerçekleşmiştir.

1950 yılında imalat sanayinde istihdam edilenlerin %74,4'ünü oluşturan tarıma dayalı sanayiler, 1970 yılında %58,3'ünü, 1990 yılında %51,3'ünü ve 1994 yılında %53,0'ını, 1996 yılında %57,8'ini, 1997 yılında ise %58,0'ını istihdam etmektedir. Tarıma dayalı sanayilerde istihdamın en yoğun olduğu sanayi dalları, dokuma ve giyim, gıda ve tütün sanayidir. Kamu sektörü olarak faaliyette bulunan çeşitli tarıma dayalı sanayi dallarında (tütün, orman, kağıt, gıda ve içki sanayi) çalışanların fazlalığı dikkati çekmektedir.

Ülkemizde imalat sanayi içerisinde yaratılan katma değer azalmaktadır. Bu oran 1950 yılında %77,3 iken, 1970'de %46,3'e, 1990'da %34,7'ye düşmüş, 1994 yılında %36,4'e yükselmiştir. 1994 yılının ülkemizde yaşanan ekonomik krizin ardından imalat sanayi ve buna bağlı olarak tarıma dayalı sanayii üretiminde gözlenen hızlı artış eğilimi 1998 yılının ikinci çeyreğine kadar devam etmiştir. 1997 yılında Asya ülkelerinde ortaya çıkan kriz, 1998 yılında Rusya krizi ile derinleşmesi sonucu, bavul ticareti dahil dış talepteki gerileme yanında finansman olanaklarındaki daralma ve yurt içinde gerçek faizlerdeki artış nedenleriyle imalat sanayii üretim artış hızı yavaşlama eğilimine girmiştir.

1999 yılında, uluslararası krizin etkileri ve finansman sorunlarının devam etmesinin yanında imalat sanayiindeki ve tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının büyük bölümünün bulunduğu Marmara bölgesindeki depremin neden olduğu hasarın etkisiyle

⁷²Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), 2000 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ankara 2000, s. 42.

tarıma dayalı sanayii üretiminde gerileme gözlenmiştir. 2000 yılında ise %4,9 oranında artacağı tahmin edilmektedir.⁷³

Tarıma dayalı sanayilerde üretim değerinin gelişimi, üretim değeri bakımından imalat sanayinin %48-50'sini oluşturan tarıma dayalı sanayilerde gıda ve dokuma-giyim sanayi ötekilerine oranla daha fazla önem taşımaktadır. Genel olarak ülkemizde hammaddelere yakın alanlarda kurulan tarıma dayalı sanayi işletmeleri, üretim miktarı, kurulu kapasite ve kapasite kullanım oranları yönünden farklılıklar göstermektedir. İşletmeler başta teknoloji olmak üzere, hammadde, talep, kredi olanaklarından yararlanma, yatırım ve işletme sermayesi gereksinimlerinin farklılıkları nedeniyle de değişik gelişme boyutları içindedir. Günümüzde %96'sının küçük ve orta, sadece %4'ünün büyük ölçekli işletmelerden oluştuğu gıda sanayinde kapasite kullanımındaki düşüklük sanayinin temel özelliği haline gelmiştir.

Ülkemizde tarıma dayalı sanayi ürünlerinin dışsatımı, dışalımdan daha büyüktür. 1988 yılında 178.524 milyar TL olan tarıma dayalı sanayii dışsatım değeri 1994 yılında 303.910 milyar TL iken, dışalımda bu değerler sırasıyla 33.928 milyar TL ve 83.086 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Bu yıllarda imalat sanayii içerisinde tarıma dayalı sanayii dışsatımı %58,1'den %60,8'e, dışalımını ise %11,1'den %14,4'e yükselmiştir. Tarıma dayalı sanayiler içerisinde dışsatımda dokuma-giyim, gıda ve deri sanayi ürünleri ilk sıralarda iken, dışalımda gıda, dokuma-deri ve kağıt sanayi önemlidir.⁷⁴ 1995 yılında %12'ye ve 1996 ve 1997 yılında sırasıyla %10,6 ve %10,2'ye gerilemiştir. Bitkisel ürünler dışsatımı 1991'de 2,4 Milyar, 1994'de 2,1 Milyar Dolar, 1996 ve 1997'de sırasıyla 2,4 ve 2,6 Milyar Dolar'dır. Hayvancılık ürünleri ise 1991'de 218 Milyon Dolar, 1994'de 245 Milyon Dolar ve 1996 ve 1997'de 131 ve 151 Milyon Dolar olmuştur.

Su ürünleri 1991'de 50 Milyon Dolar, 1994'de 44 Milyon Dolar, 1996 ve 1997 yılında ise sırasıyla 57 ve 69 Milyon Dolar'dır. Orman ürünleri ise 1991'de 10 Milyon Dolar, 1994'de 16 Milyon Dolar ve 1996 ve 1997'de 15 ve 18 Milyon Dolar olmuştur. Toplam tarımsal ürünler dışsatımı içinde büyük payı, %88 ile bitkisel üretim almaktadır. Bitkisel ürünler içinde ise, tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm ve incir gibi ürünler önem

⁷³ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 43.

⁷⁴ Erdoğan GÜNEŞ, " Türkiye'nin sanayileşme Stratejisi ve Yapısı İçinde Tarıma Dayalı Sanayi", Ekin Dergisi, Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Yayın organı, Ekim-Aralık 1999 Ankara, s. 25-27.

taşımaktadır. Bitkisel üretimi %9 ile hayvansal üretim, %2,5 ile su ürünleri ve %0,5 ile orman ürünleri takip etmektedir. Öte taraftan tarım ürünlerinin doğrudan dışsatım yerine, bir bölümü yada tamamı işlenerek katma değeri yüksek ürünler olarak dışa satıldığında ve toplam sanayi ürünleri dışsatım içinde önemli paya sahip olduğunu söyleyebiliriz. İmalat sanayi içinde tarıma dayalı sanayi adeta bir lokomotif görevi yapmaktadır. İmalat sanayi içerisinde tarıma dayalı sanayinin payı yaklaşık %79 dolayındadır. Tarım ürünlerinin dışsatımındaki payı, işlenerek dışa satılan ürünler dahil edildiğinde daha da artmaktadır. Tarıma dayalı işlenmiş ürün dışsatımı 1991'de 1,2 Milyar Dolar, 1994'de 1,7 Milyar Dolar, 1995'de 2,2 Milyar Dolar, 1996'da 2,3 ve 1997 yılında 2,5 Milyar Dolar olmuştur.⁷⁵

2.2. Tarıma Dayalı Sanayinin Ülkemiz Ekonomisindeki Yeri ve Gelişimi

Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü, sanayi için dayanak olmakta, sanayinin gereksinim duyduğu hammaddeleri üretmektedir. Ülkemiz de kalkınma çabası içinde bulunan ve sanayisinin her geçen yıl biraz daha ileri götürmeye çalışan ülke görünümü içindedir. Gelişmekte olan öteki ülkelerde olduğu gibi ülkemizde sanayide ilerlemek ve ekonomik yönden kalkınmak için doğal kaynaklardan en iyi şekilde yararlanması gerekir. Bu nedendir ki tarım, ülke ekonomisine önemli ölçülerde katkısı olan bir sektördür.

Ülkemizde 1990 yılına ait toplam dışsatım sektörlerine göre dağılımı incelendiğinde, toplam dışsatım gelirinin %18,1'i tarım ve hayvancılık ürünlerinden, %79,3'ü sanayi ürünlerinden, %2,6'sı da madencilik ve taş ocakçılığı ürünlerinden sağladığı görülmektedir. İşlenmiş tarım ürünleri, deri ve kösele sanayi ürünleri, orman ürünleri sanayisi, dokuma ve giyim sanayi ürünlerinden oluşan tarıma dayalı sanayi ürünleri dışsatım gelirinin toplamdaki payı ise %44,5'dir.

Tarım ve hayvancılık ürünleri payını da hesaba katarak dışsatım gelirinin %63'ünün temelini tarım ürünlerinin oluşturduğu söylenebilir. 1988 yılı verileri ile 1990 verileri karşılaştırıldığında 2 yıl içerisinde toplam dışsatım içerisinde temelini tarım ürünlerinin oluşturduğu tarım ve hayvancılık ve tarıma dayalı sanayi ürünleri dışsatım gelirinde yaklaşık %3'lük bir artış olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶

⁷⁵ BAŞOL v.d. , a. g. e., s. 127-128.

⁷⁶ Semiha KIZILOĞLU, "Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Yeri", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 97, Eylül 1992, s. 63.

1994 yılı başlarına kadar gözlenen talep ve üretim artışları 5 Nisan ekonomik önlemler uygulama planı ile daraltılmıştır. İç talepteki daralma dışarıya yönelmeyen bazı sanayilerin üretimini olumsuz yönde etkilerken, sektörel dışarımlarda önemli artışlar kaydedilen doküma-giyim sanayileri üretimleri önemli ölçüde etkilenmemiştir.

Tablo 1'de 1995-1999 İmalat sanayinin bazı ürünlerinin üretim endeksi verilmiştir. Gıda sanayinde 1995 yılında özel sektörün kamu sektöründen daha fazla üretim yaptığı, 1996 yılında ise kamunun üretiminin daha fazla olduğunu görüyoruz. 1995-1999 yılları arasındaki öteki dönemlere baktığımızda bu dalgalanmaların devam ettiğini görüyoruz. Tekstil ürünlerinin üretiminde ise 1995-1996 yıllarında kamunun üretiminin çok fazla olduğunu, 1997'de bu durumun kamu ile özel sektör arasında dengelendiğini, 1998 yılında özel sektörün üretiminin daha fazla, 1999 ilk 3 aylık döneminde ise özel sektörün çok fazla üretim yaptığını görürüz.

1998 yılında sanayi sektöründe alt sektörler itibarıyla dışarımlar değerleri açısından ilk sırayı 5.920 Milyon Dolar ve %21,05 payla tekstil ürünleri almakta, bu sektörü 4,590 Milyon Dolar ve %17,02 payla giyim eşyaları, 2.057 Milyon Dolar ve %7,63 payla gıda ürünleri ve içecekler izlemektedir.⁷⁷

⁷⁷ Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkileri Özel İhtisas Komisyon Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2512-ÖİK: 529, Ankara 2000, s. 109.

TABLO 1. İMALAT SANAYİ ÜRETİM ENDEKSİ (Katma Değer Ağırlıklı 1997=100)

Sektör	Yıl	I.			II.			III.			IV.			Yıllık Ortalama		
		Kamu	Özel	Topl.	Kamu	Özel	Topl.	Kamu	Özel	Topl.	Kamu	Özel	Topl.	Kamu	Özel	Topl.
Gıda Ürünleri ve İçecek İmalatı	1995	57.4	76.2	73.9	68.4	80.3	79.3	69.4	92.0	88.5	112.7	100.2	96.4	77.0	87.2	84.5
	1996	88.2	81.5	84.3	75.0	82.0	82.5	91.2	91.4	92.4	152.1	106.2	111.1	101.8	90.3	92.6
	1997	70.5	90.2	88.1	81.1	96.1	94.5	91.1	103.8	102.4	157.4	109.9	115.0	100.0	100	100.0
	1998	82.1	92.1	91.0	85.9	87.0	86.9	116.6	110.4	110.5	181.8	106.6	114.8	115.49	99	100.8
	1999	97.4	87.0	88.1	98.7	92.2	92.9	101.5	111.7	110.8	---	---	---	---	---	---
Tekstil Ürünleri İmalatı	1995	112.9	75.6	76.5	99.5	79.3	79.7	122.9	84.1	85.1	171.0	91.3	93.3	126.6	82.6	83.7
	1996	64.8	88.7	88.1	100.4	89.1	89.3	108.0	91.7	92.2	145.5	97.3	98.5	104.7	91.7	92.0
	1997	82.1	94.3	94.0	112.6	95.0	95.3	99.8	104.6	104.5	105.4	106.1	106.1	100.0	100	100.0
	1998	69.9	95.4	94.9	83.6	92.2	92.0	115.5	93.0	93.4	55.4	94.1	94.1	80.1	93.9	93.6
	1999	52.2	76.2	75.7	63.0	88.2	87.67	48.2	84.2	83.5	---	---	---	---	---	---

Kaynak: DİE, Temel Ekonomik Göstergeler, OCAK 2000.

1995-1999 yılları arasında dışarıya baktığımızda imalat sanayi ürünlerinde çeşitli dalgalanmalar meydana getirmiştir. Tablo 2' de görüldüğü gibi bu dalgalanmalar bütün sektörlerde görülmektedir. Ülkemizdeki ekonomik ve politik istikrarsızlık üretim artış eğilimi içinde olan tekstil dışarılarının da istenilen düzeyde olmadığını görmekteyiz. İmalat sanayinde ve tarıma dayalı sanayide bu dönemlerde kapasite kullanım oranlarının da yetersiz olduğu görülmektedir.

TABLO 2. İMALAT SANAYİNDEKİ DIŞSATICIMIN SEKTÖREL DAĞILIMI (Milyon Dolar)

Sektörler	Yıllık					Yüzde Değişim				Ocak-Eylül		% DEĞİŞİM
	1994	1995	1996	1997	1998	95/94	96/95	97/96	98/97	1998	1999	
1- Tarım ve Orman.	2,301.4	2,133.2	2,454.7	2,678.9	2,699.7	-7,3	15,1	9,1	0,8	1,850.5	1,598.9	-13,6
01 Tarım ve Hayvan.	2,295.4	2,128.2	2,449.5	2,673.7	2,693.1	-7,3	15,1	9,2	0,7	1,845.9	1,593.4	-13,7
02 Ormancılık	6.0	4.9	5.2	5.2	6.6	-17,6	4,1	1,1	25,9	4,6	5,5	19,5
2- İmalat												
15 Gıda ve içecekler	1,727,7	2,063.4	2,198.8	2,454.3	2,057.0	19,4	6,3	11,9	-16,2	1,495.4	1,184.9	-20,8
16 Tütün ürünleri	38.4	141.3	100.2	123.8	84.1	268	-29,1	23,5	-32,1	60,7	63,8	4,7
17 Tekstil ürünleri	3,419.5	4,108.6	4,584.7	5,353.9	5,920.6	20,2	11,1	17,3	10,6	4,391.8	4,056.3	-7,6
18 Giyim eşyası	3,199.7	4,367.8	4,083.4	4,539.1	4,589.7	36,5	-6,5	11,2	1,1	3,469.2	2,976.4	-14,2

Kaynak: DİE, Temel Ekonomik Göstergeler, OCAK 2000

VII. Plan döneminde, gıda sanayii talebinin 1998 yılı fiyatlarıyla yılda ortalama %2,8, üretimin ise %3,1 artması beklenmektedir. Aynı dönemde 1998 yılı fiyatlarıyla, dışsatım ve dışalım sırasıyla ortalama %0,9 ve %0,8 düşüş olacağı tahmin edilmektedir. VII. Plan döneminde mezbaha ürünleri sanayii üretiminde yıllık ortalama %3,7'lik artış olacağı tahmin edilmektedir. Bu artış büyük ölçüde yurtiçi tüketim artışına bağlı büyüyen kümes hayvanları eti sanayi üretimi ile desteklenmiştir. VII. Plan döneminde, süt ve süt ürünleri sanayinde yabancı sermaye ile kurulan ortakların da etkisiyle sanayide işlenen süt miktarında artış kaydedilmiş, ürün çeşitlendirmesi yaşanmıştır. Süt sanayii üretiminde beş yılda ortalama %5,1'lik gelişme kaydedilmesi beklenmektedir. Su ürünleri sektöründe işlenmiş balık ve kabuklu ürünler üretiminde kültür balıkçılığında yaşanan gelişmeye paralel olarak yıllık ortalama %5,3 büyüme tahmin edilmektedir. Un ve ürünleri sanayii üretimi 1998 yılına kadar dışsatıma bağlı gelişme trendi içerisinde olmuş ancak, aynı yıl iç talepteki daralmanın yanı sıra küresel krizin etkisi ile dışsatımdaki gerilemeye bağlı olarak önceki yıllara göre azalmıştır. VII. Plan döneminde gerçekleşen büyük çaplı yatırımlar un, bisküvi ve makarna sanayiinde atıl kapasite yaratılmasına ve dış pazarlardaki kriz döneminde kapasite kullanım oranlarının %50 düzeyinin altında kalmasına neden olmuştur. Bitkisel yağ sanayinde, zeytinyağı üretime bağlı olarak yıllara göre dalgalanmalar göstermeye devam ederken 1999 yılında dışsatımında iyi bir performans gösterilerek 220 bin tonluk zeytinyağı üretiminin 110 bin tonu dış pazarlarda satılmıştır. Şekerli ürünlerde 1998 yılından önce yaşanan yüksek üretim ve dışsatım artışı pazardaki krizle yerini durgunluğa terk ederken kapasite kullanım oranları %50'lerde kalmıştır. 1996 yılından itibaren şeker pancarı alım fiyatlarının gerçek olarak yüksek oranlarda artırılması nedeni ile artan şeker pancarı üretimi ile yüksek miktarda şeker stokunun oluşmasına neden olunmuştur. Stok oluşumunun önüne geçmek amacıyla 1998 yılında başlanan kota uygulamasına 1999 yılında da devam etmiştir. Geneli itibariyle istikrarlı dış pazarlara gönderilmekte olan meyve-sebze işleme sanayii ürünlerinin üretim ve dışsatımı artış eğiliminde olmuş, katma değeri yüksek ürünlerden dondurulmuş ürünler, domates salçası ve meyve suyu sanayii gerek iç talep gerekse dışsatıma bağlı olarak yüksek oranlı büyüme göstermiştir. Domates salçası üretim kapasitesi, bir önceki plan döneminde yaklaşık 350 bin ton/yıl düzeyindeyken VII. Plan döneminde 500 bin ton/yılı aşmıştır. Son yıllarda uluslararası rekabetin arttığı ve fiyatların düşme

eğiliminde olduğu gözlenmektedir. Varolan çaylıkların gençleştirilerek çay yaprağı kalitesinin artırılması amacıyla 1994 yılında beş yıllık süre için başlatılarak 1998 yılında beş yıl daha uzatılmış olan 1/5 oranında gençleştirme budaması uygulamasının yanı sıra iklim koşullarının da etkisiyle yaş çay üretimi artmıştır. Buna bağlı olarak, kuru çay üretimi 1998 yılında bir önceki yıla göre %36 oranında artmış, 1999 yılında ise 1998 yılı üretim düzeyini korumuştur. Tütün ve tütün ürünleri sanayinde, 1994-96 yıllarında kota uygulamasına gidilmiştir. Getirilen bu uygulama ile 1993 yılında 338 bin ton olan üretim, 1994 yılında 187 bin tona kadar düşürülmüştür. Ancak 1997 ürün yılı için kota uygulamasına son verilmiş ve üretim miktarı bir önceki yıla göre yaklaşık % 30 artarak 302 bin tona yükselmiştir. 1999 yılı sonu itibarıyla Tekel genel müdürlüğünün tütün stoku yaklaşık 450 bin ton dolayındadır. Dokuma ve giyim sanayiinde 1970'li yıllardan başlayarak önemli kapasite artışları gerçekleşmiş, 1970 yılında 1,2 milyon iğden oluşan makine parkı 1998 yılında 5,7 milyon iğ ve 418,2 bin tona ulaşmıştır. VI. Plan dönemi sonunda toplam sanayi dışsatımının %33,5'ini oluşturan dokuma ve giyim sanayii, VII. Plan dönemi içerisinde payını daha da arttırarak 1999 yılında %36 düzeyine çıkarmıştır. Buna paralel olarak, sektörün sanayi üretimi içerisindeki payı, 1995 yılında %8,75 iken 1999 yılında %10,6 düzeyine ulaşmıştır.⁷⁸

Ülkemizde sanayi işletmelerinin tarımsal bölgeler itibarıyla dağılımını ele aldığımızda, imalat sanayii toplam işyeri sayısının dağılımı açısından Marmara Bölgesi ilk sırayı almakta, onu Ege ve Orta Kuzey bölgeleri takip etmektedir. Öte yandan, toplam tarıma dayalı sanayi işyerlerinin bölgelere dağılımı incelendiğinde de, imalat sanayi toplamının dağılımına benzer durumla karşılaşmaktadır. Nitekim, Marmara Bölgesi, tarıma dayalı sanayi toplam işyerleri içerisinde aldığı %48,19'luk pay ile en büyük yere sahip olup, onu yine sırasıyla %16,97 ve %8,87'lik payları ile Ege ve Orta Kuzey bölgeleri izlemekte ve Kuzeydoğu ile Güneydoğu bölgelerinin paylarının en düşük düzeyde olduğu gözlenmektedir. Yaratılan katma değer bölgeler olarak ve imalat sanayii ile tarıma dayalı sanayide dağılımı ele alınırsa, Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinin ilk sıraları paylaştıkları görülmektedir. Ancak imalat sanayiinde yaratılan

⁷⁸ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 84.

toplam katma değerin % 29,26'sını Orta kuzey bölgesi oluşturarak istisnai bir durum göstermekte olup, sıralamada Marmara bölgesinin hemen arkasından gelmektedir.⁷⁹

2.3. Tarıma Dayalı Sanayide Finansman, Pazarlama ve Yapısal Sorunlar

2.3.1. Tarıma Dayalı Sanayide Finansman

Tarıma dayalı sanayilerden istenilen oranda gelir ve üretim sağlanabilmesi için sadece üretim değil, üretimden başlayıp, pazarlamaya kadar olan zincirdeki her halkanın ayrıca ele alınıp, finansmanı üzerinde durmak gerekmektedir. Finansman yönünden kredi olanakları ne kadar artırılırsa artırılınsın şirket öz kaynakları kredilere paralel olarak devreye sokulmadığı takdirde finansman yükü şirketin faaliyetini sürdürmesinde büyük bir engel olarak yer alacaktır. Bu nedenle kredilerin yanında sanayi kuruluşların öz kaynaklarını da geliştirmelerinin yollarını aramaları kaçınılmaz bir gerçektir.⁸⁰

Tarıma dayalı sanayide daha çok mevsimlik olan işletme sermayesi gereksinimi, özellikle enflasyon dönemlerinde çok daha belirgin hale gelmekte ve firmalar bir sonraki yıl için çok daha büyük oranda finansmana gereksinimi duymaktadırlar. Öteki sanayi dallarında da olduğu gibi yetersiz sermaye, tarımsal sanayi tesislerinin finansmanı açısından darboğaz yaratan en önemli unsurlardan birisi olmaktadır.

Tarıma dayalı sanayi yatırımlarının makine donatımlarının büyük çoğunluğu yurt dışından getirilmektedir. Bu da büyük oranda finansman yükü getirmektedir. Tarıma dayalı sanayi tesislerinin yeni yada modernizasyon yatırımları için finansman gereksinimi bu yükü daha da artırmaktadır.

Finansman kuruluşlarının, kredi faiz oranlarını serbest bırakılmaları sonucu, faizlerini yükseltmeleri ve böylece firmaların finansman giderleri arttığı oranda nakit sorunu da büyümüştür.

Tarıma dayalı sanayi kuruluşların ürettikleri mala ilişkin iç talep esnektir. Sıkı para politikası sonucu tercihler kolayca değişmekte ve iç pazarda satın almalar önemli oranda azalmaktadır. Bir taraftan iç pazarda talep yetersizliği, öte taraftan özellikle işletme kredisine gereksinimi olan ancak bu kredinin kısa vadeli ticari kredi olması

⁷⁹ Bahattin ÇETİN, "Tarıma Dayalı Sanayinin Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Gelişimi", *Verimlilik Dergisi*, 1988/4, s. 73-74.

⁸⁰ Erdal ARIKAN, " Türk Tarımı ve Tarıma Dayalı Sanayinin Üretim ve Pazarlama Sorunları Sempozyumu", 23-26 Aralık, 1986 Bursa, *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 189, Aralık 1986, s. 26

nedeniyle faiz oranlarının çok yükselmesi ve öteki faktörler yanında kur farkları dolayısıyla borçları çok yükselen tarıma dayalı sanayiler, zamanında dışsattım içinde iyi teşkilatlanmadıklarından finansman açısından çok zor durumlar ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, yeterli yabancı kaynak sağlanması yönünden tarıma dayalı sanayi girişimlerinin, tüm finansman kuruluşlarınca, para-kredi politikasının sağladığı kolaylıklar da dikkate alınarak, yalnız yada birlikte olarak öncelikle desteklenmesi gereklidir.

Finansman gereksiminin kıt kaynaklar olgusundan doğduğu gerçeğinden hareketle, Türk bankacılık ve sermaye sisteminin olanaklarının yanında, dış ülkelerden yapılacak kaynak ve teknoloji transferlerinin de aynı oranda desteklenmesi ve göz ardı edilmemesi gerekmektedir.⁸¹

2.3.2. Tarıma Dayalı Sanayide Pazarlama

Genellikle tüketim malı üreten gıda, içki, tütün ve dokuma, giyim sanayileri yanında ara malı üreten orman ürünleri, kağıt, deri ve deri ürünleri ile lastik sanayi dallarından oluşan tarıma dayalı sanayi, ülkemiz ekonomisinde stratejik bir yer ve konuma sahip bulunmaktadır. Ülkemiz, özellikle 24 Ocak ekonomik istikrar önlemleri sonrası, tarımsal ürünleri ham olarak dışa satma yerine, giderek katma değeri yüksek tarıma dayalı sanayi ürünler biçiminde dışa satmaya yönelmiştir. Sanayinin tüm sektörlerinde olduğu gibi, tarıma dayalı sanayi dalında da işletmeler yaşamlarını devam ettirmek, gelişen teknolojiye ve değişen rekabet koşullarına uyabilmek için yeni ürünleri geliştirmek ve üretimine geçmek zorunluluğundadır.⁸²

Ülkemizdeki tarıma dayalı sanayide yatırım konularının seçimlerinde, fizibilite etütlerinde, yer ve kapasite seçiminde, işletme sermayesi gereksiniminin tespiti ve uygulamalarında yanılığara düşülmüş, kurulu tesislere hammadde sağlanması, yönetim ve pazarlama konularında gerekli organizasyonlara gidilmemiş, bir bütünlük içinde çalışılmamıştır. İşletmecilikte ortaya çıkan idari ve teknik sorunlar sonucunda, optimum kapasitelere ulaşılamamıştır.

⁸¹ "Tarıma Dayalı Sanayinin Finansman Sorunu" Konusundaki Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'nın Tebliği, *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 146, Mayıs 1983, s. 17-21.

⁸² Ekrem PAKDEMİRLİ, "Tarıma Dayalı Sanayi ve Pazarlama Sempozyumu", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 147, Haziran 1983, s. 16

Sektörler bazında bunları inceleyecek olursak; ülkemizde sebze ve meyve işleme sanayiinde karşılaşılan başlıca sorunların, işletme yerinin yanlış seçimi, hammadde, ambalajlama, dışsatım, teknoloji ve teknik eleman sağlanması konularında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Et sanayiinde yatırımların yetersiz düzeyde kalmış olması, sektörün gelişmesine engel olmaktadır. Teknik ve ekonomik bakımdan günümüz gereksinimlerini karşılayacak düzeye getirilmemiştir. Süt ve ürünleri sanayiinde hammadde sorunları, hayvan yetiştiriciliğindeki teknik ve ekonomik sorunlar, tesislerin teknolojik durumları ile ilgili sorunlar, işçilik ve personel sorunları, finansman sorunları, yürürlükteki yasalar ve denetim, dışsatım sorunları başlıkları altında toplanmaktadır.⁸³

Ülkemizdeki tarıma dayalı sanayide pazarlamanın fonksiyonlarının henüz istenilen düzeyde olduğu söylenemez. Şöyle ki ürünün hasat ve toplanmasında, derecelendirme ve ambalajında, naklinde, depolanmasında ve muhafazasında, dağıtımında eksiklikler bulunmaktadır. Bunların sonucu olarak üreticiler, genellikle pazar ve fiyat hareketlerinden habersiz, ekonomik olmayan yada kişisel tercihlerle yada hükümetlerin destekleme politikasının etkisiyle üretim kararları vermekte ve böylece de bazı ürünler yeteri kadar üretilmezken, bazılarında da yetersiz üretim yapılmakta ve bu durum fiyat dalgalanmalarına yol açmaktadır.⁸⁴ Tarıma dayalı sanayide pazarlamanın özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Üretim Planlaması: Tarıma dayalı sanayi sektöründe iç ve dış pazar istekleri doğrultusunda yapılacak üretim planlaması, üretilecek malın miktarı, kalite, yer ve zamanlarının önceden saptanması bu konudaki başarının temel koşuludur. Şüphesiz üretim planlaması ele alınırken, hammaddenin üretim planlamasına da ayrıca önem verilmelidir. Tarıma dayalı imalat sanayiinde istenilen miktar, kalite ve zamanda en iyi ve en ucuz yöntemle üretimde bulunabilmek için, üretimi etkin bir biçimde planlamak ve kontrol etmek gerekir. Bunu sağlayabilmek için de, işletme organizasyonu içerisinde yer alan pazarlama araştırması, hammadde, ürün kontrol işleri, satın alma, araştırma ve değiştirme bölümleriyle yakın ve uyumlu bir işbirliği içerisinde bulunmalıdır.

⁸³ Nurettin ALPKENT, *Türkiye’de Tarımsal Ürünler Pazarlaması Üzerine Bir İnceleme*, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları No:547, Ankara 1995, s. 120.

⁸⁴ Tamer ARPACI, *Tarımsal Pazar Koordinasyonu ve Ekonomik Gelişme*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Yayın No: 170, Ankara 1982, s. 64.

b) Hammadde Sağlanması: Tarıma dayalı sanayi sektöründe hammadde sağlanması önemli bir sorun ve özelliktir. Bazı sektörler tüm hammaddesini kendi olanakları ile sağlamakta, bazıları da bir bölümünü pazar yada borsalardan sağlamaktadır. Hammadde sağlanması sezonluk olup ikamesi olanaklı değildir. Bu nedenle sezonluk risk yüksektir.

c) Kalite Kontrolü ve Standardizasyon: Tüketim ve ara malı üreten tarıma dayalı sanayi sektöründe kaliteli üretimin temelinde hammadde kalitesi bulunmaktadır. Bu konu özellikle gıda sanayii için ayrı bir değer taşımaktadır. Ülkemizde gıda sanayiinin gelişmesi için ve dış pazarlarda bize rakip, çoğu gelişmiş ülkelerin yoğun rekabetine, kuralları doğrultusunda yanıt vermek istiyorsak kalite kontrol örgütünü etkin bir şekilde kurmamız ve uygulamamız gerekmektedir.

d) Stoklama, Depolama ve Nakliye: Depolama süreci içerisinde, özellikle gıda maddeleri için paketleme, zincirin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Süt ve ürünleri, konserve edilmiş gıdalar, sıvı ve margarin yağlar ile meyve sularının ambalajlanması ile bir taraftan ürünün saklanması ve depolama süreleri kolaylaşmakta ve uzamaktadır. Özellikle bozulabilen gıda maddelerinin hasattan hemen sonra pazara sevk edilmemesi durumlarında ürünün uygun bir şekilde depolanması son derece hassas ve önemlidir. Hayvansal gıda maddeleri için de geçerli olan bu tür ürünlerin depolanmaları kalitenin korunması için gereklidir.

e) Pazar Araştırması: Tarıma dayalı sanayide üretici, ne üretmesi gerektiğini ve ürettiği gıda maddelerini kime sunacağını bilmek tanımak durumundadır. Bu konuda, malların sevk edileceği pazarın büyüklüğü ve tüketicilerin özelliklerine ilişkin bilgilerin iyi değerlendirilmesi gerekir. Bunu içinde edinilen bilgiler yeterli olmalıdır. Aksi takdirde yeni bilgilerin toplanması yoluna gidilmelidir.⁸⁵

2.3.3. Tarıma Dayalı Sanayide Yapısal Sorunlar

Tarıma dayalı sanayi gurubunda yer alan üretim faaliyetleri çok çeşitlilik göstermektedir. Bir tarafta tarım ürünlerini girdi olarak kullanan gıda, içki, tütün, orman ürünleri, hayvan ürünleri sanayileri gibi faaliyetleri, öte taraftan tarıma girdi veren yem, ilaç, gübre, tarım alet ve makineleri sanayi yer almaktadır. Görüldüğü gibi bu sanayiler

⁸⁵ "Tarıma Dayalı Sanayinin Finansman Sorunu Konusundaki Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'nın Tebliği", *Kooperatif Dünyası Dergisi*. S. 148, Temmuz 1983, s. 17-21.

tarımsal ürünü alıp basit bir işlemde sonra tüketiciye yada sanayiciye sunan sanayi dallarından makine, imalat ve kimya sanayii içinde yer alan üretim faaliyetlerine kadar çok geniş bir yelpaze içinde yer almaktadırlar. Doğal olarak bu durumda yer alan her sanayi dalının kendine özgü özellikleri ve sorunları bulunmaktadır.⁸⁶

Tarıma dayalı sanayinin düzenli ve planlı bir üretim yapabilmesinin ilk koşulu bu sanayilere girdi akımındaki sürekliliğin sağlanması ve kalite sorununun çözülmesidir. Bu da geniş ölçüde Türk tarımının genel durumuyla ilgilidir. Öteki ülkelerden farklı olarak ülkemizdeki tarıma dayalı sanayiler girdi açısından çok geniş ölçüde yerli kaynaklara dayanmaktadır ve burada büyük bir potansiyel vardır. Ekilebilen tarım alanları yaklaşık 25 milyon hektar, toplam tarım alanı ise 28,5 milyon hektar ile sınıra ulaşmış bulunmaktadır. Bu nedenle bundan sonraki üretim artışlarının verim artışı ile sağlanması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Tarım üretiminde sürekli bir artışın gözlemlendiği son 30 yıl içinde hem tarım ürünlerinde %100 dolaylarında bir verim artışı sağlanmış olmasına karşın hektar başına üretim halen ortalamasının %12 kadar altında bulunmaktadır. Tarıma dayalı sanayiye kaliteli ve sürekli bir girdi akışını sağlamak üzere tarımda verimliliğin artması gerekliliği açıktır ki bunun sağlanması tarımda önemli yapısal değişikliklerin gerçekleşmesini gerekir. Gerek yabancı ülkelerde gerekse ülkemizdeki verilere dayanarak tarımda verim artışı konusunda büyük bir potansiyelin olduğu kolaylıkla ileri sürülebilir. Uygun zamanda, yeterli ölçüde ve biçimde gübreleme %50, tarımsal savaşım ile %40-50, iyi cins tohumluluk ile %20-25 ve sulama ile %100'den fazla bir oranda tarımsal verimliliği artırmak olanaklı olmaktadır.⁸⁷

⁸⁶ Okan AKTAN, "Tarıma Dayalı Sanayi ve Pazarlama Sempozyumu", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 149, Ağustos 1983, s. 15-17.

⁸⁷ Engin DİKİCİ, "Türk Tarımı ve Tarıma Dayalı Sanayinin Üretim ve Pazarlama Sorunları", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 198, Eylül 1987, s. 7-9

3. TARIMA DAYALI SANAYİ VE KOOPERATİFLER

3. 1. Gıda Sanayii

Teknolojinin sürekli gelişme göstermesi, tarıma dayalı ürünlerde çeşitlenme ve kaliteyi hızla artırmaktadır. İnsanların beslenmeleriyle doğrudan bağlantılı olarak, tarım ürünlerinin tüketime hazır hale getirilmesi süreci, gıda sanayiinin faaliyet alanını oluşturmaktadır. Tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç ana grupta toplanan sektörler içerisinde özellikle tarımsal ürünlere dayalı olan gıda sanayii imalat sanayii kapsamında yer almaktadır.

Hammaddesi tarıma dayalı sanayi içinde, gıda sanayi geniş bir yer tutmaktadır. Genellikle iklim koşullarına, girdi sağlanmasına ve destekleme alım fiyatlarına bağlı tarım ürünleri üretimindeki dalgalanmalar gıda sanayini de etkilemektedir. Gıda sanayinde genellikle ilkel, küçük ve dağınık ünitelerin çokluğu, etkin bir kontrol sistemi ve örgütünün yokluğu, modern büyük tesislere karşı rekabetin doğmasına ve ekonomik kayıpların artmasına yol açmaktadır. Özellikle çabuk bozulabilir gıda maddelerinin üretiminden tüketimine kadar gerekli olan soğuk zincirin, plan ve programlara kurulmamış olması, büyük kayıplara ve sağlığa zararlı durumlar yaratmaya yol açmaktadır.⁸⁸

Bilindiği gibi tarıma dayalı sanayi işletmeleri; tarımsal ürünlerin çokluğu nedeniyle tarımdan en fazla hammadde alan sektör durumundadır. Gıda sanayi üretilen ürün açısından da en önemli kesim olma durumunu korumaktadır.

Gıda sektöründe üretilen ürünlerin çok farklılık göstermesi nedeniyle incelemelerde sınıflandırılma yoluna gidilmiştir. Aşağıda gıda sektörü için uluslararası Ticaret Sınıflandırması (SITC-Standart International Trade Clasification) verilmiştir. Buna göre gıda sektörü:

- a) Mezbaha ürünleri sanayi
- b) Süt ve ürünleri sanayi
- c) Sebze ve meyve işleme sanayi

⁸⁸ Rıfat UYSAL, Tarıma Dayalı Sanayiinin Geliştirilmesi, II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliğleri, 2-7 Kasım 1981 İzmir, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları , Yayın No: 1783, s.246.

- d) Bitkisel hayvansal yağlar sanayi
- e) Un ve ürünleri sanayi
- f) Şeker ve şekerli ürünleri sanayi
- g) İşlenmiş çay sanayi

gibi bölümlere ayrılmıştır. Ülkemizde ise Devlet Planlama Teşkilatı'nın sınıflamasına göre bunlara yem sanayi ve su ürünleri sanayi ilave edilmiştir.⁸⁹

Mezbaha ürünleri sanayii, hayvancılık sektörüne bağımlı olup, kırmızı ve beyaz et alt başlıklarında değerlendirilmektedir. Kesim sonucunda elde edilen et, tüketime hazır bir ürün olmanın yanı sıra öteki et ürünleri üretiminde kullanılan bir yarı ürün niteliğindedir.

Günümüzde geniş bir üretici ve tüketici kitlesine sahip olan süt ve süt ürünleri sektörü, kısa zamanda bozulma özelliği bulunan sütün, çeşitli teknikler uygulanarak işlenmesi, depolanması ve dağıtılmasını kapsayan bir gıda sanayiidir.

Meyve-sebze işleme sanayii, ürünlerin üretildikten sonra mevsim dışında tüketilmelerine olanak sağlayan bir gıda sanayii kolu olarak ön plana çıkmaktadır. Konsantre meyve suları, konserve meyve-sebze, kurutularak saklanan meyve-sebzeler, salça ve dondurulmuş meyve-sebze alt gruplarında incelenmeye alınan meyve-sebze işleme sanayii dışsatım potansiyeli açısından gıda sektörü içerisinde önemli bir paya sahiptir.

Bitkisel yağ sanayiinde başlıca ürünler sıvı yağ, margarin ve zeytinyağıdır. Ülkemizde üretilen bitkisel yağlar zeytinyağı dışında genellikle ayçiçek ve pamuk yağıdır.

Un ve ürünleri sanayii, unun üretim aşamaları ve una dayalı ürünlerin üretilmesi genel içeriği oluşturmaktadır. Unlu ürünleri sınıfında ekmek, makarna ve bisküvi yer almaktadır.

Şeker, başlı başına bir ürün olmakla birlikte birçok şekerli ürünün üretiminde kullanılan bir ara üründür. Şeker ve şekerli ürünler grubunda sayılan ürünler; şeker, melas, yaş küspe, helva, lokum, sakız, şekerlemeler, çikolata, kakaolu ürünler ve kakao

⁸⁹ GÜRLER v.d., a. g. e., s. 22.

tozudur. Kristal şeker, beyaz şeker yada toz şekerin üretimi sırasında yan ürün olarak ortaya çıkan melas ve yaş küspe aynı zamanda yem sanayi için girdi oluşturmaktadır.

Hayvan beslemede kullanılan yem de, gıda sanayi altında değerlendirilmektedir. Organik yada organik olmayan besin maddeleri içeren yemler, hayvanın cinsi, yaşı ve varolan durumu dikkate alınarak belirli ölçüler dahilinde tüketildiğinde özellikle verimlilik üzerinde olumlu etkide bulunmaktadır.⁹⁰

Su ürünleri, taze yada bazı işlemlerle (konserve, balık yağı ve unu, tuzlama, kurutma, füme vb) tabii tutularak tüketilir. Balık yağı ve balık unu balığın çeşitli organlarından sağlanmaktadır. Su ürünleri, öteki hayvansal gıdalarla karşılaştırıldığında, protein, enerji, vitamin ve mineral yönünden daha zengin bir bileşime sahiptir.

Ülkemizde 1999 yılında gıda sanayii talebi %2,0 üretimi ise %0,9 artmıştır. Üretim artışında önceki yıllara oranla görülen azalmanın, iç talepteki daralmanın yanında küresel krizin etkisi ile dışsatımda görülen gerilemeye bağlı olduğu izlenmektedir. Dışsatımdaki gerilemeye bağlı olarak yurtiçi üretimleri azalan ürünlerin başlıcaları unlu ürünler, bitkisel yağlar ve şekerli ürünler olmuştur. Öte yandan, yurtiçi talepteki gelişmelere bağlı olarak kümes hayvanları eti üretimindeki artış devam etmiştir. 2000 yılında, yurtiçi talebin canlanma ve Rusya ile öteki Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ekonomilerinin toparlanma eğilimine girmesi gibi gelişmelerin gıda sanayi üretimine olumlu yansımaları beklenmektedir. Bu bağlamda, gıda sanayi talebi %4,0, üretiminin ise %2,5 oranında artacağı tahmin edilmektedir. Öte yandan, dışsatımın %5,0 oranında artacağı, dışalımın ise 1999 yılında yaşanan düşüşün ardından %11 yükseleceği tahmin edilmektedir.⁹¹

Aşağıda gıda sanayiinin 1998-1999-2000 yılının talebi, üretimi, dışsatımı ve dışalımının tabloları verilmiştir.

⁹⁰ Gıda Sektörü , Gıda Sektörü Araştırma Müdürlüğü, Aralık 1996, s. 5.

⁹¹ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 2000 Yılı Programı....., s. 56.

TABLO : 3 - Gıda Sanayii Talebi		D : Milyar TL. 1994 Yılı Fiyatlarıyla						
MALLAR	1998 Gerçekleşme		1999 Gerç. Tah.		2000 Tahmin		Yıllık Artış (%)	
	Miktar (1)	Değer (2)	Miktar (3)	Değer (4)	Miktar (5)	Değer (6)	1999 (4/2)	2000 (6/4)
Mezbaha Ürünleri sanayii		89.444		88.137		97.189	- 1,5	10,3
Süt ve Ürünleri Sanayii		58.200		64.421		63.185	3,8	4,6
Su Ürünleri Sanayii		6.528		7.350		7.358	12,8	0,1
Un ve Ürünleri Sanayii		209.302		212.977		217.027	1,8	1,9
Meyve – Sebze İşleme Sanayii		27.108		28.362		30.008	4,6	5,8
Bitkisel Yağ Sanayii		78.511		80.879		83.387	3,0	3,1
Şeker ve Ürünleri Sanayii		54.854		55.431		57.116	1,1	3
Diğer Gıda Sanayii		20.945		22.017		22.860	5,1	3,8
Yem Sanayii		25.233		25.758		26.648	2,1	3,5
Toplam		570.125		581.332		604.779	2,0	4,0

TABLO : 4- Gıda Sanayii Üretimi		D : Milyar TL. 1994 Yılı Fiyatlarıyla						
MALLAR	1998 Gerçekleşme		1999 Gerç. Tah.		2000 Tahmin		Yıllık Artış (%)	
	Miktar (1)	Değer (2)	Miktar (3)	Değer (4)	Miktar (5)	Değer (6)	1999 (4/2)	2000 (6/4)
Mezbaha Ürünleri sanayii		76.901		82.040		88.990	6,7	8,5
Süt ve Ürünleri Sanayii		56.785		59.214		62.058	4,3	4,8
Su Ürünleri Sanayii		4.671		4.766		5.121	2,0	7,5
Un ve Ürünleri Sanayii		213.993		213.315		219.409	-0,3	2,9
Meyve – Sebze İşleme Sanayii		88.006		87.852		89.999	-0,2	2,4
Bitkisel Yağ Sanayii		74.436		82.849		76.574	11,3	-7,6
Şeker ve Ürünleri Sanayii		73.662		63.203		67.271	-14,2	6,4
Diğer Gıda Sanayii		23.609		24.306		23.149	3,0	-4,8
Yem Sanayii		25.180		25.704		26.586	2,1	3,4
Toplam		637.243		643.249		659.158	0,9	2,5

TABLO : 5- Gıda Sanayii Dışsatımı		D : Milyar TL. 1994 Yılı Fiyatlarıyla						
MALLAR	1998 Gerçekleşme		1999 Gerç. Tah.		2000 Tahmin		Yıllık Artış (%)	
	Miktar (1)	Değer (2)	Miktar (3)	Değer (4)	Miktar (5)	Değer (6)	1999 (4/2)	2000 (6/4)
Mezbaha Ürünleri sanayii		3.139		3.064		3.450	- 2,4	12,6
Süt ve Ürünleri Sanayii		475		577		685	21,3	18,8
Su Ürünleri Sanayii		2.546		2.391		2.716	-6,1	13,6
Un ve Ürünleri Sanayii		8.349		4.625		6.435	-44,6	39,1
Meyve – Sebze İşleme Sanayii		47.610		52.812		54.107	10,9	2,5
Bitkisel Yağ Sanayii		10.472		11.490		9.203	9,7	-19,9
Şeker ve Ürünleri Sanayii		9.974		10.674		13.038	7,0	22,2
Diğer Gıda Sanayii		4.256		3.438		3.897	-19,2	13,3
Yem Sanayii		6		11		15	89,9	33,3
Toplam		86.828		89.081		93.546	2,6	5,0

TABLO : 6 - Gıda Sanayii Dışalım		D : Milyar TL. 1994 Yılı Fiyatlarıyla						
MALLAR	1998 Gerçekleşme		1999 Gerç. Tah.		2000 Tahmin		Yıllık Artış (%)	
	Miktar (1)	Değer (2)	Miktar (3)	Değer (4)	Miktar (5)	Değer (6)	1999 (4/2)	2000 (6/4)
Mezbaha Ürünleri sanayii		12,360		6,812		8,169	-44,9	19,9
Süt ve Ürünleri Sanayii		1,442		1,417		1,539	-1,7	8,6
Su Ürünleri Sanayii		1.494		1,756		1,724	17,5	-1,8
Un ve Ürünleri Sanayii		2,736		2,560		2,763	-6,4	8,0
Meyve – Sebze İşleme Sanayii		1,125		950		1,400	-15,6	47,4
Bitkisel Yağ Sanayii		14,928		15,254		16,284	2,2	6,8
Şeker ve Ürünleri Sanayii		851		883		1,142	3,7	29,3
Diğer Gıda Sanayii		4,627		4,734		5,108	2,3	7,9
Yem Sanayii		632		687		793	8,7	15,4
Toplam		40,195		35,052		38,923	-12,8	11,0

Kaynak: Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000 yılı Programı Destek Çalışmaları, s. 61-62.

Ülkemizde et ürünleri sanayiinde kurulu kapasitenin %28,2'si Et Balık Kurumuna, %8'i özel kesime ve %63.8'i belediyelere aittir. Belediyelerin bu kadar etkin olması yüksek sermaye gerektiren kesimhaneler ve soğuk hava depolarına sahip olabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kooperatiflerin elinde bulunan hayvancılık istenen düzeye fazlasıyla ulaşmıştır. Ülkemizde hayvan yetiştiriciliğinde örgütlenme istenilen düzeyde değildir.⁹⁵

Ülkemizde son günlerde et sektöründe meydana gelen gelişmelere bakıldığında, üretim sırasında teknik ve hijyenik koşulların yeterli olmaması, et muayenesinin yapılmaması, soğuk zincirin tam olarak kurulamaması bu gıdaları, üretim alanları ve çevresi, tüketici ve toplum sağlığı için son derece sağlıksız hale getirilmiştir.

Gıda denetiminin üretim, işleme ve tüketim aşamalarında gerektiği gibi yerine getirilmesi, tüketicinin ve halk sağlığının korunması, kalitenin geliştirilmesi, dış ticarete rekabet gücünün artırılması, yürürlükteki yasaların dağılık ve yetersizliklerin giderilmesi ve Avrupa Birliğinin yürürlükteki yasalarına uyum için 28 Haziran 1995 tarihinde 560 sayılı "Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararname" çıkartılmıştır. Söz konusu Kanun Hükmünde Kararnamenin işlerlik kazanmasını sağlayan hazırlığın öngörülmüş olan yönetmeliklerden özel laboratuvarların kuruluş ve çalışma temellerine ilişkin düzenlemeler hariç ötekileri yayımlanmıştır. Gıda maddelerinin tekniğine uygun ve hijyenik şekilde üretim, hazırlama, işleme, depolama, taşıma ve pazarlanmasını sağlamak üzere çerçeve bir nitelik taşıyan ve 16 Kasım 1997 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren " Türk Gıda Kodeksi Yönetmeliği" kapsamında ürün tebliğlerinin yayımlanmasına devam edilmektedir.⁹⁶

VII. Plan döneminde mezbaha ürünleri sanayii üretiminde yıllık ortalama %3,7'lik artış olacağı tahmin edilmektedir. Bu artış büyük ölçüde yurtiçi tüketim artışına bağlı büyüyen kümes hayvanları eti sanayii üretimi ile desteklenmiştir.

Kişi başına tavuk eti üretimi 10 kg'ın üstüne çıkarken hindi eti üretiminde de gelişme kaydedilmiştir. Kırmızı et fiyatlarını tüketiciler açısından uygun düzeylerde

⁹⁵ Adnan ERTAN, Türkiye'de Tarımsal KİT'lerin Özelleştirilmesi Sorununa, Kooperatiflerle Yaklaşım Önerisi ve Türkiye Şeker Sanayinde Pankobirlik örneği, Pankobirlik Yayınları no:5, Ankara 1996, s.21.

⁹⁶ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 59

tutmak amacıyla 1995 yılı başından 1996 yılı ortalarına kadar geçen dönemde gerçekleştirilen büyük çaplı canlı hayvan ve et dışalımını, hayvancılığı geliştirici politikalarla yeterince desteklenemediği için, hayvancılık sektörünü olumsuz yönde etkilerken et ve et ürünleri sanayiinin yerli hammadde kullanımını azaltıcı etki yapmıştır. 1996 yılı ortalarından itibaren durdurulan canlı hayvan ve et dışalımını sonucunda yurt içi besicilik faaliyetlerinde bir miktar canlanma olmuş ve 1997 yılında sığır eti kesimlerinde artış gözlenmiş ancak, bu artış sonraki yıllarda devamlılığını kaybetmiştir. Öte yandan, kayıt dışı kesimler nedeniyle mezbaha ve kombina kesimlerinin artırılmaması toplam kırmızı et üretim rakamlarının gerçek üretimi yansıtmamasına yol açmaktadır.⁹⁷

Et ve ürünleri sanayiinde kooperatiflerin yaygın olmadığı, yalnızca Giresun ve Trabzon'da balık unu ve balık yağı işleyen tesisin, Erzurum'da bir et ürünleri tesisin bulunduğu görülmektedir. Giresun Bulancak'ta 100 ton/gün kapasiteli balık unu, 82893 kg/yıl balık yağı fabrikası, Trabzon Vakfıkebir'de 300 ton/gün kapasiteli balık unu ve balık yağı tesisleri bulunmaktadır. Erzurum Şenkaya merkezde 200 ton/yıl kapasiteli et ürünleri tesisi de faaliyette bulunmaktadır.⁹⁸

3. 1. 2. Süt ve Süt Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler

Süt ve süt ürünleri sanayii, kısa zamanda bozulma özelliği bulunan sütün, çeşitli teknolojiler uygulanarak işlenmesi, depolanması ve dağıtılmasını kapsayan önemli bir gıda sanayii kolunu oluşturmaktadır.

Süt ve süt ürünleri, tarım ve sanayi ile olan ilişkilerinin düzensizliği açısından en çarpıcı alt sektördür. Yeterince gelişemeyen süt üretimi, talebi karşılayamamakta ve varolan hammaddeyi işleyecek, değerlendirebilecek bir aşamaya ulaşamayan sanayi dalıdır.

1927 yılında Atatürk Orman Çiftliği pastörize süt fabrikası bu sanayi dalının ilk hamlesi olmuştur. Şu anda kamu ve özel sektöre ait fabrikalar varolan kapasiteleri ile çalışmaktadır. Özellikle kamuya ait fabrikalarda düzenli bir hammadde sağlanamadığı ve atıl kapasite ile çalıştığı göze çarpmaktadır.

⁹⁷ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 61.

⁹⁸ TURAN, Tarıma Dayalı Sanayide....., s. 13. 14

Ülkemizde süt ve ürünlerinin gelişebilmesi için en başta süt hayvancılığının yüksek verimli ırklara dönüştürülmesi hammadde sağlanması açısından zorunludur. Süt hayvancılığı yapan işletmelerde kaliteli yem sağlanmalıdır. Modern süt fabrikalarının ülke düzeyinde yaygınlaştırılması, üreticilerin bu konuda kooperatifleşmeleri sağlanarak entegre tesislerin kurulmasının büyük yararları olacaktır. Sütün taze olarak tüketilmesi ve çabuk bozulabilir olması nedeniyle üretim işletmesinden, ürün işletmesine uzanan depolama ve nakliye zincirinin düzenli çalışır hale getirilmesi, hijyen ambalajlama ve depolama hizmetlerinin geliştirilmesi ve ileri teknolojilerin transferi gerekli koşullardır. Üretilen ürünlerin modern tesislere akışını sağlayacak olan soğuk zincir sistemi ve organizasyonu bu sektörün en önemli sorunudur. Ancak, bu şekilde üretilen sütler modern tesislerde iç ve dış pazarlara uygun hale gelecektir.

VII. Plan döneminde, süt ve süt ürünleri sanayiinde yabancı sermaye ile kurulan ortaklıkların da etkisiyle sanayide işlenen süt miktarında artış kaydedilmiş, ürün çeşitlendirmesi yaşanmıştır. Süt sanayii üretiminde beş yılda ortalama %5,1'lik gelişme kaydedilmesi beklenmektedir. En büyük gelişmenin işlenmiş içme sütünde ve özellikle sterilize süt üretiminde olduğu gözlenmektedir.

1997-1999 yılları ortalamasına bakıldığında, ülkemizde gıda sanayi üretimi içinde, süt ve süt ürünleri sanayiinin payı %8,8'dir. Varolan süt işleme tesisleri; kapasiteleri, teknolojileri ve öteki karşılaştırılabilir özellikleri açısından oldukça karmaşık bir yapı göstermektedir. Bunların arasında çok modern olanaklara sahip işletmeler bulunmakla birlikte, çok ilkel koşullarda çalışan işletmelerde bulunmaktadır. 1999 yılı itibariyle süt ve süt ürünleri işleyen 3840 işletmenin yaklaşık %34'ü 1000 ton/yıl yada daha fazla kapasiteye sahiptir. Bu işletmelerin sadece %6'sı kooperatiflere aittir.⁹⁹

Ülkemizde 1969 yılında çıkartılan 1163 sayılı kooperatifler kanunun hükümlerine göre kurulup faaliyet gösterebilen sütçülük kooperatifleri, çok amaçlı köy kalkınma kooperatiflerinin en fazla yatırım yaptıkları alanlardan birisidir. Daha çok bu kooperatiflerin işleme tesisleri mandıra şeklindedir.

⁹⁹ Nevin DEMİRBAŞ ve İbrahim KAYA, "Türkiye'de Süt Sanayiinin Gelişimini Sınırlayan Faktörlerin Değerlendirilmesi", *Ekin Dergisi*, S. 15, Ocak-Mart 2001, s. 30.

Ülkemizde sütçülük kooperatifleri 190 adettir, süt fabrikası olan kooperatifleri daha çok Karadeniz, Orta Anadolu, Orta Güney Anadolu ve Orta Kuzey Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Süt üretiminin bölgelere dağılımı ile sütçülük kooperatiflerinin dağılımı arasında paralellik vardır. Genellikle yılın 6-7 ayı faaliyette bulunan kooperatife ait işleme tesislerinde, kapasite kullanımı %40-50 dolayında kalmaktadır. Kooperatiflere ait süt işleme ünitelerinin yarısından fazlası peynir üretimine yer vermektedir. Ülkemizde faaliyette bulunan sütçülük kooperatiflerinin genellikle hammadde, işletme kredisi, yönetim, taşıma, depolama, pazarlama, kapasite kullanımının yetersizliği, eğitim gibi konularda sorunları bulunmaktadır.¹⁰⁰

Avrupa birliği ülkelerinde sütçülük kooperatiflerinin payı ortalama %60 ila %100 arasındadır. Ülkemizde ise, kooperatiflerin payı sadece %3 dolayındadır. Ülkemizde sütün sadece %10-15'i sanayide işleniyor. Ülkemizde şu anda işlenmeyen %85-90 sütün sanayileşmesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yeni süt fabrikalarının yapılması da, devletin büyük oranda hibe verebileceği (%70 olabilir) demokratik sütçülük kooperatifleri ile olanaklı olabilir.¹⁰¹

3. 1. 3. Bitkisel Yağ ve Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler

Bitkisel yağ sanayi kapsamında sıvı yağ ve margarin üretimi yer almaktadır. Bitkisel yağ, margarin ve zeytinyağı üretimleri, teknolojilerindeki farklılıklar nedeniyle ayrı sanayiler olarak kabul edilmektedir. Bu gruplamaya göre, ayçiçek çekirdeği ve pamuk çekirdeğinden ham yağ elde edilmesi ve elde edilen ham yağın rafinasyonu aşamaları bitkisel yağ sanayiini oluşturmaktadır.¹⁰²

Ülkemizde 156 adet ham ve rafine yağ fabrikası var olup kurulu kapasite ham maddede olarak 2.6 milyon ton/yıl 'dır. Ayrıca 12 adet margarin fabrikası vardır. Bitkisel yağ sanayide kapasite yönünden bir sorun yoktur. Yemeklik yağ ve ürünleri sanayinin en gelişmiş sanayi dallarından olduğunu söyleyebiliriz.

Bu sektörü en önemli hammaddesi ayçiçeği ve pamuk yağı olup ülke hammadde gereksinimini tam karşılayamadığından ham yağ dışalımını yapılmaktadır. Bu bakımdan

¹⁰⁰ Ahmet ÖZÇELİK, " Sütçülük Kooperatiflerinin Önemi", *Karınca Dergisi*, S. 632, Ağustos 1989, s. 13.

¹⁰¹ Ziya Gökalp MÜLAYİM, " Kooperatifçilik Açısından Tarımsal Sanayi KİT'ler ve Özelleştirme", *Çiftçi ve Köy Dünyası Dergisi*, S. 111, Ankara 1994, s. 5-8

¹⁰² Canan ARIKBAY, *Türkiye Gıda Sanayiinde Teknolojik Yenilikleri İzlemenin Maliyeti*, Milli Produktive Merkezi Yayınları, Ankara 1993, s. 6.

bu ürünlerin üretimlerinin artırılması için özendirici önlemlerin alınması zorunlu hale gelmiştir. Bu sanayi dalında en önemli sorun hammadde üretiminin yetersiz oluşudur. Bu bakımdan yağlı tohum üretiminin artırılması gerekmektedir.

Ülkemizde üretilen bitkisel yağlar zeytin yağı dışında genellikle ay çiçek ve pamuk yağıdır. Yaklaşık üretim kapasitesi 700.000 ton/yıl'a yakındır. Ülkemizde zeytin yağı ise önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü ülkemiz zeytin dikili alan yönünden dünyada üçüncü, ağaç varlığı yönünden dördüncü sırayı almaktadır. Bitkisel yağ sanayinde, zeytinyağı üretimi zeytin üretimine bağlı olarak yıllara göre dalgalanmalar göstermeye devam ederken 1999 yılında dışsatımda iyi bir yol izleyerek 220 bin tonluk zeytinyağı üretiminin 110 bin tonunu dış pazarlarda satmıştır. Ülkemizde hammadde açığı bulunması nedeniyle bitkisel ham ve rafine yağ üretimi hammadde dışalımına dayalı yapısını korumaktadır. Bitkisel ham ve rafine yağlar ile margarin sanayii dışsatımı 1998 yılından başlayarak gerileme başlamış, buna bağlı olarak hammadde dışılımı da gerilemiştir.¹⁰³

Bitkisel yağ ve margarin sanayiinde özel kesim ve kooperatifler bulunmaktadır. Kooperatiflerden, tarım satış kooperatifleri ve birlikleri; Tariş, Çukobirlik, Trakya birlik, Karadenizbirlik, Antbirlik ve Güneydoğubirlik, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ve Tarım Kredi Kooperatifleri, bitkisel yağ ve zeytin yağı üretim alanlarında çalışmaktadır. Bu birlikler ve kooperatifler yaklaşık 1.5 milyon ton/yıl kurulu kapasiteye sahip olup sektördeki toplam kurulu kapasitenin yaklaşık %32'sinin oluşmaktadır. Buna karşılık kooperatiflerin her ne kadar tarıma dayalı sanayi alanında kurulu kapasitede payı yüksek olsa da ürünlerin işleminde bitkisel yağda %9.7, zeytin yağında %6.8lik bir paya sahiptir. Bu durum kooperatiflerin sanayi tesislerinde kapasite kullanım oranının düşük olduğunun ve bunun da finansal kaynakların yetersizliğinden, ileri geldiğinin bir göstergesidir.¹⁰⁴

¹⁰³ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 61.

¹⁰⁴ TURAN, Tarıma Dayalı Sanayide....., s. 14.

3. 1. 4. Meyve ve Sebze İşleme Sanayi ve Kooperatifler

Meyve-sebze işleme alt sektörü, tarımsal hammaddelerin fiziksel ve kimyasal bozulmalarını önleyerek hasattan sonra en kısa sürede dayanıklı hale getirmeyi amaçlamaktadır. Meyve-sebzelerin yüksek oranda su içermeleri ve kolayca bozulmaları nedeniyle pastörizasyon, sterilizasyon, dondurma, kurutma ve tuzlama gibi tekniklerin kullanımı ile bu ürünler uzun süre bozulmadan saklanabilir, daha kolay ve sağlıklı tüketilir duruma getirilmektedir.¹⁰⁵

Ülkemizde meyve ve sebze işleme sanayi planlı dönemde oldukça gelişmiştir. Ülkemizin tarımsal potansiyeli bu sektörün gelişmesi açısından oldukça zengindir. Çünkü, çok çeşit ve miktarda sebze ve meyve üretimi gerçekleşmektedir. Bu sektörü aşağıdaki başlıklar altında toplayabiliriz.

- a- Konserve ve salça sanayi
- b- Meyve suyu sanayi
- c- Salamuralı ürünler sanayi
- d- Dondurulmuş ve kurutulmuş meyve-sebze sanayi
- e- Meyve-sebze paketlenme ve soğukta muhafaza sanayi

Bu sektörde hammaddelerin yeterli miktarda, istenen kalite ve standartta olması sanayi ürünlerinin kalite özelliklerini çok yakından ilgilendirir. Bu sorunların en kesin çözüm yolu sanayicinin üreticilerle sözleşmeli tarım sistemini benimsemelerindedir. Ülkemizde bu sistemin özellikle Ege ve Marmara bölgelerinde yaygınlaşmakta olduğu görülmektedir. Ülkemizde modern anlamda sebze ve meyve paketlenme yapan 50 kadar tesis vardır. Bunlar daha çok dışsatım bölgelerinde yoğunlaşmıştır.

Salça üretiminin büyük bölümü kırsal bölümde yoğunlaşmasına karşın sanayi tipinde üretim yapan 29 adet salça fabrikası var olup kapasite toplamı 250 bin ton/ yıl dır. Meyve suyu fabrikası sayısı 23 olup bunlar yılda 360 bin ton/yıl hammadde işlemektedirler. 27 adet meyve ve sebze konserve fabrikası 94 bin ton/yıl kapasite ile çalışmaktadır. Sebze kurutma tesisi sayısı 5 olup hammadde kapasitesi 255 ton/gün dür.

¹⁰⁵ Meyve-sebze Konservesi ve Salça Sanayii, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Alt Komisyonu Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara 1993, s. 1.

Bu sektörde kapasite kullanımı yetersiz olup düşük kapasite ile çalışılmaktadır. Salça fabrikası %47, meyve suyu fabrikaları %19, ötekileri yaklaşık %50 kapasite ile çalışmaktadır. Bu kapasite altı durumun en önemli etkenleri talep yetersizliği, finansman güçlükleri ve hammadde istikrarsızlıkları olarak belirtilebilir.

Geneli itibarıyla istikrarlı pazarlara dışarıya satılan meyve-sebze işleme sanayi ürünlerinin üretim ve dışsatımı artış eğiliminde olmuş, katma değeri yüksek ürünlerden dondurulmuş ürünler, domates salçası ve meyve suyu sanayi gerek iç talep gerekse dışsatıma bağlı olarak yüksek oranlı büyüme göstermiştir. Rusya’da yaşanan ekonomik kriz özellikle meyve suyu sanayii olumsuz yönde etkilemektedir. Domates salçası üretim kapasitesi, bir önceki plan döneminde yaklaşık 350 bin ton/yıl düzeyindeyken VII. Plan döneminde 500 bin ton/yılı aşmıştır. Son yıllarda uluslararası rekabetin arttığı ve fiyatların düşme eğiliminde olduğu gözlenmektedir.¹⁰⁶

Meyve ve sebze işleme sanayii de Tarım Satış Kooperatifleri yer almakta ve kooperatiflere ait 616.503 ton/yıl kurulu kapasite olup, incir, kuru üzüm, pekmez, salamura zeytin, fındık işleme, meyve sebze işleme, ambalajlama depolama, tasnif ve bakliyat alanında çalışmaktadır. Kooperatifler, varolan kurulu kapasiteleriyle önemli bir yere sahip olabilmektedir.¹⁰⁷ Tarım Satış Kooperatiflerinin dışında son yıllara da küçük çapta da olsa 2 adet Yaş Sebze ve Meyve Kooperatifi kurulmuş olup 63 ortağı vardır.¹⁰⁸ Ülkemizde yaş meyve-sebze üretiminde ve pazarlamasında faaliyet gösteren Köy Kalkınma Kooperatifleri birim kooperatifleri düzeyindedir. Bu kooperatiflerin ülkemizde çeşitli ürün pazarlamasındaki payları ise, Şeftalide %1,15, Erikte %1,09, Armutta %1,01, kayısıda %1, Elmada %1,9 arasındadır.¹⁰⁹ Yaş meyve- sebze pazarlarında ürün arzının talebe göre ayarlanmasında ve bunun halkça kullanılmasında en etkin araç kooperatiflerdir. Üretim değerlerinin korunması ve insan gereksinimlerinin bu üretim değerlerine göre ayarlanması, iyi bir kooperatifçilik uygulamasıyla gerçekleşir.¹¹⁰

¹⁰⁶ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 61.

¹⁰⁷ TURAN, Tarıma Dayalı Sanayide....., s. 14.

¹⁰⁸ Türkiye Milli Kooperatifler Birliği Çalışma Raporu, 27 Haziran 1999 Ankara, s. 11

¹⁰⁹ Halil FİDAN ve Harun TANRIVERMİŞ, “ Türkiye’de Yaş Meyve ve Sebze Üretiminin Ekonomideki Önemi, Pazarlanması ve Kooperatifçilik”, *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 98, Aralık 1992, s. 18.

¹¹⁰ Kaptan KAPTANGİL, “ Toptancı Halleri ve Kooperatifçilik”, *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 312, Mart 1997, s. 8.

3. 1. 5. Un ve Ürünleri Sanayii ve Kooperatifler

Halkının beslenmesinde en önemli yeri tutan un ve unlu ürünleri sanayinin ana hammaddesi buğdaydır. Ana gıda maddeleri olan birçok ürünün üretiminde un ara ürün olarak önemli yer tutmaktadır. Gıda sanayinin %40'ını oluşturan bu sektörü şu başlıklar altında toplayabiliriz.

- a- Un sanayi (Buğday unu ve öteki hububat, baklagil unları, pirinç ve mısır unu)
- b- Makarna ve irmik sanayi
- c- Maya ve ekmek sanayi
- d- Bisküvi sanayi
- e- Öteki sanayiler (bulgur, pirinç, kepek vb.)

Ülkemizde makarna kurulu kapasite 340 bin ton dolayında olup 6 büyük firma ve öteki küçük firmalar 330 bin ton üretim yapmaktadırlar. Maya sanayi 3 firma ile faaliyet göstermektedir. Yumuşak buğdaya dayalı bisküvi sanayi kapasitesi yılda 280 bin ton olup yaklaşık 160 bin ton fiili üretim yapılmaktadır.¹¹¹

Un ve ürünleri sanayii üretimi 1998 yılına kadar dışarıya bağlı gelişme içerisinde olmuş, ancak, aynı yıl iç talepteki daralmanın yanısıra küresel krizin etkisi ile dışarıdaki gerilemeye bağlı olarak önceki yıllara göre azalmıştır. VII. Plan döneminde gerçekleşen büyük çaplı yatırımlar un, bisküvi ve makarna sanayinde atıl kapasite yaratılmasına ve dış pazardaki kriz döneminde kapasite kullanım oranlarının %50 düzeyinin altında kalmasına neden olmuştur.¹¹²

Un ve ürünleri sanayiinde, genellikle Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri değirmen ve fabrika olarak faaliyet göstermektedir. Sektörde 13 kooperatifin işletmesi bulunmakta ve 438 ton/gün kurulu kapasite ile yaklaşık %1'lik bir pay almaktadır.¹¹³

¹¹¹ GÜRLER vd., a. g. e., s.21.

¹¹² İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 6.

¹¹³ TURAN, Tarıma Dayalı Sanayide....., s. 14.

3. 1. 6. Şeker ve Şekerli Ürünler Sanayi ve Kooperatifler

Şeker ve şekerli ürünler sanayi tarıma dayalı sanayinin kollarından biri olan gıda sanayinin içinde yer almaktadır. Şeker ve şekerli ürünleri sanayi şeker sanayi ve şekerli ürünler sanayi olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Ülkemizde şeker üretimini gerçekleştiren Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi tek firma (tek) eldir. Pancar üreticileri ile şeker şirketi sözleşmeli yetiştiricilik sistemi temellerine dayalı olarak çalışmaktadırlar. Bu alt sektör tarıma dayalı sanayi işletmeleri içerisinde tarım-sanayi bütünleşmesinin en iyi örneğini vermektedirler. Üretici-işleyici ve pazarlayıcı bütünleşmesi bu sektörde çok iyi bir biçimde gerçekleşmektedir. Bu sektörde önemli boyutlarda hammadde sorunu ile karşılaşmaktadır. Ham maddenin üretimi için şeker sanayi çiftçilere her türlü ayni ve nakdi yardımlarda bulunmaktadır. Bu biçimde hammadde sağlanması güvence altına alınmaktadır.

Ülkemizdeki 25 şeker fabrikasında kristal ve ayrıca 17 fabrikada da küp şeker üretilmektedir. Şeker fabrikalarının 24 saatlik nominal pancar işleme kapasitesi 1500-7000 ton arasında değişmekte ve fabrikaların toplam günlük şeker işleme gücü 90100 tona ulaşmaktadır. Fiili olarak işlenen miktarlar ise nominal kapasitelerin üzerindedir. Şeker pancarının işlenmesi sonucu şeker dışında elde edilen yan ürünler önemli ekonomik değer taşımaktadır. Şeker üretiminin yan ürünü olan melas, içki sanayinin hammaddesini oluşturmaktadır.

Ülkemiz şeker sanayii kurulduğundan bugüne kadar kamu ağırlıklı hizmet sunmakta idi. Daha önceleri tamamı kamu iktisadi devlet kuruluşu olan Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'ne bağlı şeker fabrikalarından üç tanesi (Kayseri, Konya, Amasya) Pancar Ekicileri Kooperatifleri'ne (Pankobirlik) devredilmiştir. Bunların yanında Pankobirlik'in önemli hissedarları arasında yer aldığı Adapazarı ve Kütahya şeker fabrikaları da dikkate alındığında, kooperatiflerin şeker sanayinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Pankobirlik'in sahibi olduğu bu fabrikalar önemli ölçüde kâr ederken, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nin fabrikaları önemli ölçüde zarar etmektedir.¹¹⁴

¹¹⁴ ERTAN, a. g. m. s. 148

1998 yılında ülkemiz dünya ülkeleri içerisinde şekerpancarı ekim alanı bakımından Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Almanya'dan sonra % 7,2'lik payla, şekerpancarı üretiminde ise Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'dan sonra %7.7'lik payla 4. sırada yer almaktadır.¹¹⁵

Ülkemizdeki şeker sanayini 1998 rakamlarıyla, şeker sanayinin şeker ve şekerli ürünler sanayi, gıda sanayi, tarıma dayalı sanayi, imalat ve toplam içindeki payı üretim, talep, dışsattım ve dışalım açısından sırasıyla şöyledir.¹¹⁶

- Şeker ve şekerli ürünler sanayi içindeki payı; % 51.8, % 52.0, % 27.5, % 7.9
- Gıda sanayi içindeki payı; % 5.9, % 4.9, % 3.2, % 0.16
- Tarıma dayalı sanayi içindeki payı; % 2.3, % 2.0, % 0.6, % 0.036
- İmalat sanayi içindeki payı; % 1.1, - , % 0.4, % 0.005
- Türkiye genelindeki payı; % 0.8, - , % 0.3, % 0.004'dür.

Şeker pancarı üretiminde, 1998 yılında başlanan kota uygulanmasına 1999 yılında da devam edilmiştir. 1999 yılında, Türkiye Şeker Fabrikası tarafından 15.700 bin ton şeker pancarı üretimi için kota dağıtılmış olup bunun 1999/2000 kampanya dönemi sonuna kadar 13.800 bin ton olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Özel sektör tarafından üretilen şeker ile birlikte 1999 yılında 2.075 bin ton şeker üretimi gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Türkiye Şeker Fabrikası Anonim Şirketi önceki yıllardan birikmiş olan şeker stokunun yol açtığı maliyetleri azaltmak amacıyla 1999 yılında dışsattıma yönelmiş ve yaklaşık 502 bin ton şeker dışsattımı gerçekleştirmiştir.¹¹⁷

Şeker fabrikalarının hammaddesi olan şeker pancarının üreticisi durumunda bulunan pancar çiftçilerinin, potansiyel ve sermaye birikimlerinden de yararlanarak çiftçilerin yalnız pancar üreticisi olmayıp, kurulacak yeni şeker fabrikalarının da ortağı olmaları düşüncesi, pancar çiftçilerinin Pancar Ekicileri Kooperatifi biçiminde örgütlenmeleri sonucu doğmuştur. İlk olarak 1951 yılında Adapazarı Pancar Ekicileri kooperatifi kurulmuş ve bunu öteki kooperatiflerin kurularak gelişmeleri izlenmiştir.¹¹⁸

¹¹⁵ Mehmet BÜLBÜL ve Figen BEŞPARMAK, "Tarımsal Kalkınmada Şekerpancarı Üretimi ve Şeker Sanayi", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 129, Temmuz-Ağustos-Eylül 2000, s. 49.

¹¹⁶ Aynı., s. 56.

¹¹⁷ *Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler*, 2000 Yılı Programı....., s. 55.

¹¹⁸ Basri GÖKTAN, *Pancar Kooperatifleri ve Pankobirlik*, Pankobirlik Yayınları No:1, Ankara 1988, s. 39.

Çiftçileri kurulacak yeni fabrikaların ortağı yapmak amacıyla, 1953-1956 yıllarında kurulan 11 yeni şeker fabrikasının 5 tanesi özel Anonim şirket statüsünde kurularak bunların toplam sermayelerinin yarısından fazlasına pancar kooperatifleri ortak olmuşlardır.¹¹⁹ Pancar kooperatifleri 1163 sayılı kooperatifler yasasına tabi olup, 1969 yılında yürürlüğe giren bu yasa çerçevesinde 31.03.1972 yılında Pankobirlik kurulmuştur.¹²⁰

Tarımsal makinalaşma ve teknolojinin uygulamaya alanına girmesi ve bu yolla üretimin geliştirilmesinde pancar kooperatiflerinin, sınırlı olanaklarına karşın büyük çabaları oluşmuştur. 2001'de pancar ekicileri kooperatiflerin sayıları 28'e, ortak sayısı 1.579.984'e ulaşmıştır. Pancar ekiminin yapıldığı 68 ilimizi kapayan geniş bir alanda 210 satış mağazası ile faaliyette bulunmaktadır. Sayısal bakımdan az olmalarına karşın birim kooperatiflerin ortak ve sermaye yapıları kooperatifçilik güç birliği ilkesine uygun biçimde gelişmiş durumdadır. Pankobirlik, 1992 yılından itibaren yönetim kurulu üyelerinin tamamını çiftçilerin oluşturduğu demokratik bir yönetim yapısına ulaşmıştır. Bu yapı içerisinde 28 pancar kooperatifinin çiftçi temsilcilerinden oluşan Pankobirlik, genel kurulunda kendi aralarından demokratik usullerle seçtikleri yedi üye tarafından yönetilmektedir. Pankobirlik ve kooperatifleri, bugüne kadar kendi kendine finanse eden, devletten hiçbir mali destek almadan varolan yapısı içerisinde sahibi olduğu Şekerbank T.A.Ş. kanalıyla ortaklarının nakdi kredi gereksinimlerini sağlayabilmektedir.¹²¹

19 Nisan 2001 tarihinde yasallaşan 4634 sayılı yeni şeker kanunu ile Şeker Kurulu ve Kanunun ayrıntılarının uygulamasını ortaya koyan yönetmeliklerle birlikte hızla şeker fabrikalarının özelleşmesi gündeme gelecektir. Şeker kurulunun yapısı ile üreticinin de içinde olduğu kontrol mekanizması ile oluşmuştur. Üretici yani çiftçi ilk kez kendisini ilgilendiren konularda oy hakkı elde etmiştir. Bütün bunların yanı sıra serbest pazar koşulları ile birlikte, tarımsal amaçlı kooperatifler ve özellikle pancar

¹¹⁹ Avni ZORAKOĞLU, *Günümüzde Kooperatif İşletmeler ve Ana Sorunları*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, No 44, Ankara 1981, s. 9.

¹²⁰ Ömer ŞEN, *Pankobirlikten Haberler Dergisi*, Pankobirlik Yayınları, S. 22, Şubat 1993, s. 2

¹²¹ *Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2522-ÖİK: 538, s. 41.

ekicileri kooperatiflerinin çiftçinin temsilciliği konusunda yeni sorumluluklar ve çözülmesi gereken belirsizlikleri de gündeme getirmiştir.¹²²

3. 1. 7. Su Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler

Ülkemiz 7266 km kıyı sınırlarına sahiptir. Bunun ötesinde akarsular ve durgun sulardan söz edilebilir. Su ürünleri ülkemizin coğrafi konumu nedeniyle ekonomimize sürekli girdi sağlaması olanaklı olan ve giderek artan nüfusun dengeli beslenmesinde protein gereksiniminin karşılanması için daha fazla tüketilmesi gereken doğal canlı kaynaklardır. Bu kaynakların sürdürülebilirliği, korunması, geliştirilmesi ile sosyal ve ekonomik amaçlar doğrultusunda kullanılmasıyla gerçekleşmektedir.

Geniş anlamda su ürünlerinden söz edilirken, yalnızca balık akla gelmemeli, denizlerden ve karadaki sulardan sağlanan her türlü hayvan ve onların üretimi anlaşılmalıdır. Su ürünleri, taze yada bazı işlemlerle (konserve, balık yağı ve unu, tuzlama, kurutma, fume vb) tabi tutularak tüketilir. Balık yağı ve balık unu balığın çeşitli organlarından sağlanmaktadır. Balık yağından tıbbi ve sanayide (sabun ve temizleyici madde, yağlı boya sanayi, muşamba ve su geçirmez kumaş imalinde) yararlanılmaktadır. Kümes hayvanları yemi hazırlanmasında balık unundan yararlanılmaktadır.¹²³

Ülkemizde 1998 yılında toplam su ürünleri üretiminin %77'si deniz balıklarından, %3'ü öteki deniz ürünlerinden, %10'u iç su ürünlerinden ve % 10'u da yetiştiricilik yoluyla elde edilen ürünlerden oluşmaktadır. Su ürünleri üretiminin %77'sini oluşturan deniz üretiminin % 48'ini Doğu Karadeniz, %15'ini Batı Karadeniz, %15'ini Marmara, %17'sini Ege ve %5'ini Akdeniz Bölgesi üretmektedir. Üretimin % 3'ünü oluşturan öteki deniz ürünlerinin %31'i Doğu Karadeniz, %25'ini Batı Karadeniz, %19'ünü Marmara, %18'ini Ege ve %7'sini Akdeniz Bölgesi üretmektedir Üretimin %10'unu oluşturan iç su ürünlerinin %48'ini Doğu Anadolu, %17'si İç Anadolu, %9'ü Akdeniz, %11'i Marmara, %5'i Karadeniz, %5'i Ege ve %5'i Güneydoğu Anadolu bölgesinde üretilmektedir. Üretimin %10'ünü oluşturan yetiştiricilik yoluyla üretilen ürünlerin bölgesel dağılımı ise %43'ü Ege, %18'ini Marmara, %16'ini Karadeniz, %10'u

¹²² Miktad ÇAKIR, "Yeni Şeker Kanunu ve Pancar Kooperatiflerinin Durumu", *Karınca Dergisi*, S. 773, Mayıs 2001, s. 17.

¹²³ GÜRLER vd., a. g. e., s. 39.

Akdeniz, %8'i İç Anadolu, %3'ü Güney Doğu Anadolu ve %2'si Doğu Anadolu Bölgesinde üretmektedir.¹²⁴

Ülkemizde gerek iç su ürünleri üretim potansiyeli ve gerekse deniz ürünleri potansiyeli tam olarak kullanılmamaktadır. Tarımla uğraşan nüfusun %0,35'inin su ürünleri üretim faaliyetlerinde bulunması iç su ürünleri üretim potansiyelinin tam olarak kullanılmadığını açık bir biçimde göstermektedir.¹²⁵ Ülkemizin zengin su ürünleri potansiyelinin değerlendirilmesi amacıyla, su ürünleri üretiminin artırılmasına çalışılırken, pazarlama konusunun da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Sadece üretim artışının amaçlandığı tek yönlü denebilecek görüş yanlış kararlar alınmasına neden olabilir. Çünkü, sadece üretim sorunlara çözüm yolu değildir. Su ürünleri üretim ve pazarlamasında karşılaşılan sorunların çözümlenmesinde kooperatiflere gereksinim vardır. Su ürünleri içeriği nedeniyle de kooperatifleşmeye uygun bir faaliyet koludur. Su ürünleri kooperatiflerinin amacı her türlü su ürünlerinin üretim, işleme, depolama ve pazarlama konularında ortaklarına hizmet vermektir.¹²⁶

Ülkemizde 1998 yılında su ürünleri üretimi bir önceki yıla göre %8,7 oranında artarak 543,9 bin ton olmuştur. 1998 yılındaki toplam su ürünleri üretim miktarında görülen artışın en önemli nedeni yetiştiricilik yoluyla yapılan üretim miktarının 1997 yılına göre %25 oranında artmış olmasıdır.¹²⁷

Su ürünleri üretiminin artırılması ve pazarlama organizasyonunun düzenlenmesinde en önemli araçlardan birisi de kooperatiflerdir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde, su ürünleri üretimini artırmak, ürünleri üreticilerin dayanışma temeline göre kuracakları kooperatifler yoluyla değerlendirip, pazarlamak, tüketicilerin su ürünlerinden bol ve daha ucuz bir şekilde yararlanmasını sağlamak amacıyla, su ürünleri üretici, avcı ve sanayicilerinin kooperatif biçiminde örgütlenmeleri gerekmektedir.

¹²⁴ Su Ürünleri Ekonomisi Üretim, Miktar, Fiyat ve Değer Değişimleri, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Mart 2000, s. 3-59.

¹²⁵ Erdemir GÜNDOĞMUŞ, "Türkiye'de Su ürünleri Üretiminin Ekonomik Önemi ve Kooperatiflerin Rolü", Kooperatifçilik Dergisi, S. 675, Mart 1993, s. 25.

¹²⁶ S.S. Su Ürünleri Kooperatifi Ana sözleşmesi, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara 1989, s. 1

¹²⁷ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 2000 Yılı Programı....., s. 27.

Su ürünleri kooperatifleri ortaklarının, frigorifik araç, ağ, tekne, işleme sanayi, damızlık materyal sağlanması için gerekli kuruluşlar kurarak önemli miktarda istihdam sağlayabilmekte ve böylece ülke ekonomisine de katkıda bulunabilmektedir.¹²⁸

Ülkemizde deniz ürünlerinin satışında kooperatiflerin payı ancak %7,38 olması bu konudaki örgütlenme ve varolan kooperatiflerin de etkin çalıştırılması gereksinimini ortaya koymaktadır.¹²⁹

İlki 1943 yılında İstanbul'da "Balık Avcıları İstihsal, Kredi, İşleme ve Satış Kooperatifi" adıyla kurulan su ürünleri kooperatifleri 1971 yılına kadar gelişmemiştir. 1971 de 1380 sayılı su ürünleri yasanın su ürünleri üretim, işleme ve pazarlamasında kooperatiflerin önemli ölçüde özendirilmesinin yasal güvenceye alması bu kooperatiflerin daha hızlı gelişmesine neden olmuştur. 1971 de 3000 balıkçı, 209 birim kooperatif içinde örgütlenmişken, 1995'de 313 birim kooperatif içinde 16.000 balıkçı örgütlenmiştir. 1992 de 58 birim kooperatif 5 bölge birliği içinde örgütlenmişken 1996 da 525 birim kooperatif bu birliklere üye durumundadır.¹³⁰ 2001 yılında kooperatif sayısı 403 olup ortak sayısı ise 19.381'dir.¹³¹

Bugün su ürünleri kooperatifleri, 1969 tarih ve 1163 sayılı kooperatifler kanununa göre kurulmakta ve bunların çalışmaları, yatırım projeleri ve kredi talepleri Tarım ve Köyişleri Bakanlığının ilgili birimlerince incelenmekte ve denetlenmektedir.

Su ürünleri kooperatiflerinin %26,0'sı Marmara, %23, 4'ü Akdeniz, %14,5'i Ege ve geriye kalan %36,1'i ise Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindedir.¹³²

Ülkemizde su ürünleri kooperatiflerinin geliştirilmesi için, kamuya ait su ürünleri kaynaklarının tahsisinde kooperatiflere öncelik tanınması, kamuya ait gölet, baraj gölü gibi avlanma ve yetiştirme yerlerinin kira süresinin yatırımı özendirerek uzunlukta belirlenmesi, kooperatiflerin ürünün korunması için soğuk hava depolarına, nakliye için frigorifik araçlara ve işleme tesislerine sahip olması gerekmektedir.

¹²⁸ GÜNDOĞMUŞ, *Türkiye'de Su....*, s. 24.

¹²⁹ Ahmet ÖZÇELİK, "Su Ürünleri Üretimi ve Kooperatifçilik", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 112, Haziran 1996, s. 9.

¹³⁰ ÇIKIN, v.d., a. g. e. ,s. 303

¹³¹ Tarım ve Köyişleri Bakanlığının, 28.02.2001 Tarihli Bilgi İşlem Kayıtları.

¹³² Semiha KIZILOĞLU ve Kenan PEKER, "Türkiye'de Su Ürünleri Üretim-Pazarlaması ile İlgili Sorunların Çözümlemesinde Kooperatiflerin Rolü ve Geliştirilmesi Olanakları", *Karınca Dergisi*, S. 706, Ekim 1995, s. 30.

3. 1. 8. Yem Sanayi ve Kooperatifler

Yem sanayi, çeşitli hayvancılık işletmelerin gereksinim duyduğu ve hayvansal verimin, genetik sınırların çizdiği en üst düzeye, en az masrafla çıkartılması için gerekli tam ve tamamlayıcı özellikte karma yemler üretmek üzere faaliyet gösteren bir sanayi koludur.¹³³

Hayvan beslenmesinde en önemli girdi olan yem; yem bitkileri ve karma yemler olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Yem bitkileri yulaf, çavdar, mısır, fiğ, yonca ve korunga gibi tarımsal ürünlerdir. Karma yem, yem hammaddesi olan tarımsal ürünler, küspe (yağlı tohum artıkları) ve posa gibi sanayi yan ürünleri, hayvansal ürünler, proteinler, karbonhidratlar, mineral ve vitaminler ile çeşitli katkı maddelerinin, hayvanların gereksinimleri doğrultusunda, belirli standartlarda karıştırılmasıyla elde edilen yemlerdir.

Ülkemizde yem hayvanlarının beslenmesinde çayır ve meralar yer almaktadır. Ülkemizde 657 bin hektar çayır ve 21 milyon hektar mera alanı vardır. Hayvan beslenmesinde, küspenin yurtiçi tüketimi 500 bin tondur. Yemlik tahıllar (dana yemler) küspeler, et ve balık unu vb. yoğun yemlere vitamin, mineral, antibiyotik vb. etkili maddelerin bilimsel gerçeklere uygun olarak karma yem biçiminde yem fabrikalarında hazırlanmaları gerekmektedir.

Sektörde 304 adet fabrika olup bunların toplam kapasitesi ise tek vardiyada (250 iş günü) 7.472.000 Ton/Yıl'a ulaşmış bulunmaktadır.¹³⁴ VII: Plan döneminde 12 milyon tona yaklaşmıştır.¹³⁵

Yem sanayi alanında özel sektörün yanında kooperatif sektör de yer almakta ve bu konuda tarım satış kooperatiflerinden Trakyabirlik'e ait bir yem fabrikası, Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliğine ait 8 yem fabrikası, Pankobirlik'e ait 2 yem fabrikası, ve Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine ait 3 yem fabrikası faaliyetlerinin sürdürmektedir. Kooperatiflerin yem sanayindeki payı hayvan yeminde %8.5'dir.¹³⁶

¹³³ Yem sanayi Özel İhtisas Komisyon Raporu, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:2431-ÖİK:489, Ankara 1996, s. 2.

¹³⁴ Aynı., s. 4.

¹³⁵ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 62.

¹³⁶ Ahmet TURAN, "Kalkınmada Kooperatiflerin Önemi, Karınca Dergisi, S. 767, Kasım 2000, s. 14.

3. 1. 9. İşlenmiş Çay Sanayi ve Kooperatifler

İşlenmiş çay sanayi, ülkemizin tarım ve sanayi politikasına uygun olarak çay tarımını geliştirmek, çayın biyolojik yapısını düzeltmek ve işlenmesi için yeni teknolojilerden yararlanılarak iç ve dış pazar isteklerini karşılamaya uygun üretimi sağlamak üzere faaliyet gösteren bir gıda sanayi alt sektörüdür.

Çay sanayine ülkemizde 1937 yılında devlet tarafından başlamıştır. Halen sektörde Çay Kurumu Genel Müdürlüğü ile beraber özel sektörde yaprak alımı, işleme ve pazarlama hizmetlerini sürdürmektedir. 1986 yılı rakamlara göre 730 bin ton yaş çay üretilmiş ve buna karşın 151 bin ton kuru çay elde edilmiştir. Çay Kura bağlı 45 çay fabrikası bulunmakta olup bunların toplam kapasiteleri ise 6 bin ton/gün dür. 1985 yılında özel sektöre ait 10 çay fabrikası kurulmuştur.

Varolan çaylıkların gençleştirilerek çay yaprağı kalitesinin artırılması amacıyla 1994 yılında beş yıllık süre için başlatılarak 1998 yılında beş yıl daha uzatılmış olan 1/5 oranında gençleştirme budaması uygulamasının yanı sıra iklim koşullarının da etkisiyle yaş çay üretimi artmıştır. Buna bağlı olarak, kuru çay üretimi 1998 yılında bir önceki yıla göre %36 oranında artmış, 1999 yılında ise 1998 yılı üretim düzeyini korumuştur. Yurtiçi talebin üzerinde gerçekleşen çay üretimi nedeniyle, ÇAYKUR'un çay stoku 1998 yılı sonunda 102 bin ton iken 1999 yılı sonu itibarıyla 141 bin tona yükselmiştir. VII. Plan döneminde sadece 1997 ve 1998 yıllarında Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine mal karşılığı çay dışsatımı nedeniyle bir artış olmuş, ancak, devamlılığını gelmemiştir.¹³⁷

1948 'de Çay Ekicileri Üretim ve Satış Kooperatifi kurulmuştur. Çay üreticilerimiz henüz istenilen düzeyde kooperatifleşemediklerinden söz sahibi olamamaktadırlar. ÇAY-KUR'a karşı ve özel kişilere karşı rekabet edebilecek ÇAY-KOOP 1994 temmuz ayında 50 milyar sermaye ile kurulmuştur.150 sanayiciden oluşan bu kooperatif, üretici ve sanayiciyi aynı çatı altında toplanmayı hedeflemektedir.¹³⁸ Ülkemizde yaş çay yaprağı üreticilerinin oluşturdukları 81 adet Çay Üreticileri Kooperatifi ve bu 81 kooperatifin 60'ının yer aldığı 5 adet Çay Üreticileri

¹³⁷ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 62.

¹³⁸ ERTAN, a. g. e., s. 15.

Kooperatifleri Birliği vardı.¹³⁹ 1998 yılında çay ekicileri kooperatifleri 82 birim kooperatif ve 4 kooperatif birliği Şeklinde örgütlenmiş olup, 91,458 çay üreticisi ortağa vardır. 1988 tarih ve 3476 sayılı kanun ile çay ekicileri kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri adı altında anılmaya başlanmıştır. 82 birim kooperatiften biri olan Trabzon Of ilçesi kaban ve evre köyleri tarımsal kalkınma kooperatifine bağlı 1 adet yaş çay işleme fabrikası ÖZÇAY bulunmaktadır.¹⁴⁰

3. 2. İçki Sanayi ve Kooperatifler

Tkretim malları üreten ve tarıma dayalı sanayi kolu olarak faaliyet gösteren sektörlerden biri içki sanayidir. Bilindiği gibi içki sanayi hammaddesini tarımdan alır. İçki sanayi kapsamı içinde ülkemizde özel ve kamu kuruluşları tarafından faaliyette bulunan düşük alkollü içkiler(bira, Şarap, gibi) ve yalnızca tekel tarafından üretilen yüksek alkollü içkiler(viski, rakı, votka, cin vb.) yanında alkol katkısız kolalı, kolasız, meyvalı içecekler ve malt sanayinden de söz edilebilir.

Alkollü içki sanayinde ülkemizde bu sektörlerde faaliyet gösterebilecek kuruluşlar yasa maddeleri ile belirlenmiştir. Buna göre 4250 sayılı yasa gereği; “ lkemizde her türlü ispirotolu içki yapılması ve satılması devlet tekeli altında bulunmaktadır.” Aynı yasanın 6552 sayılı yasa ile deđiŐtirilen hükmüne göre “bira, her türlü Şarap ve meyve Őaraplarının yapılması ve satılması hariç” denilmek suretiyle 4250 sayılı yasanın kapsamı geniŐletilmiŐtir. Dünyanın çoğu ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de yüksek alkollü içki üretimi devletin tekeli ve gzetimindedir. Hafif alkol içkiler sanayinde ise devletin yanı sıra irili ufaklı pek çok kuruluş faaliyet de bulunmaktadır. Ülkemizde devlete bağlı içki üreten kuruluşlar Tekel Tütün, Tütün rnleri, tuz ve alkol işletmeleri Genel Müdürlüğüne bağlı olarak örgütlenmiŐlerdir.¹⁴¹

1998 yılında, alkolsüz içkilerde %5,1, düşük alkol içkilerde %0,2 ve yüksek alkol içkilerde %8,5 olmak üzere toplam sektör üretimi %4,7 oranında artmıştır. Aynı

¹³⁹ Kaptan KAPTANGİL, “ay reticileri Kooperatifleri”, *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 298, Ocak 1996, s. 9.

¹⁴⁰ Ahmet ERKUŞ ve Erdemir GüNDOğMUŞ, “aykur’un özelleştirilmesinin çay üreticileri zerine Olası Etkileri”, *Karınca Dergisi*, S. 739, Temmuz 1998, s. 28.

¹⁴¹ İçki Sanayi zel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2527-ÖİK-543, Ankara 2000, s. 2.

dönemde sektör tüketimi %1,4 oranında azalış göstermiştir. 1998 yılında sektör dışsatımında %30,0 oranında azalmasına karşın sektör dışalımını %13,3 artmıştır.¹⁴²

Tarıma dayalı sanayi açısından en önemli faaliyet dalı olan meyve suyu sanayinin ülkemizdeki geçmişi ise oldukça yenidir. Meyve suyu sanayinde kurulu tesisler ülkemizde beş ayrı bölgede yoğunlaşmıştır. (Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz ve İç Anadolu)

Şarap sektörü hem özel sektörün, hem de kamu kuruluşlarının faaliyet gösterebileceği bir alandır. Ülkemizdeki özel ve kamu şarap işletmelerinin bölgelere göre dağılımı ve kapasiteleri incelendiğinde, işletmelerin özellikle Marmara- Trakya ve Ege bölgelerinde yoğunlaştıkları görülmektedir.

Kooperatifler tarıma dayalı sanayide şarapta %2,8, meyve suyunda ise %5 oranında paylara sahiptirler. Meyve suyu konusunda faaliyet gösteren 3 adet kooperatif kuruluşu Akkent, Garipsu ve Güneydoğu Tarım Satış Kooperatif birliğidir.¹⁴³ Şarap sanayinde Taskobirlik, bira sanayinde OT-GÜL-KOOP Bilecik'te şerbetçi otu üretimi yapmakta ve ürünlerini Tuborg'a pazarlamaktadır.¹⁴⁴

3. 3. Tütün ve Tütün Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler

Ülkemizde tütün üretimi genellikle aile işletmeciliği şeklinde, üretici başına ortalama 4,5 dekar kadar olan ekim alanında, aile fertlerinin bizzat çalışmaları yoluyla yapılmaktadır. Tütüncülüğümüz çok uzun yıllardır devlet tarafından desteklenmektedir. Tütünde doğrudan yapılan destekleme başlıca iki yoldan yapılmaktadır. Birincisi pazarda talep edilmeyen tütünler hazine adına alınmaktadır. İkincisi ise tütüne dünya fiyatlarının üzerinde bir bedel ödenmektedir.

Bir tarım ürünü olan tütün öteki tüketim biçimlerinin yanında en fazla sigara sanayinin hammaddesi durumundadır. Tütün üreticisi ürününü kendisinin yada hammadde olarak başkalarının tüketimi amacıyla kullanmaz. Tütün üreticisi elindeki ürününü uzun süre saklayamadığı gibi başka bir biçimde pazarlaması da olanaksızdır. İkinci yetiştirdiği ürününü yasal alıcılarına satarak çıkarmak zorundadır. Tüm imalat sanayi dallarında olduğu gibi tarıma dayalı imalat sanayii içindeki oranı da giderek

¹⁴² Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000, 1999 Yılı Programı Destek Çalışmaları, s. 60.

¹⁴³ ÖZÇELİK, Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayi....., s. 20.

¹⁴⁴ İçki Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu....., s. 73.

azalma göstermektedir.

1998 yılı bölgeler itibariyle toplam tütün üretimi 132.610 ton Ege Bölgesi, 11.394 ton Marmara Bölgesi, 34.902 ton Karadeniz Bölgesi, 9.916 ton Doğu Anadolu Bölgesi, 69.989 ton Güneydoğu Anadolu Bölgesinde gerçekleşmiştir.¹⁴⁵

1998 yılında işlenmiş yaprak tütün üretimi 258,811 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Bu üretim miktarının toplam talebin çok üzerinde olması, stokların yeniden artmasına neden olmuştur. 1997 yılında 162,5 bin ton olarak gerçekleşen işlenmiş yaprak tütün dışsatımı, 1998 yılında %4,6 azalarak 155,1 bin tona ulaşmıştır.¹⁴⁶

1969 yılında çıkarılan 1196 sayılı “Tütün :Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu” çerçevesinde örgütlenmelerinde önemli hareketler gözlenmektedir. İlk tütün tarım satış kooperatifleri 1974’de Muş’ta ve Bursa’nın Mustafa Kemalpaşa ilçesinde kurulmuştur. 1992’de 23 adet olan tütün kooperatifleri 1996 yılında 44 adete ulaşmıştır. Tütün tarım satış kooperatiflerinin örgütlenmesi birim kooperatif düzeyindedir. Bölge ve merkez birliği henüz kurulamamıştır.¹⁴⁷ 2001 yılında kooperatif sayısı 88’e ortaklarının sayısı da 33.113’e ulaşmıştır.¹⁴⁸

4. 4. Dokuma - Giyim Sanayi ve Kooperatifler

Beslenme ve barınma gereksinimi ile birlikte giyim insan hayatının en önemli temel gereksinimi olmakla birlikte, ailelerin harcamaları içinde hazır giyim payı düşmektedir. Tüketiciler daha kaliteli ürünü daha ucuza talep etme eğilimindedirler. Dünyada tekstil sanayii, tüketicilerin isteğine kısa sürede yanıt verebilmek için, elyaftan perakendeye kadar uzanan tüm zincirlerde, gelişen teknolojinin de yardımı ile yeniden yapılanmaktadır. Bu bağlamda gelişmiş ülkeler tasarım, moda yaratma ve pazarlama faaliyetlerini ağırlıkla kendi bünyesinde toplarken üretim sürecini maliyetin düşük olduğu gelişmekte olan ülkelere kaydırmaktadır.

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren dünya elyaf tüketimi yılda ortalama %45 dolayında bir artış göstermiştir. Tekstil ürünlerine talebin nüfus ve gelir arttıkça yükseldiği bilinmektedir. Dünya tekstil elyaf kullanımında ağırlık %45 ile pamuktur.

¹⁴⁵ Tütün ve Tütün Ürünleri Sanayi Özel İhtisas Komisyon Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2523-ÖİK-539, Ankara 2000.

¹⁴⁶ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 1999 Yılı Programı....., s. 62.

¹⁴⁷ ÇIKIN ve NERGİS, a. g. e., s. 296.

¹⁴⁸ Hakan KOÇ, “Türkiye’de Kooperatifçilik Alanında Yaşanan Gelişmeler”, *Karınca Dergisi*, S. 773, Mayıs 2001, s. 28.

Ülkemizde ilk kurulan sanayi dallarından biri olan pamuklu sanayi I. Beş Yıllık Plan dönemi sonlarından itibaren büyük bir gelişme göstermiş ve bu sanayi ülke lehine doğal avantajından yararlanarak en büyük dışsatımcı sanayi durumuna gelmiştir.

Ülkemiz, pamuklu dokuma ve giyim sanayii dalında hem pazarlarını daha fazla daraltmama yönünde kararlı olan sanayileşmiş ülkeler, hem de pazar arayışı ve üretim koşulları yönünden kendisiyle benzer koşulları paylaşan kalkınma yolundaki ülkelerle rekabet etmek zorunda olduğunu unutmamalıdır.

On senelik döneme baktığımızda pamuk hammaddesine sahip ülkemiz bunun değerini bilir bir politika izlemiş ve pamuğa yönelik ciddi yatırımlar yapmış, pamuk üretimi de buna paralel artmış ve bugün 850 bin tonluk rekoltesi ile iplik üretim kapasitesinin %90'ına yanıt verir hale gelmiştir. Pamuk üretimi artırılırken, iplikte ulaşılan kapasitede Avrupa Birliği ülkelerinin toplam kapasitesine eşitlenmiştir. 1998 yılı üretim kapasitesi 1.4 milyon tondur. Ancak kapasitedeki bu genişlemeye paralel pazar bulunamaması sonucunda 1999 yılında kapasite kullanım oranı % 61.9'lara kadar düşmüş ve 900 bin ton iplik üretilmiştir. 900 bin ton ipliğin sadece %14'ünün dışa satıldığı, %86'sının ise iç pazarda ve kumaş-konfeksiyon dışsatımında değerlendirildiği görülmektedir.¹⁴⁹

1998 yılında dokuma sanayii üretiminin %4,6 ve hazır giyim %3,9 artığı tahmin edilmektedir. 1997 yılında kapasite kullanım oranı %83,7 iken, 1998 yılında % 72,2 olmuştur. Giyim sanayinde bu oranlar sıra ile %82,5 ve 77,8 olmuştur. 1998 yılında dokuma ve giyim sanayi ürünleri dış satım cari fiyatlarla bir önceki yıla göre %6,7 artarak 10,2 milyar dolara ulaşmıştır.¹⁵⁰ VI. Plan dönemi sonunda toplam sanayi dışsatımının %33,5'ini oluşturan dokuma ve giyim sanayii, VII. Plan dönemi içerisinde payını daha da artırarak 1999 yılında %36 düzeyine çıkarmıştır. Buna paralel olarak, sektörün toplam sanayi üretimi içindeki payı, 1995 yılında %8,75 iken 1999 yılında %10,6 düzeyine ulaşmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Fikret TANRIVERDİ, "Pamuk İpliği ve Dokuma Sektörü", İstanbul Sanayi Odası Dergisi, S. 409, Nisan 2000, s. 31.

¹⁵⁰ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 1999 Yılı Programı....., s. 64.

¹⁵¹ İktisadi Sektörlerde Gelişmeler....., s. 84.

1995-1998 döneminde iplik makinalarına yapılan yoğun yatırımlar, büyük ölçüde yeni firmalar tarafından gerçekleştirildiğinden, alt sektördeki firma sayısı hızla artmıştır. İplik makinaları GAP ve Marmara bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bunların ardından Akdeniz, İç Anadolu ve Ege bölgeleri gelmektedir.¹⁵²

Tarıma dayalı sanayinin alt dallarından olan dokuma ve giyim sanayide, Tarım Satış Kooperatifleri ile Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri faaliyet göstermektedir. Tarım Satış Kooperatifleri pamuk ipliği ve pamuklu dokuma konusunda, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri de el dokuma halıcılık, kilimcilik, halı ipliği ve kendir işleme konularında faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Tarım Satış Kooperatiflerinin pamuk ipliği üretim kapasitesi 46.500 ton/yıl olup, sektör toplam kapasitesinin %6.19'unu oluşturmaktadır. Pamuklu dokuma dalında kooperatiflerin payı %4-5 dolayında bulunmaktadır. Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin yatırımların halıcılık (56 kooperatif 4.831 tezgah + 4.842 m halı), kilimcilik (3 kooperatif 100 tezgah + 2.400 ad/yıl), iplik (2 fabrika 600 ton/yıl), kendir işleme (2.000 ton/yıl kapasiteli bir kooperatif) alanlarında üretim de bulunmaktadır. Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri özellikle el dokuma halıçığı konusunda önemli bir yere sahiptir.¹⁵³

3. 5. Orman Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler

Orman ürünleri sanayii, ormanlardan elde edilen birincil ve ikincil ürünlerin, özellikle odunun yarma, kesme, soyma, biçme, biçim değiştirmek yada liflerine ayırarak ve yapıştırıcı maddeler kullanarak yada kullanmadan presleme, buharlama, kurutma ve benzeri işlemlerle bünyesini değiştirmeden yada mekanik yollarla değiştirmek yoluyla yarı ürün yada ürün üreten, gerektiğinde birinin ürününü hammadde olarak kullanarak bütünleşmiş düzende üretim yapan bütün ağaç işleyen sanayi kolları olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁴

Sektörde çok sayıda ve çok küçük kapasiteli aile işletmesi varlığını sürdürmekte ve bu yapısal nitelik optimal kapasiteli ciddi tesislerin kurulmasını olumsuz etkilemeye devam etmektedir. 1998 yılında üretimde %5,3 gerileme göstermiştir. Üretimdeki

¹⁵² Tekstil ve Giyim Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu, Yay. No: DPT:2549-ÖİK:565, Ankara 2000, s. 162.

¹⁵³ TURAN, Tarıma Dayalı Sanayide....., s. 14.

¹⁵⁴ GÜRLER vd. a. g. e., s. 72.

gerilemeye bağılı olarak dış satım program hedefinin altında kalırken, dış alım hedefi aşmıştır.¹⁵⁵

Ülkemizde üretilen yakacak odunun %60-65 kadarı bıçkı sanayinde tüketilmektedir. Nüfus artışı ve beraberinde getirdiği konut gereksinimi bu sanayi dalının aynı sektördeki öteki sanayi dallarından önce gelişmesine olanak vermiştir. Ülkemiz kağıt sanayisinde de küçük ölçekli fabrikalar ağırlıktadır. Ülkemizde 31'i özel sektöre ait, 7'si kamuya ait olmak üzere, kamu ve özel sektöre ait 38 kağıt ve karton üreten tesis vardır.¹⁵⁶

Orman ürünleri sanayiinde de Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinden 23 kooperatif işletmede bulunmakta ve yılda 201.560 m kereste üretim kapasitesine sahiptir.¹⁵⁷

3. 6. Deri ve Deri Ürünleri Sanayi ve Kooperatifler

Deri işleme sanayinin ana maddesini teşkil eden ham deri, mezbahalarda ve öteki kesim kaynaklarından elde edilen derilerin kullanma şekillerine ve mahalli korunma geleneklerine göre, yüzülmesi, yağ ve öteki yabancı maddelerden temizlenerek sınıflandırmalarının yapılarak muhafaza edilebilir hale getirmek sanatıdır.

Geçen yüzyılın ortalarından 1970'li yıllara kadar deri ve deri ürünleri sanayinde gelişmiş ülkelerin ön sıralarda yer aldıkları gözlenmektedir. Ancak sektörün son yıllarda çevre kirliliği yaratan özelliğinin dışında, emek maliyetlerindeki yükselme nedeniyle gelişmiş ülkelere kaydığı bir olgudur.¹⁵⁸

Deri sanayi ülkemizin en eski sanayisidir ve bu nedenle dericilik hakkında eski ve köklü bilgiye sahip olmasına karşın, genelde ülke düzeyine yaygın, ilkel yöntemlerle, insan gücü ve el işçiliği ile deri üreten tesislerin ürünlerinin kalite ve değerleri düşüktür. Kalitede rekabet gücü olmayan bu tesislerin sayısı ve toplam kapasitedeki payı zamanla azalmakta yerlerini motorlu ve modern tesisler almaktadır. Ülkemizdeki deri tesislerinin %35'inin İstanbul'da bulunması, deri sanayinin ham deri üreten bölgelerden çok, ürün derinin kolayca pazarlanabileceği tüketim bölgelerden toplandığını göstermektedir.

¹⁵⁵ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 1999 Yılı Programı....., s. 70.

¹⁵⁶ Kağıt Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Yayın No: DPT:2525-ÖİK:541, Ankara 2000, s. 4.

¹⁵⁷ TURAN, Tarıma Dayalı Sanayide....., s. 14.

¹⁵⁸ Deri ve Deri Ürünleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın no: DPT:2436-ÖİK:493, Nisan 1996, s. 23.

Kısa zaman öncesine kadar genellikle gelişmiş ülkelerde toplanmış olan deri giyim sanayiine hammadde sağlamakla yetinen gelişmekte olan ülkeler, zamanla ellerindeki bol hammadde ucuz işgücünü değerlendirerek kendileri deri giyim üretimine yönelmişlerdir.

Ülkemizde ayakkabı sanayiinde Sümerbank'a ait dört deri ve ayakkabı fabrikası (Beykoz, Van, Tercan, Sarıkamış) ve özel sektöre ait 33 fabrika dışında üretim birkaç kişinin çalıştığı çok küçük atölyelerde gerçekleşmektedir.¹⁵⁹

Günümüzde ülkemizdeki deri sanayi grupları, gerek yaptıkları işlerin niteliklerini ve sınırlarını, gerekse büyüklükleri itibarıyla çeşitli işletme gruplarından meydana gelmektedir. Bunlar, küçük çaptaki ham deri işleme atölyelerinden başlayarak entegre tesis denebilecek olan işletmelere kadar uzamaktadır. Sektör, ülke genelinde yaklaşık 200.000 ton yıllık ham deri üretimine ve 1000 ton dolayında günlük işleme kapasitesine sahiptir.

Deri işleme tesislerini bir araya getirme amacına dayalı olarak kurulması gerçekleştirilen İstanbul Tuzla ve İzmir Menemen Organize Sanayi Bölgeleri, tam kapasite ile çalışmaya başladıklarında günlük işleme miktarı 3000 tona ulaşılacağı hesap edilmektedir.

Deri işleme alanında Uşak birinci derecede öneme sahip giysilik deri işleyen merkezimizdir. İzmir ve Uşak illerimizde yüzlük ve saraciyelik deri işleyen çok az işletmemiz vardır. Ayakkabılık deri işleyen işletmeler ise; özellikle Tuzla, daha sonra da Bursa, Bolu, Gerede ve Çorlu'da yoğunlaşmaktadır. Kösele işletmeleri ise özellikle Denizli bölgemizde toplanmışlardır. Turgutlu, Torbalı, Balıkesir, İstanbul ve Manisa'da bireysel fakat önemli kösele işletmeleri vardır.¹⁶⁰ 1998 yılında toplam sektör üretimi %20,5, tüketimi %22,6, dışalımını %17,0 ve dışsatımını %7,8 azalmıştır.¹⁶¹

Ülkemizde bu alanda kooperatifleşmeye gidilmemiştir. Kooperatifleşmeye gidilmemesinin nedenleri, bu sektörde yüksek oranda sermaye gereksiniminin olması, bu sanayinin fazla yatırım istemesi, çevre kirliliği nedeniyle her bölgede kurulamaması, sanayide fazla suyun kullanımı, artan üretim ve işçilik maliyetlerinin fazla olması, satış

¹⁵⁹ Deri ve Deri Ürünleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:2519-ÖİK:537, Ankara 2000,s. 141.

¹⁶⁰ Deri ve Deri Ürünleri Özel İhtisas Komisyonu raporu, Yedinci Beş.....,s. 30.

¹⁶¹ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 1999 Yılı Programı....., s. 79.

açısından pazar darlığının olması ve ülkemizdeki hayvancılığın istenilen düzeyde olmaması gösterilebilir.

3. 7. Lastik Sanayi ve Kooperatifler

Gelişmiş ülkelerde ulaşılan teknolojik gelişmelerin izlenmesini gerektiren, fazla ağırlıklı olmakla birlikte, bazı ürünlerde emek, bazı ürünlerde sermaye yoğun bir sektördür. Ülkemizde lastik sektörü, özellikle araç lastiği sanayi gelişen yeni teknolojilere kendini hızla adapte etmektedir.¹⁶²

Lastik sanayiinin ana girdileri olan doğal kauçuk, sentetik kauçuk ve lateks, karbon siyahı, çelik tel ve öteki lastik kimyasallarının yaklaşık %75'i yerli üretimle karşılanabilmektedir. Emek yoğun bir nitelik taşıyan lastik eşya sanayinde ürün maliyeti içinde işçi ücretleri, tekerlek lastiği sanayiinde önemli yer tutar.¹⁶³

1997 yılında araç dış lastiği dışsatımı %16,8, 1998 yılında ise %14 artmıştır. Araç dış lastiği dışalımını 1997 yılında %26,2, 1998 yılında ise %3,2 oranında artmıştır.¹⁶⁴ Araç lastiği üretiminde, varolan tesislerin tesvi edilmesiyle üretim artışları sağlanmıştır. Otomotiv sektöründeki hızlı gelişme nedeniyle 1996 yılında 11.804 bin adet olan araç lastiği üretimi 1997 yılında %9,1 oranında artarak 12.884 bin adet, 1998 yılında ise %9,2 artarak 14.069 bin adet olmuştur.¹⁶⁵

Ülkemizde bu alanda kooperatifleşme olmamıştır. Ülkemizde araç lastiği sanayinde özel sektöre ait dört lastik fabrikası faaliyet göstermekte ve her çeşit araç lastiği üretmektedir.

¹⁶² Ali AKDEMİR, Avrupa Topluluğu İşletmeleriyle Bütünleşmede Teknolojinin Stratejik Yönetimi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 555, Eskişehir 1992, s. 126.

¹⁶³ GÜRLER v.d., a.g.e., s. 90.

¹⁶⁴ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 1999 Yılı Programı....., s. 83.

¹⁶⁵ Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, 2000 Yılı Programı....., s. 49.

4. TARIMA DAYALI SANAYİDE KOOPERATİFLERİN YERİ

Tarıma dayalı sanayilerin kurulması ve gelişmesinin, kooperatif hareketiyle çok yakından bir ilişkisi bulunmaktadır. Söz konusu ilişki, genel anlamıyla iki yönlüdür. Birincisi çiftçilerin kooperatif kurmak yoluyla ürünlerini daha iyi değerlendirebilmek amacıyla bizzat tarıma dayalı sanayi kuruluşlarını meydana getirmeleridir. İkinci yönü ise varolan tarıma dayalı sanayi kuruluşlarından gelen yoğun hammadde talebini karşılamakta ortaya çıkabilecek güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla çiftçilerin kooperatif kurmasıdır. Başka bir ifadeyle ilk durumda kooperatifler bizzat tarıma dayalı sanayinin kurulmasına neden olurken, ikinci durumda varolan tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının gelişimi hem çiftçilerin kooperatif kurma eğilimini artırmaktadır. Tarımsal kooperatifçilik; mal ve hizmet üretimi, üretim ile ilgili girdilerin sağlanması, ürünlerin toplanması, işlenmesi ve dağıtımına kadar geniş bir alanda bu hizmeti yürüten sosyal ve ekonomik yaşayış yönünden yararlar meydana getiren bir harekettir. Ülkemizde tarıma dayalı sanayi ile yakından ilişkisi bulunan pek çok tarımsal kooperatif bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Tarım Satış Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, Pancar Ekicileri Kooperatifleri ve Tütün Tarım Satış Kooperatifleridir.

Üretici ve tüketicilerin korunması yönünden, kooperatiflerin sanayi ve ticaret alanında faaliyetlerinin geliştirilmesine gereksinim vardır. Bu alanda; Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ve Birlikleri, Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği ve Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği faaliyet göstermektedir.

Ülkemiz ekonomisine tarıma dayalı sanayi sektörünün pek çok yararlı örneklerini kazandıran, dayanışma ve işbirliği kuruluşları olan Pankobirlik ve bünyesindeki kooperatifler yeterli olmamakla beraber, bünyesel bir otofinansman sağlayarak, bunu tarım, sanayi ve hizmet sektörüne aktarmaktadır. Kuruluşları büyük miktarda istihdam olanağı yaratmaktadır. Pankobirlik Amasya, Konya, Kayseri, Adapazarı ve Kütahya şeker fabrikalarını başarıyla işletmektedir.

Ayrıca, banka ve sigorta iştirakleri, öteki tarımsal işletmeler Pancar Motor Sanayi ve Ticareti A.Ş., gübre fabrikaları, süt fabrikaları gibi işletmelerde ortaklıkları bulunmaktadır. Tarıma dayalı çok sayıda sanayi işletmelerine hammadde sağlamak yada bunların ekonomik faaliyetlerde bulunarak ekonomide geniş çapta ticari hacim yaratmaktadırlar.¹⁶⁶

Ülkemizde kooperatifler daha çok gıda sanayii, dokuma sanayii, içki sanayii ve orman ürünleri sanayii dallarında faaliyete bulunmaktadır. Bugün çeşitli gıda sanayinde kamu, özel kesim ve kooperatiflerin farklı düzeylerde etkili oldukları görülmektedir. Örneğin süt ve ürünleri sanayinde kapasitenin % 3.11'i kooperatiflere aittir. Sanayiden geçen süt açısından da kooperatiflerin payı % 2.9'dur. bu alanda çalışan kooperatifler bir yada iki ürün üretmeye yönelik fabrika, mandıra ve süt toplama merkezlerine sahip bulunmaktadır. Bu kooperatiflerin tümü Tarımsal Kalkınma Kooperatifleridir.¹⁶⁷ Ülkemizde tarımsal ürünlerin işlenmesinde kooperatiflerin payı, Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Örneğin süt ürünleri sanayinde kooperatiflerin payı %2,9, bitkisel yağ üretiminde %9,7, hayvan yemi üretiminde %9,5, meyve suyu üretiminde %5 ve un ve ürünlerinde ise %1'dir.¹⁶⁸

Süt ve süt ürünleri sanayinde kurulu kapasitenin %16,7'si kooperatiflere ait olmasına karşın, bu alanda kamu ve özel sektörün nispeten ileri teknolojiyle çalıştıkları görülmektedir. Kooperatiflerin bir yada iki ürün elde etmeye yönelik mandıraları ile süt toplama merkezlerine sahip bulunması, üretimdeki payının düşük olmasının temel nedenidir. Bitkisel yağ sanayinde ise Tariş, Çukobirlik, Trakyabirlik, Karadenizbirlik ve Antbirlik gibi tarım satış kooperatifleri bitkisel yağ ve zeytinyağı üretimi alanlarında çalışmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde hayvancılık kesiminde kooperatiflerde örgütlenen üreticiler, kooperatifler aracılığıyla özellikle ürünlerin toplanması, işlenmesi, satışı gibi pazarlamanın tüm alanlarında dikey bütünleşmelerini sağlayan yatırımları gerçekleştirmişlerdir ve böylece pazarda çok etkin bir konuma gelmişlerdir. Öyle ki bu

¹⁶⁶ Mehmet BAYRAKLI, *Kooperatiflerin Güncel Sorunları ve Çözüm Önerileri Paneli*, Türkiye Milli Kooperatifler Birliği Yayını, Ankara 7 Mart 1996, s. 13.

¹⁶⁷ TURAN, *Tarıma Dayalı Sanayide.....*, s. 13.

¹⁶⁸ Ziya Gökalp Mülayim ve Gül Karaaslan, "Türkiye'de Tarımsal Ürünlerin Pazarlamasında Kooperatiflerin Payı", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 268, Temmuz 1993, s.6.

alanda kooperatiflerin sayısal olarak azalmasının yanında sektördeki ticari ve sanayi etkinlikleri giderek artmaktadır.

Ülkemizde ise, hayvancılık kesimi üreticilerin en örgütsüz olduğu kesimdir. Bu kesimde yetiştiricilerin kooperatif halinde örgütlenmeleri oldukça cılız bir gelişme göstermiştir. Hayvancılık sektörüyle ilgili kooperatifler gerek maddi yönden, gerekse yaptıkları hizmet yönünden güçlü bulunmamaktadır. Bugün ülkemizde hayvancılık kesiminde faaliyet gösteren kooperatiflerden Tarım Satış Kooperatifleri içerisinde 1960'da kurulan Ankara Tiftik ve Yapağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği bulunmaktadır. Ayrıca bu konuda faaliyet gösteren Tarım Satış Kooperatifi birliği olan Kozabirlik bulunmaktadır.

Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birliklerinin de hayvancılık konusunda faaliyetleri bulunmakta ve üreticilerin hayvancılık kredisi gereksinmesinin yanında yem, damızlık ve materyal sağlanmasında yardımcı olmaktadır. Ancak anasözleşmelerine göre kooperatiflerin kuruluşlarını dikkate aldığımızda, hayvancılık konusunda 1163 sayılı Kooperatifler Kanununa göre 1989 yılına kadar kurulan Hayvan Ürünleri Sağlama ve Pazarlama Kooperatifleri ile Köy Kalkınma Kooperatiflerinin faaliyet gösterdiklerini görmekteyiz. Fakat 1989 yılında 1163 sayılı Kooperatifler Kanununda 3476 sayılı kanun ile getirilen değişiklik sonucu bu iki kooperatif tipi tek tip ana sözleşmeye tabi olmuşlar ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri olarak anılmaya başlamışlardır. Değişiklikten önce ülkemizde 157 adet Hayvan Ürünleri Sağlama ve Pazarlama Kooperatifinin 13.100 ortağı bulunmakta idi. Fakat değişiklikten sonra sayıları 173'e çıkmış ve ortak sayıları 9990'a gerilemiştir. 13 kooperatifin ortak olduğu 1 adet de birlik bulunmaktadır.¹⁶⁹

Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine hayvancılık konusuyla ilgili olarak bakanlık tarafından uygulattırılan projelerden çoğu faaliyete geçememiş, geçenler de belli bir süre sonra faaliyetlerini durdurmuşlardır. Bu konuda büyükbaş hayvan besiciliği ile ilgili olarak 1992 yılında verilerine göre 3 proje uygulanmaya başlamış, süt sığırcılığında ise 32 proje uygulamaya geçmiştir.

¹⁶⁹ Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2522-ÖİK: 538, Ankara 2000, s. 39.

Ayrıca süt toplama, işleme ve pazarlama konusunda faaliyette bulunan 156 kooperatif olup, bu kooperatiflerde 26.286 ortak bulunmaktadır. Fakat bu kooperatiflerden ancak yarıya yakınının faaliyetlerine devam ettiği, bunlardan 58'i mandıra olarak, 7'si süt pazarlama, 8'i ise fabrika olarak çalışmaktadır. Hayvancılık kesimine hizmet götürmeye çalışan kooperatiflerin, ülkemiz süt sektöründeki payı %2,9 olup, yem sektöründeki payı ise %9,5 gibi düşük bir düzeydedir. Hayvancılık sektörüne hizmet sunan kooperatiflerden su ürünleri kooperatifler ve Pancar Ekicileri Kooperatifleri ve Birlikleri de ülkemiz hayvancılığının gelişmesi için üreticilere çeşitli katkıda bulunmaktadır. Ülkemizde tarıma dayalı sanayilerden özellikle süt sanayinde kooperatif yatırımları dikkat çekicidir. Bu çeşit yatırımların yetiştirici kooperatiflerce kurulmasının topluma önemli yararlar sağlayacağı genellikle kabul edilen bir başka kooperatif etkenliğidir. Aynı şekilde çeşitli tarımsal girdinin üretiminin de kooperatiflerin üstlenmesi önemli olmaktadır. Kooperatiflerin bir etkinliği de faaliyet alanlarının genişliği nedeniyle istihdam yaratması ve pazarda denge unsuru olmasıdır.¹⁷⁰

Ülkemizdeki kooperatiflerin tarıma dayalı sanayide yatırımları önem taşımaktadır. Kooperatiflerin bu konuda 514 işletmesi vardır. Sektördeki payları ise meyve-sebze işletmede %7,73, zeytin işlemede %52,66, zeytinyağı işletmede %6,8, çekirdeksiz kuru üzümde %30,1, salça sanayinde %6,5, bitkisel yağ sanayinde %5-7'dir. Çeşitli tarımsal ürünlerin dışsatımının %32'ünü gerçekleştirerek 38,5 Milyon Dolar döviz katkısı sağlamaktadır.¹⁷¹

4.1. Tarıma Dayalı Sanayii Ürünlerinin Pazarlanmasında Kooperatifler

Ülkemizdeki tarımsal ürünlerin pazarlanmasında yer alan kooperatifler, birinci derecede Tarım Satış Kooperatifleridir. Köy Kalkınma Kooperatifleri ve Su Ürünleri Kooperatiflerinin de çok az da olsa pazarlamada rol aldıkları görülmektedir. Ülkemizde tarım sektörünün ana pazarlama kooperatiflerini oluşturan Tarım Satış Kooperatifleri bugün toplam 22 çeşit ürünü pazarlamaktadırlar.

¹⁷⁰ Bitkisel Ürünler ve Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Hayvancılık Alt Komisyon Raporu, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın. No: DPT:244-ÖİK:501, Ankara 1996.

¹⁷¹ Ahmet Turan, "Kalkınmada Kooperatiflerin Rolü ve önemi", *Karınca Dergisi*, S. 767, Kasım 2000, s.15.

En önemlileri ayçiçeği, kuru üzüm, kuru incir, soya, pamuk ve zeytinyağıdır. Birlikler bu ürünleri, hasadın başlamasından itibaren en çok üç ay içerisinde satın almakta, bunları bir yıl süresince ve bir bölümünü işleyerek pazarlamaktadırlar. Köy Kalkınma Kooperatiflerinin pazarladıkları ürünler otuz beş grup altında toplanabilmektedir. Bu ürünler; turunçgiller, taze meyveler, taze sebzeler, yumuru bitkiler, meyve suyu konsantreleri, halı ve çiçek soğanı başlıkları altında toplanmaktadır.

Çeşitli ürün grupları itibariyle farklı pazar bünyeleri oluşmuştur. Örneğin, kuru meyve-sebze pazarlamasında genellikle Tarım Satış Kooperatifleri ile özel pazarlama kuruluşları yer almaktadır. Yaş meyve-sebze pazarlamasında tamimiyle özel sektör tarafından yapılmaktadır. Kooperatifler son derece zayıftır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nce tarım ürünleri için yapılan gruplar temel alınarak, ürünlerin kooperatiflerce pazarlama durumu incelendiğinde; bitkisel ürünlerden, tahıl ürünleri pazarlanmasında bir devlet kuruluşu olan Türkiye Toprak Mahsulleri Ofisi ve yanında özel sektör de yer almaktadır. Bu alanda kooperatifler faaliyet göstermemektedir. Yemeklik tane baklagillerinin pazarlanmasında Türkiye Toprak Mahsulleri Ofisi ile birlikte Tarım Satış Kooperatifi olan Güneydoğubirlik rol almaktadır. Köy Kalkınma Kooperatifleri ise bu alanda faaliyet göstermemektedir. Sanayi bitkilerinden sadece pamukta kooperatifler görülmektedir. Pamuk pazarlamasında, Tarım Satış Kooperatif Birliklerinden Antbirlik, Çukobirlik, ve Tariş önemli yere sahiptirler. Yağlı tohumlardan ayçiçeğinin pazarlanmasında Karadenizbirlik, soyanın pazarlanmasında Tariş, Çukobirlik, Antbirlik ve Karadenizbirlik, yerfıstığının pazarlanmasında Yerfiskobirlik yer almaktadır. Yaş meyve ve sebze pazarlanmasında çok azda olsa Köy Kalkınma Kooperatifleri görülmektedir. Kuru incir pazarlamasında Tariş önemli bir yer almaktadır. Kooperatifler tarafından çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm ve çekirdekli yaş üzüm alımı yapılmaktadır. Tariş çekirdeksiz kuru üzüm, Güneydoğubirlik ve Taskobirlik çekirdekli kuru üzüm ile yaş üzüm pazarlamasında yer almaktadır. Zeytinyağı ve sofralık zeytin pazarlamasında Köy Kalkınma Kooperatifleri yer almaktadır. Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinden Tariş ve Güneydoğubirlik sadece zeytinyağı pazarlamasında rol almaktadır. Hayvansal ürünlerden canlı hayvan ve et pazarlanmasında özel sektör ve devlet, süt, bal ve yumurta pazarlanmasında Köy Kalkınma Kooperatifleri, tiftik

pazarlanmasında Tiftikbirlik, yaş ipek kozası pazarlanmasında Kozabirlik rol almaktadır. Su ürünleri ise su kooperatiflerince pazarlamaktadır.¹⁷² Meyve ve sebze pazarlamasında: Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği ve üretici ve dış satımcıların iştirakiyle kurulan özel şirket statüsündeki MEPESAN şirketler topluluğu ve MENKOBİRLİK en önemli kuruluşlardır. Menkobirlik, iç satışlar ve dışsatım yönüyle başarılı kuruluşlardan biridir. Birliğin 16 kooperatif ortağı ve 3.900 üretici ortağı vardır. Merkezi bir kuruluş olarak paketleme tesisi, oldukça iyi bir haberleşme sistemi, merkezi kayıt ve muhasebe sistemi vardır. Ortaklarına narinciye teslimi güvencesi karşılığı nakdi avans ve kredili ambalaj malzemesi verilmektedir.¹⁷³

4. 2. Köy Kalkınma Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi

Köy kalkınma kooperatifleri, Ülkemizde köylüyü köyünde kalkındırmayı amaçlayan model olan tarıma dayalı sanayi boyutunu ilk kez düşünce ve uygulamaya getiren kooperatiflerdir. Bunlar tarıma dayalı ürün işleyen, girdi sağlayan, sanayi amaçlı yatırım projeleri ile çok amaçlı kırsal kooperatifçilik örneğidirler.

Köy kalkınma kooperatiflerinin tarıma dayalı sanayii boyutu 1974 yılından sonra tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar şöylece özetlenebilir. Bir boyutuyla sanayileşme, aşağıdan köyden başlatılarak yukarıya ulusal ölçeğe doğru götürülmelidir. Öteki bir boyutuyla da, köyde alt yapı ve yetişkin işgücü ve işletmelerin bir arada bulunmasının sağlayacağı “dışsal ekonomilerin” yeterli düzeyde bulunmaması, tarımsal üretimin hava koşullarına bağlı olması, tarıma dayalı sanayi işletmelerini de istikrarsız ve geri teknolojilerle çalışan işletmeler konumuna getirecektir. Köy kalkınma kooperatiflerinin getirdiği bu modelin kırsal kooperatifçiliğe getirdiği en önemli boyutu, köyü ve köylüleri kalkındıracak olan Tarım Sanayii boyutudur.¹⁷⁴

Köy Kalkınma Kooperatifleri köylerimizde çeşitli fabrikalar, mandıralar, depolar, seralar kurmuşlardır. Bu yatırımlar projeye dayalı olarak kurulmaktadır. Kooperatifler ilk kuruluşlarından 1987 yılına kadar uygulama evresine koydukları proje sayısı 1673'dür. Bunlardan 510 tanesi 1987 yılında işletme halindeydi. Bunların 157'si tarım,

¹⁷² Ziya Gökalkp MÜLAYİM ve Gül KARAASLAN, “Türkiye’de Tarımsal Ürünlerin Pazarlanmasında Kooperatiflerin Payı”, *Kooperatifler Dünyası Dergisi*, S. 286, Temmuz 1993, s. 5-6.

¹⁷³ ALPKENT, a. g. e., s. 108.

¹⁷⁴ Ayhan TAN, “Tarımsal Sanayi ve Kooperatifler”, *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 231, Haziran 1990, s.4.

225'i gıda ve içki, 83'ü dokuma, 21'i orman ürünleri ve diğer konularda faaliyet göstermektedirler.¹⁷⁵

Ülkemizde köy kalkınma kooperatiflerinin tarımsal-sanayi ya da yatırım boyutu açısından en önemli dar boğazını, çokluk tek bir köy düzeyinde kurulmuş olmaları ve bu nedenle de anılan yatırımların gerektirdiği optimal büyüklüklere erişememeleri oluşturmaktadır. Her köye bir fabrika kurma düşüncesinden hareket edebilmesi ve her kooperatifin büyüklük perspektifini ve ekonomik ufkunu köy birimleri içinde hapsedmiştir.¹⁷⁶

Köy kalkınma kooperatifleri projelerinin yerel köy düzeyinde kalarak, köyler arası sağlam ekonomik projelerini uygulayabilecek bir büyüklüğe ulaşamaması, bu kooperatiflere gelişkin biçimde olan tarıma dayalı sanayii komplekslerini üretici boyutla bütünleştirme olanağını vermiştir. Köy kalkınma kooperatifleri bugünkü yapılarıyla yalnızca üretim süreci sonundaki faaliyetlere dayanmakta ve geriye ve ileriye doğru iç ekonomik bağlaşımlara gidememektedirler.

4. 3. Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, çok amaçlı bir kooperatif olup, ortaklarının her türlü bitkisel, hayvancılık, ormancılık konularındaki üretimi geliştirmek, gereksinim duydukları girdileri sağlamak, ortaklarının ekonomik gücünü artırmak için doğal kaynaklardan faydalanmak, el ve ev sanatları ile tarımsal sanayinin gelişmesini sağlayıcı önlemler almak, temel amaçları arasında yer almaktadır.

Bu bakımdan ortaklarının ürettiği ürünlerin işlenmesini sağlayan tesislere sahip olmak, söz konusu kooperatifler için oldukça önemlidir. Tarıma dayalı sanayinin çeşitli dallarında faaliyet gösteren ve bu amaçla da, ülkenin her yöresinde kurulan Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri'ne ait fabrika ve işletmeler, kırsal kesimde sanayinin gelişmesi, yeni teknolojilerin uygulanması ve geliştirilmesi, üretilen tarımsal ürünlerin işlenerek elde edilen katma değerinin yine tarım sektöründe değerlendirilmesi, alternatif istihdam olanaklarının meydana getirilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

¹⁷⁵ Ahmet TURAN, "Köy Kalkınma Kooperatiflerinin Dünü ve Bugünü", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 82, Ekim-Kasım-Aralık 1988, s. 48.

¹⁷⁶ Sami GÜVEN, *Ekonomik Demokrasi ve Servetin Geniş Kitlelere Yayılmasında Kooperatifçilik Politikası*, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa 1997, s. 178.

Tarım Satış ve Tarım Kredi gibi özel kanunlarla kurulan kooperatiflerin çalışmaları, belli bankalar kanalıyla finanse edilmesine karşın, Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin çalışmalarını destekleyen herhangi bir banka bulunmamaktadır. Söz konusu kooperatiflerin tarımsal üretimi artırıcı, değerlendirici ve pazarlamayla ilgili projelerini desteklemek bakımından Tarım ve Köyişleri Bakanlığının bütçesinde yer alan ödenekler de yeterli olmadığından, yatırımları gerçekleştirilmede güçlük çekildiği gibi, işletmeye açılan projelerde işletme sermayesi sıkıntısı ile karşı karşıya bulunmaktadır. Tarımsal kalkınma kooperatifleri, Ziraat Bankasının yürürlükteki yasaları ve kredi faizlerinin yüksekliği nedeniyle söz konusu bankanın kredi olanaklarından gereği gibi yararlanamamaktadır. Bu yüzden, Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğünde tarımsal kalkınma kooperatiflerine, yöre ve milli ekonomiye katkı sağlamak amacıyla tarımsal üretimi artırıcı, tarımsal ürünleri değerlendirici, ortaklarına uygun koşullarda girdi sağlayıcı, çiftçilerimizin refah düzeyini yükseltici, tarımsal sanayiye geliştirici, el ve sanatları ve pazarlamayla ilgili proje konuları verilmekte ve bunlar teknik ve mali yönden Tarımsal kooperatiflerin yatırım faaliyetlerine uygulanacak devlet yardım yönetmenliği kapsamında desteklenmektedir. Desteklenmesine karar verilen kooperatif yatırımlarına, Ziraat Bankası'nın hayvancılık kredilerine uyguladığı faizin yarısı oranında faiz uygulanmaktadır. Kooperatiflere yapılan devlet yardımlarının vadesi, projenin özelliklerine göre ortakların mülkiyetindeki sabit yatırım kredilerinde 2 yıl ödemesiz 7 yıl, kooperatif mülkiyetindeki sabit yatırım kredilerinde 2 yıl ödemesiz 12 yıl ve işletme kredilerinde ise 1 yıl ödemesiz toplam 3 yıldır. Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğünce kooperatiflerin gereksinim duydukları konularda tip projeler hazırlanmaktadır. Halihazırda 26 tip proje hazırlanmış olup, proje uygulanmak üzere Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na başvuran ve proje konusu uygun kooperatiflere teknik yardım olarak verilmektedir.

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri özellikle tip projeler sayesinde birçok tesise sahip durumdadır. Bunların bir bölümü eski Köy Kalkınma Kooperatifleri zamanında yapılan yatırımlardır. 1989 yılından sonra Köy Kalkınma Kooperatifleri, Orman Köyleri Kalkınma Kooperatifleri, Çay İşleme ve Satış Kooperatifleri, Hayvansal Üretim ve Pazarlama Kooperatifleri birlikte Tarımsal Kalkınma Kooperatifi olarak anılmaya başlamasından itibaren tarıma dayalı sanayide daha çok projede yer almışlardır.

Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin proje konusu olarak halen yatırım halinde olan yada yatırımı bitip işletmeye açılan tesis ve alet-makine vb. sayıları belli başlı proje konuları itibarıyla tablo 7'de verilmiştir. Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerin birçoğu tarımsal ve tarıma dayalı sanayi tesisi olan irili ufaklı 1978 adet tesise sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu tesislerin hali hazırdaki faaliyet durumlarının ortaya konulması da ayrı bir önem arz etmektedir. Tablo 7'den de görüldüğü gibi, söz konusu kooperatiflerin tesis sayısı içinde süt sığırcılığı tesislerinin en fazla payı aldığı dikkati çekmektedir. 642 adet süt sığırcılığı tesisinin %98.0'i 200 baş kapasiteli, geriye kalan %2.0'si ise 50 baş kapasitelidir. 200 kapasiteli süt sığırcılığı projesinin %23.1'i işletme faaliyetini sürdürmekte, %0.6'sı işletme faaliyetini durdurmuş, %51.4'ü yatırım aşamasında, %0.4'ü yatırımı durdurmuş ve %24.5'i de proje konusu almış ancak henüz yatırıma başlamamış durumdadır. 50 baş kapasiteli 13 adet süt sığırcılığı projesinin %76.9'u işletme faaliyetini durdurmuş ve geriye kalanların ise yatırımı durmuş haldedir.

Tarımsal devlet yardımı yönetmeliğinde 30.4.1990 tarihinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Buna göre kooperatifin bünyesinde gerçekleştirilmesinin kooperatifin-ortaklar mülkiyetinde uygulanmasının daha uygun olduğu görüşünden hareketle, ortakların mülkiyetindeki söz konusu üretim faaliyetlerin de desteklenmesine olanağı sağlamıştır. Bu çerçevede, ortaklar mülkiyetinde uygulamak üzere, süt sığırcılığı (100 aile başlık 50 aile x 500 m²), sığır besiciliği (1000 başlık 50 aile x 10 baş x 2 devre) ve arıcılık (50 aile x 20 kovan) projeleri verilmeye başlamıştır.¹⁷⁷

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri içinde yer alan ormancılık kooperatiflerinin temel faaliyetlerinden olan orman ürünleri sanayi tesisleri de tip projeler yardımıyla desteklenmektedir. 37 adet kereste fabrikasının %32.4'ünün başka kişi ve kuruluşlarca işletilmesi, kooperatif hareket için bir kayıptır. Öte taraftan %29.7'sinin de faal olmadığı dikkate alınır, kerestecilik konusunda Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin başarılı bir işletmecilik sergilemedikleri ileri sürülebilir.

¹⁷⁷ Esen FİĞEN, "Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Karınca Dergisi*, S. 681, Eylül 1993, s. 23-26.

Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin toplam 29 adet un fabrikası projesi devlet yardımı ile desteklenmiş olup, halen 17'si kooperatifin kendi olanaklarıyla, 7'si de Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü işletme kredisiyle faal iken, 3'ü işletmesini durdurmuş ve 11'i de başka kişi ve kuruluşlarca işletilmektedir. Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin öteki başarılı işletime sahip oldukları tesis yatırımı da zeytinyağı fabrikasıdır. Desteklenen toplam 82 zeytinyağı fabrikası projesinin %68.3'ü Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü işletme kredisi, % 13.4'ü ise kooperatiflerin kendi olanaklarıyla faal durumdadır. Bu yatırımlar içinde 37 kereste fabrikası, 29 un fabrikası, 6 salça fabrikası, 82 zeytinyağı ve salamura tesisi, 9 konserve fabrikası, 5 süt ve ürünleri fabrikası ve 4 yem fabrikası bulunmaktadır. Kooperatif işletmeler içinde çeşitli nedenlerle faaliyeti durdurulmuş ve başka kişi yada kuruluşlarca işletilen işletmelerin oranının %50 dolayındadır.¹⁷⁸

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri'nin meyve-sebze, tasnif ve ambalajlama, patates nişastası ve türevleri, salça fabrikası, meyve suyu fabrikası, konserve fabrikası gibi projeleri devlet tarafından desteklemektedir. Söz konusu kooperatifler projelerinin sabit yatırım tutarının kalkınmada öncelikli yörelerde %20'sini, öteki yörelerde ise %25'ini kendi öz kaynakları ile gerçekleştirdikleri takdirde geriye kalan miktara (kalkınmada öncelikli yörelerde %80'i, öteki bölgelerde %75'i) %17 faizli kredi sağlamaktadır. Öte taraftan işletme sermayeleri için de yardımcı olunmaktadır. İşletme kredilerinde bir yıl ödemesiz 3 yıl vade, yatırım kredilerinde ise bir yıl ödemesiz 12 yıl vade uygulanmaktadır. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığına bağlı Teşkilatlandırma ve Destekleme Genel Müdürlüğü halen 154 kooperatifin meyve-sebze işletme tesisleri ile ilgili projelerini desteklemektedir. Projelerin büyük bir çoğunluğu zeytinyağı fabrikası, soğuk hava deposu, zeytin salamura tesisi, meyve-sebze tasnif ve ambalajlama konularında olup, ayrıca 5 kooperatif salça fabrikası, 3 kooperatif meyve suyu, 2 kooperatif konserve fabrikası, 2 kooperatif de şarap fabrikası projesini uygulamaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Erdemir GÜNDOĞMUŞ, "Türkiye'de Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine Ait Yatırım Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi", *Karınca Dergisi*, S. 743, Kasım 1998, s. 21-23.

¹⁷⁹ ÖZÇELİK, *Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayi.....*, s.20.

TABLO 7. 1997 YILI İTİBARIYLA TARIMSAL KALKINMA KOOPERATİFLERİNİN SAHİP OLDUĞU TESİS SAYISI

Proje Konusu		Tesis Sayısı (Adet)							
		İİ	ID	KI	BI	UU	UD	UN	TOP.
Süt Sığırcılığı	50 baş	0	10	0	0	0	3	0	13
	200 baş	145	4	0	0	323	3	154	629
	Toplam	145	4	0	0	323	6	154	642
Sığır Besiciliği	>250 baş	2	7	0	0	2	5	0	16
	250-500 baş	15	0	0	0	4	0	1	20
	750 baş	2	0	0	0	1	0	0	3
	1000 baş	9	0	3	0	245	1	105	363
	1500 baş	1	0	0	0	0	0	0	1
	2500 baş	1	0	0	0	0	0	0	1
	Toplam	30	7	3	0	252	6	106	404
Arıcılık	400 kovan	1	4	0	0	0	1	0	6
	500 kovan	1	2	0	0	0	0	0	3
	1000 kovan	1	1	4	0	7	2	25	40
	Toplam	3	7	4	0	7	3	25	49
Halıcılık	<50 tezgah	12	34	3	10	0	10	12	81
	51-100 tezgah	8	8	0	3	0	0	1	20
	150 tezgah	0	1	0	0	0	0	0	1
	200+ tezgah	3	3	0	0	0	10	3	9
	Toplam	23	46	3	13	0	0	16	111
Sera	<10000 m2	2	0	0	0	0	0	0	2
	25000 m2	7	0	0	0	0	0	9	16
	50000 m2	1	0	0	0	0	0	0	1
	Toplam	10	0	0	0	0	0	9	9
Damızlık Tavukçuluk	1500 adet/yıl	0	4	-	-	-	4	2	10
Yumurta Tavukçuluğu	<1500 adet/yıl	0	3	0	0	0	0	0	3
	2000-5000 adet/yıl	0	1	1	0	0	0	0	2
	80000 adet/yıl	0	0	0	1	0	0	0	1
	Toplam	0	4	1	1	0	0	0	6
Et Tavukçuluğu	1500 adet/yıl	0	1	0	0	0	2	0	3
	>1500 adet/yıl	0	1	0	0	0	0	0	1
	Toplam	0	2	0	0	0	2	0	4
Alabalık Üretimi	20 ton/yıl	2	0	1	0	0	0	1	4
	25-45 ton/yıl	1	2	0	0	0	0	0	3
	Toplam	3	2	1	0	0	0	1	7
Kereste fabrikası	<5000 m3	4	10	4	6	0	2	0	26
	7000-10000 m3	2	1	0	1	0	0	0	4
	12500 m3	1	0	0	0	0	0	0	1
	15000 m3	0	0	0	2	0	0	0	2
	>20000+ m3	1	0	0	3	0	0	0	4
	Toplam	8	11	4	12	0	2	0	37
Un Fabrikası	<10 ton/gün	2	1	15	1	0	0	0	19
	11-25 ton/gün	0	1	2	0	0	0	0	3
	26-50 ton/gün	3	0	0	0	0	1	0	4
	51+ ton/gün	2	1	0	0	0	0	0	3
	Toplam	7	3	17	1	0	1	0	29
Salça Fabrikası	<50 ton/gün	2	0	0	0	0	1	0	3
	51+ ton/gün	1	2	0	0	0	0	0	3
	Toplam	3	2	0	0	0	1	0	6
Zeytinyağı Fabrikası	<10 ton/gün	0	2	6	0	0	0	0	8
	20 ton/gün	53	10	4	1	0	1	1	70
	40 ton/gün	3	0	0	0	0	0	0	3
	60 ton/gün	0	0	1	0	0	0	0	1
	Toplam	56	12	11	1	0	1	1	82
Konserve Fabrikası	50 ton/yıl	3	1	0	0	0	3	1	8
	400 ton/yıl	1	0	0	0	0	0	0	1
	Toplam	4	1	0	0	0	3	1	9
Süt ve Ürünleri Fabrikası	<40 ton/gün	1	1	1	0	0	0	1	4
	80 ton/gün	0	0	0	0	0	0	1	1
	Toplam	1	1	1	0	0	0	2	5
Yem Fabrikası	5-10 ton/saat	1	1	0	2	0	0	0	4
Diğer	0	163	123	136	62	6	27	37	554
Toplam	0	457	240	181	92	588	66	354	1978

Kaynak: Anonymous, 1997/ a. TKB, Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü Kayıtlarından

Tablo Kısaltmaları:

İD	: İşletmesi durmuş
İİ	: İşletme faal durumda (TEDGEM İşletme Kredi Desteğiyle)
Kİ	: Kooperatif kendi imkanlarıyla işletmede
Bİ	: Başka kişi ve kuruluşlar tarafından işletilmekte.
UU	: Uygulamada (yatırım aşamasında)
UD	: Uygulaması (Yatırımı) durmuş
UN	: Proje konusu almış, uygulamaya (yatırıma) başlamamış

Yukarıda bahsedilen tesislerden başka, Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin gerek tarımsal ve gerekse tarım dışı yatırım tesisleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını sıralayacak olursak; 1 adet pamuk yağı ve sabun fabrikası, 1 adet ayçiçek yağı fabrikası, 1 adet çay fabrikası, 1 adet fındık kırma tesisi, biri faal öteki yatırım aşamasında 2 adet çeltik işleme fabrikası, 1 adet ipekböceği üretim tesisi, 1 adet halı ipliği fabrikası, 1 adet maden suyu şişeleme tesisi, 1 adet soğan tozu fabrikası, 1 adet balık unu ve yağı fabrikası, 1 adet mısır nişastası fabrikası, 2 adet şile bezi dokuma fabrikası, 1 adet et ve ürünleri fabrikası, 2 adet konsantre meyve suyu fabrikası, 2 adet antepfıstığı işleme tesisleridir.¹⁸⁰ 2001 yılı Tarım Bakanlığı verilerine göre 4.814 kooperatif ve 649.129 ortağı vardır.¹⁸¹

4. 4. Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi

Ülkemiz kooperatifleri içinde tarımsal ürünler işleme ve pazarlama konularında en büyük grubu oluşturan tarım satış kooperatifleridir. Tarım satış kooperatifleri birlikleri üretici ailelerin ürününü değerlendiren, her türlü üretim girdisi sağlayan, üreticiye ürününün üretiminden pazarlamasına kadar olan aşamalarda destek veren ülkemizin dört bir yanında bağlı kooperatifleri ile hizmet götüren üretici kuruluşlardır. Pamuk, ayçiçeği, fındık, sofralık ve yağlık zeytin, incir, üzüm, bakliyat, narenciye, yerfıstığı, koza, antepfıstığı, kayısı, tiftik, gül yaprağı, soya gibi ürünlerin alımından işlenip satışına kadar tüm aşamalarda faaliyet gösteren tarım satış kooperatif birlikleri pazarlarda düzenleyici rol oynamaktadır.

¹⁸⁰ GÜNDOĞMUŞ, a. g. m., s. 24.

¹⁸¹ Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 28.02.2001 Tarihli Bilgi İşlem Kayıtları

Ülkemizin hemen her bölgesinde kurulan Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ait fabrika ve işletmeler kırsal kesimde sanayinin gelişmesine, yeni teknolojilerin ülkeye girmesine ve geliştirmesine öncülük etmiştir. Söz konusu tesisler buldukları yerlerde yan sanayilerin de gelişmesine dolaylı yoldan katkıda bulunmuşlardır. Öte taraftan Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ait tesislerde yaklaşık 18.000 kişiye iş olanağı sağlamakta olup, bu rakam özellikle ürün alım dönemlerinde 3-4 katına kadar çıkabilmektedir. Ülkemizde 1997 yılında üretilen pamuğun ortalama olarak %25,4'ü, çekirdeksiz kuru üzümün %25,3'ü, kuru incirin %18,4'ü, Kabuklu fıncığın %24,8'i ayçiçeğinin %38,4'ü, zeytinyağının %14,5'i Tarım Satış Kooperatifleri ve birlikleri tarafından satın alınarak toplanmış, işlenmiş ve pazarlanarak değerlendirilmiştir.¹⁸² 1994 yılında Tarım Satış Kooperatifleri birliklerinin bazı ürünlerde dışsattım payı oldukça yüksektir. Bunlar, %54,75 ile kütlü pamuk, %20,73 ile antep fıncığı, %25 ile gülçiçekyağı, %70,96 ile yaş kozadır.¹⁸³

2001 yılında 713.384 dolayındaki üretici ortağı, toplam 330 Tarım Satış Kooperatifi ve 16 birliği bünyesinde örgütlenmiş bulunmaktadır.¹⁸⁴ Tarım Satış Kooperatifleri ve birliklerinin değerleri Trilyonları aşan tesislere sahiptir. Bu tesislerin bazıları şunlardır.¹⁸⁵

- Yılda 15'er bin ton pamuk üreten üç adet pamuk ipliği fabrikası,
- Yılda 54 bin km. bez dokuyan bir dokuma fabrikası ve bu bezi basma haline getirebilecek bir boya-apre fabrikası,
- Bir margarin ve üç rafine ayçiçek fabrikası,
- 135 çırçır fabrikası,

¹⁸² Ayhan ÇIKIN, Murat KOÇTÜRK ve Nermin KIZILDAĞ, "Türkiye'de Tarımsal Kooperatiflerin Yeniden Yapılanması", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 332, Kasım 1998, s.8.

¹⁸³ Sertaç GÖNENÇ ve Erdemir GÜNDOĞMUŞ, "1980'den Günümüze Tarım Satış Kooperatiflerinde Gelişmeler", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 106, Ekim-Kasım-Aralık 1994, s. 7.

¹⁸⁴ Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu...., s. 45.

¹⁸⁵ Ziya Gökçalp MÜLAYİM, *Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara 1997, s. 204.

- Bir entegre fındık işleme fabrikası,
- Bir karma yem fabrikası,
- Üzüm işleme ve depolama tesisleri,
- İncir işleme ve depolama tesisleri,
- Zeytinyağı fabrikası ve 20 adet zeytin sıkma tesisi,
- Şarap fabrikası.

Ülkemizde tarım ve tarıma dayalı sanayinin gelişmesinde çok önemli işlevleri olan Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri 1970 yılları ortalarından itibaren depolama ve standardizasyon nedeniyle stoklama ve pazarlama kolaylığı sağlayan depolama ve ilk işleme ünitelerinin dışında, dikey bütünleşmeye yönelen sanayi yatırımlarına ağırlık vermişler.¹⁸⁶

2000 itibariyle Tarım satış kooperatifleri birliklerinin işletme ve iştirak sayıları, Tariş'in 87 işletmesi ve 9 iştiraki, Çukobirlik'in 17 işletmesi ve 10 iştiraki, Antbirlik'in 8 işletmesi ve 8 iştiraki, Fiskobirlik'in 18 işletmesi ve 4 iştiraki, Trakyabirlik'in 4 işletmesi ve 4 iştiraki, Karadenizbirli'in 2 işletmesi ve 6 iştiraki, Güneydoğubirlik'in 5 işletmesi ve 1 iştiraki, Marmarabirlik'in 3 işletmesi ve 4 iştiraki, Gülbirlik'in 5 işletmesi ve 1 iştiraki, Taskobirlik'in 8 işletmesi ve iştiraki ise bulunmamaktadır. Kozabirlik'in ise işletmesi olmayıp sadece 5 iştiraki vardır.¹⁸⁷ Ancak, kooperatif yatırımlarının belirli ürün ve bölgelerde yoğunlaştığı, varolan tesislerin bir çoğunun verimli olarak işletilmediği ve bu nedenlerle de kooperatifler yolu ile tarımın sanayiye bütünleşmenin tam olarak sağlanmadığı görülmektedir.¹⁸⁸

Tablo 8'de ülkemizdeki Tarım Satış Kooperatif Birliklerinin faaliyet konusu ürünler, işletme ve fabrikaları ve faaliyet bölgeleri ayrıntılı olarak verilmiştir.

¹⁸⁶“Kozabirlik Üretici Kurultayına Sunulan Bilgiler, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Dünyü, Bugünü, Yarını”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 295, Ekim 1995, s. 17-21.

¹⁸⁷ Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Kayıtları, Mart 2000.

¹⁸⁸ÖZÇELİK, TURAN ve TANRIVERMİŞ, a. g. e., s. 39-41

TABLO 8. TARIM SATIŞ KOOPERATİF BİRLİKLERİ FAALİYET KONUSU İŞLETME, FABRİKALARI VE FAALİYET BÖLGELERİ

Birlik Adı	Faaliyet Konusu Ür.	İşletme ve Fabrikalar	Faaliyet Bölgesi
Tariş	Üzüm,Kuru incir,Pamuk, Zeytinyağı, Zeytinyağı	İplik fabrikası, yağ, alkol, sirke,pekmez, kolonya ve üzüm işleme, zeytin sıkma ve çırçır fabrikaları	Aydın, Balıkesir, İzmir,Manisa, Denizli, Muğla, Çanakkale
Çukobirlik	Pamuk, Yerfıstığı, Soya	İplik, dokuma, basma, yağ fabrikası ve çırçır fabrikaları	Antalya,Mersin, Adana, Hatay, Ş.Urfa, K.Maraş, Diyarbakır, Elazığ, Adıyaman, Gaziantep
Fiskobirlik	Fındık	Entegre fındık kırma ve işleme tesisleri	Artvin,Rize, Trabzon,Giresun, Ordu, Samsun, Sakarya, Bolu, Zonguldak
Trakyabirlik	Ayçiçeği	Tekirdağ entegre yağ tesisleri, Karacabey yağ fabrikası	Edirne,Tekirdağ, Kırklareli, Bursa, Balıkesir, Çanakkale, İstanbul, Sakarya, Afyon, Ankara, Kütahya, Kocaeli, Aydın, Antalya
Antbirlik	Pamuk, limon, Portakal, greyfurt	İplik, yağ ve çırçır fabrikası	Antalya
Güneydoğubirlik	Üzüm, K. biber, Z. Yağ, Fıstık, Baklagiller	Fıstık, Mercimek, Nohut, Fasulye, Yaş Üzüm İşleme Tesisleri	G.Antep, Ş.Urfa, Adıyaman, K. K.Maraş, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Muş, Elazığ, Malatya, Konya, İçel, Hatay
Karadenizbirlik	Ayçiçeği, Soya	Doğan Erdil yağ fabrikası	Samsun, Amasya, Çorum, Tokat, Elazığ, Kırıkkale, Yozgat, D. Bakır, Şanlıurfa, Kırşehir, Muş, Van, K.M araş
Marmarabirlik	Zeytin		Bursa, Balıkesir, Tekirdağ
Kozabirlik	İpek Kozası	İpek flatör fabrikası,tohum üretim işletmesi	Bursa, Bilecik, Eskişehir, Edirne, Adapazarı, Antalya
Gülbirlik	Günçiçeği	Gülyağı Fabrikası	Isparta, Burdur
Tiftikbirlik	Tiftik		Afyon, Aksaray, Çankırı, Çorum, Bolu, Eskişehir, Karaman, Kütahya, Yozgat, Kırıkkale
Taskobirlik	Üzüm	Şarap, Sirke tesisi	Nevşehir, Konya, Karaman, Mersin
Kayısbirlik	Kayısı	Kuru Kayısı	Malatya,Sivas

Kaynak: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Kayıtları, Ankara 2000.

4.5. Tarım Kredi Kooperatifleri ve Tarıma Dayalı Sanayi

Tarım kredi kooperatifleri, her türlü tarımsal girdiyi sağlayarak ortaklarına aktarmaktadır. Bu yolla pazarı düzenleyerek, çiftçinin ağır pazar koşullarında ezilerek tarımsal girdileri yüksek fiyatlarla sağlanmasını engellemektedir. Tarım kredi kooperatifinde; gübre, tarımsal ilaç, tohum, tarımsal alet ekipman ve öteki tarımsal girdiler bulunmadığında çiftçi, bu girdileri pazarda çok pahalıya almak zorunda kalmaktadır. Kooperatif yatırımları yetersiz olduğunda ortağına kredi kullandırmamakta, tarımsal girdileri sağlayamamakta ve çiftçi yüksek fiyatlarla başa çıkamamaktadır. Tarım kredi kooperatifleri daha çok ortaklarının kredi gereksinimlerini karşılamakta bunun yanında üretimi artırmak için 1990-1996 yılları arasında 42.000 baş dışalım damızlık düve, 1995 yılında da 2.500 besi danası dışalım yaparak ortaklarına dağıtmıştır. 1998 yılı sonu itibariyle tarım kredi kooperatiflerince 607'si büyük traktör, 1.853'ü bahçe traktörü olmak üzere, toplam 80.000 adet tarım alet ve makine satışı yapılmıştır. Tarım kredi kooperatifi Gübretaş gübre fabrikaları ile iç ve dış pazardan sağladığı yıllık ortalama 300 milyon dolarlık gübre ile sadece ülkemizde değil Orta Doğuda da gübre fiyatının oluşmasında önemli bir görev üslenmiştir.¹⁸⁹ Tarım kredi kooperatiflerinin bölge birlikleri ve merkez birliklerinin, gübre, yem, tarımsal araç-gereç, tarımsal ilaç, gıda gibi çalışma konularını yakından ilgilendiren 40'a yakın şirkete ortaktır.¹⁹⁰ 2001 yılı itibarıyla 2.579 kooperatifi ve 1.572.791 ortağı vardır.¹⁹¹

¹⁸⁹ Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu..., s. 43..

¹⁹⁰ ÇIKIN ve NERGİS, a. g. e., s. 288.

¹⁹¹ Tarım ve Köyşler Bakanlığı, 28.02.2001 Tarihli Bilgi İşlem kayıtları.

5. GÜNEY DOĞU ANADOLU PROJESİNDE TARIMA DAYALI SANAYİ ALANINDAKİ POLİTİKALAR, PROJELER VE KOOPERATİFLER

5. 1. Güneydoğu Anadolu Projesi

Proje kapsamında, öncelikle bölgenin çok zengin su kaynaklarından olan Fırat ve Dicle nehirleri sularının, sulama ve enerji üretimi amacıyla değerlendirilmesi, düzensiz akışı olan bu iki nehrin sularının dizginlenmesi öngörülmüştür. Ülkemizde suları rasyonel şekilde kullanma kararı 1930'lara kadar dayanmaktadır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, ülkenin her alanda değişim ve gelişim çabası içinde bulunduğu sıralarda, özellikle elektrik enerjisi en belirgin ve öncelikli gereksinim olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla, varolan su kaynaklarından elektrik enerjisi elde edilmesi için, 1936 yılında Elektrik İşleri Etüt İdaresi kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası yeni gereksinimlerin ortaya çıkması üzerine, 1954 yılında kurulan Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü çalışmaları çerçevesinde de, 1960'tan sonra Fırat ve Dicle'nin sulama ve enerji potansiyelini belirleyen raporlar hazırlanmış ve bu nehirlerden ne biçimde yararlanacağı açıklık kazanmıştır. Böylece bu iki su kaynağındaki projeler birleştirilerek "Güneydoğu Anadolu Projesi" biçiminde adlandırılması benimsenmiştir. 1986 yılında bölgenin bütünleşmiş bölgesel planlama çerçevesinde ele alınması, yürütülmekte olan faaliyetlerin işbirliğinin sağlanması ve yönlendirilmesi görevi Devlet Planlama Teşkilatına verilmiştir. Bu çerçevede GAP Master Planı 1989 yılında hazırlanmış ve bölgenin kalkınma stratejisi bütünleşmenin çok sektörlü planlama anlayışı çerçevesinde ortaya konmuştur.¹⁹²

5. 2. Güney Doğu Anadolu Bölgesinin Genel Özellikleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ülkemizin yedi coğrafi bölgesinden birisidir. Bölge güneydoğu Torosların güneyinde kalan Suriye ve Irak sınırları ile çevrili az engebeli büyük düzlükler alanı olarak tanımlanmaktadır.

Bölge toplam ülke yüzölçümünü %9.5'ini içine alan 73.683 km²'li bir yüzölçümüne sahiptir. Bölge alan içerisinde Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak illeri yer almaktadır. Bölge iklimi Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgeleri iklimleriyle güneydeki kurak ve sıcak iklimlerin etkisi altında

¹⁹² Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2502- ÖİK:523, s. 37.

biçimlenen bir özelliğe sahiptir. Bölgede yıllık ortalama yağışlar doğu bölgelerine oranla daha azdır. Bölge iklimi sulama yapılabilirdiği takdirde bol ve çeşitli ürün sağlayabilecek niteliktedir.¹⁹³

Bölgenin 1997 yılı sayım sonuçlarına göre nüfusu 5.1 milyon olup ülke nüfusunun yaklaşık %9.1'i kapsamaktadır. Bu nüfusun %64'ü kentlerde, %36'sı kırsal alanda yaşamaktadır. Ortalama nüfus yoğunluğu bölgede 81 kişi/km² dir. Bölgenin bu özellikleri ülke ortalamasıyla benzerlik göstermektedir. Ancak, yıllık nüfus artış hızı ülke ortalamasının üzerindedir (%2.4).¹⁹⁴

5.3. Bölgedeki Tarımsal İşletmelerin Çok Parçalığı

Bölgede toprak insan ilişkileri açısından önemli sorunlardan birisi tarımsal işletmelerin çok parçalı bir yapıya sahip olmasıdır. Miras ve benzeri etkenlere bağlı olarak işletmelerin aralarında önemli uzaklıklar bulunan ayrı parçalardan oluşması, rasyonel işletmeciliği engellediği için tarımsal üretim ve verim düşüklüğüne neden olmaktadır. Bölge köylerindeki işletmelerin ortalama parça sayısına bakıldığında, işletmelerin ancak %15,2'sinin tek parçadan geri kalanın ise 2 ve daha fazla parçadan oluştuğu görülmektedir. Ortalama 2-3 parçalı işletmelerin egemen olduğu köy oranı %24,2, parça sayısının 4-5'e ulaştığı köy oranı %27,3'tür. Köylerin %33,3'ünde ortalama parça sayısı 5'in üzerindedir. İşletmelerin en parçalı olduğu il Gaziantep, en toplu olduğu il ise Mardin'dir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi çerçevesinde, arazi mülkiyeti dağılımındaki dengesizliklerin giderilmesi amacıyla uygulanmakta olan projeler, sulu tarımın gelişmesi ile birlikte hızla yaygınlaşması beklenmektedir. Bölgedeki tarım topraklarının işletme ve mülkiyete göre dağılımındaki dengesizlikler ve çok parçalılık bölgenin en önemli sosyo-ekonomik sorunlarından biridir.¹⁹⁵

¹⁹³ Ahmet Namık AYDOĞAN, "Kooperatifçilik ve GAP", Kooperatif Dünyası Dergisi, S. 302-303, Mayıs-Haziran 1996, s. 5.

¹⁹⁴ Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu..., s. 38.

¹⁹⁵ Sınraşan Sular, Fırat-Dicle Havzası ve Güneydoğu Anadolu Projesi, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Haziran 1997, s.56-57.

5. 4. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Kalkınması

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin sürdürülebilir kalkınmasını gerçekleştirmek üzere izlenen politikaların üç yönü bulunmaktadır.

1- Su kaynaklarını Geliştirme programı olarak GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamında, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santralleri ve sulama tesislerinin enerji ve sulama amaçlı 13 büyük proje ile toplam 22 baraj ve 19 Hidroelektrik santralleri yapımı ve 1,7 milyon hektar alanın sulanması biçiminde planlanmıştır. Ayrıca sulama amaçlı tekil projeler ile hizmetler sektöründe yer alan içme ve kullanma suyu sağlanmasına yönelik geliştirilen projeler de vardır.

2-Bütünleşmiş sosyo-ekonomik kalkınma projesi olarak GAP: GAP Master Planı'nın temel kalkınma senaryosu, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin tarıma dayalı sanayi ürünleri dışsatımı yapan bir merkez haline getirilmesidir. Master Planı 2005 yılına kadar olan zaman içinde dört temel strateji belirlenmiştir. Bunlar:

- Su ve arazi kaynaklarını gerek sulama, gerekse kentsel ve sanayi kullanım amaçları için geliştirmek ve yönetmek,
- Daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki çeşitleri uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek,
- Tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini özendirmek.
- Yöre halkının gereksinimlerini daha iyi karşılamak, nitelikli personeli bölgeye çekmek ve bölgede kalmasını sağlamak için sosyal hizmetleri ve kentsel altyapıyı iyileştirmek.

3- Sürdürülebilir insani kalkınma programı olarak GAP: GAP sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımıyla ele alınan insan odaklı, bütünleşmiş bölge kalkınma projesidir. GAP için tespit edilen ekonomik, tarımsal, çevresel, mekansal ve sosyal sürdürülebilirlik kapsamında üç temel ayak; Kamu Yatırımları, Özel Sektörün Katılımı, Halkın katılımı dikkate alınarak uygulanmaktadır.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu..., s. 39.

5. 5. Güneydoğu Anadolu Projesi ve Yatırım Alanları

Güneydoğu Anadolu projesi bölgesinde sanayileşmenin ilk önemli adımı stratejik önemdeki sanayilerin başarılı bir biçimde geliştirilmesi olacaktır.

Bu daha sonraki sanayileşme için; sermaye, mütteşebbüslük, teknik ve idarecilik becerisi açısından bir temel meydana getirecektir. Tüketim malı ve inşaat malzemesi üreten sanayilerin gelişme eğilimi ile birleşen bu temel benzer ekonomik faaliyetler yoluyla, başka işletmelerin ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Bölgede meydana gelmesi muhtemel üretim artışının değerlendirilmesinde, tarıma dayalı sanayi tesislerinin kurulması büyük önem arz etmektedir. Devlet Planlama Teşkilatının hazırladığı raporda Güneydoğu Anadolu Bölgesinin sanayileşmesinde izlenecek süreç şöyle sıralanmaktadır : ¹⁹⁷

- Tüketim malları ve inşaat malzemeleri sanayindeki varolan gelişme trendi ile birlikte, stratejik önemdeki yeni sanayilerin geliştirilmesi,

- Gelir artıka ve kentleşme ilerledikçe, inşaat malzemeleri ve tüketim malları sanayilerinin varolan trendinin ivme kazanması, stratejik önemdeki sanayilerin gelişmesi,

- Önce gübre ve tarımsal makine ve teçhizat, sonra genel makine sanayi gibi öteki sektörlerin yüksek talebini karşılayan yeni sanayilerin ortaya çıkması. Güneydoğu Anadolu Projesi bölgesi kalkınma Stratejisi; iktisadi yatırım açısından üç temel unsurdan ibarettir.

1- Su ve arazi kaynağı geliştirilmesi

2- Pazar koşullarına en uygun bitki çeşidi ile arazi kaynaklarının en iyi şekilde kullanılması ve tarıma dayalı sanayi için yeterli hammadde sağlanması

3- Tarıma dayalı imalat sanayinin özendirilerek geliştirilmesi

Bu stratejiler çerçevesinde bölge için, geri ödeme süresi kısa, rantabilitesi yüksek sanayi alt sektörleri şöyle tespit edilmiştir.

¹⁹⁷ Emin DEMİR, *Güneydoğu Anadolu Projesinin Tarıma Yönelik Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1991), s. 33-39.

-Buğdayla İlgili Sanayiiler: Buğday unu, makarna, irmik ve hazır şehriye

-Pamukla İlgili Sanayiiler: Çırçır, pamuk ipliği, yünlü ve pamuklu dokumalar, konfeksiyon

-Yem ve Yemelik Yağ Sanayileri: Ham ve rafine yemelik yağlar, hayvani yem

-Hayvan Ürünleri Sanayi: Hayvan kesimi, postlar ve deriler, et ve süt ürünleri, deri ürünleri

- İnşaat Malzemeleri Sanayi: Beton bloklar, kiremit ve tuğla, beton borular

- İmalat Sanayi: Makine imalatı, madencilik ve maden istihracı, elektronik ziraat alet ve ekipmanları

- Öteki Sektörler: Basım ve yayım, ambalaj malzemeleri ve ambalajlama

Bu sanayiler Gaziantep ili hariç, daha az gelişmiş Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki iller için stratejik önemi olan sanayiler olarak seçilmiştir.

5.6. Bölgedeki Tarıma Dayalı Sanayi Politikaları

Gelişme sürecinde ülkemizde sanayileşme, kalkınmada ana hedef olarak benimsenmiştir. Ancak sanayinin belirli bölgelerde yoğunlaşması, gelir ve refahın dağılımında dengesizliklere yol açmış, gelişmemiş yörelerden gelişmiş yörelere doğru olan işgücü ve sermaye akımı da durdurulamamıştır. Gelişmemiş yörelerin kalkınması için, gelişme süreci içinde değişik özendirme uygulamalarına karşın, özel sektör yatırımlarının kamu yatırımlarıyla uyumlu bir şekilde kalkınmada öncelikli yörelere ve dolayısıyla Güneydoğu Anadolu Bölgesine çekilmesi olanaklı olmamıştır. Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinde ve kırsal kesimin kalkınmasında tarıma dayalı sanayiler önemli rol oynamaktadır. Bunun yanında tarıma dayalı sanayiler gelişme sürecinde, tarım dışı sanayilerin büyümesine de öncülük etmektedir. Bu bakımdan tarıma dayalı sanayiler, bölgesel gelişme için stratejik öneme haiz sektörler olarak benimsenmelidir. Güneydoğu Anadolu Projesi için hazırlanan master planda bölgenin ilk aşamada Tarıma Dayalı Dışsıtım Bölgesi haline getirileceğinin anlatılması, olumlu bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Projesi ile ilgili tarıma dayalı sanayi plan ve projeleri yapılırken dünya tarımının içinde bulunduğu durumu çok iyi inceleme gereği vardır. Bugün zirai verimlilikte hemen her ülkede önemli adımlar atılmakta ve bunun sonucu

olarak zirai ürün stoku oluşmaktadır. Meydana gelen stokların eritilmesinde ülkeler çeşitli güçlüklerle karşılaşmaktadır. Tarım ürünlerini gıda sanayi dışındaki sanayilerde değerlendirebilmek için, alternatif stratejiler geliştirmek ve yerleştirmek amacıyla çalışmalar yapılmaktadır. Güneydoğu Anadolu Projesinin meydana getireceği tarımsal potansiyel göz önüne alınarak, tarım ürünleri, gıda dışı sanayide kullanma şansı, Güneydoğu Anadolu Projesi ile ilgili çalışmaların hız kazandığı son zamanlarda, dikkatten uzak tutulmaması gereken önemli bir konudur.

Güneydoğu Anadolu Projesinde kurulması düşünülen tarıma dayalı sanayiler için, öncelik arz eden konuların başında hammadde gelmektedir. Belirli bir hammadde politikası olmadan üretim yapan firmaların karşılaştığı güçlükleri yakın geçmiş göstermiştir. Bu nedenle, kurulacak her tesisin kendi bünyesinde bir tarım grubu oluşturmalı ve bu birim aracılığıyla sözleşmeli üretim uygulamasına geçilmelidir. Sözleşmeli üretim uygulamasına geçiş, gerek üretici ve gerekse sanayici açısından önemli yararlar sağlayacaktır.¹⁹⁸

5.7. Güneydoğu Anadolu Projesi ve Kooperatifçilik

Şimdiye kadar olaya sosyal- siyasi- ekonomik boyutununa bakıldı, bu üçünü bir arada Güney Doğu Anadolu da bütünleştirecek olan bir sistem kooperatifçiliktir. Güney Doğu Anadolu projesi bünyesine sonuçlanan her yatırım üretime altyapı oluşturmaktadır. Her üretimin de bir girdi sağlama, bir üretim ve bir çıktı yani ürün pazarlama evresi olmaktadır. Bu üç evrenin her birinin kooperatif sistemine olan gereksinimini iyice ortaya koyduğumuzda özellikle tarım ve tarımsal sanayi sektörlerinin neden kooperatif sistemi dışında tutulmayacağını daha iyi anlarız. Güney Doğu Anadolu projesine yönelik kooperatiflere düşen görevlerden bazılarını şu biçimde sıralamak olanaklıdır.

- Pazarlama maliyetinin çok iyi hesaplanması,
- Pazar ve fiyat riskinin azaltılması için gerekli önlemlerin alınması,
- Ürünleri dış pazarlara yönlendirilmesi için eğitim, yayım ve üretim/pazarlama alt yapısının hazırlanması,

¹⁹⁸ Haydar TUNCER, GAP'da Tarım ve Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansman Sempozyumu, 4-5 Ekim, Ziraat Bankası Yayınları, 1989 Şanlıurfa.

- Güney Doğu Anadolu bölgesine yakın tarım ürünleri dışalımıcısı ülkeler avantajının değerlendirilmesi için bu pazarların ve alternatif rakiplerin günü birlik izlenmesi ve incelenmesi,

- O günkü koşullarda gerek iç gerekse dış pazar oluşumları ve arz/talep dengeleri, ürün seçimini belirleyeceğinden buna hazırlık için kooperatif ortaklarının yönlendirilmesi,

- Pazarlama için gerekli tesisleri ve modelleri hazırlamak kaçınılmaz olacağından bunun da alt yapısının daimi dinamik tutulması,

- Pazarlama hizmet birimlerinin kurulması ve dünya da ticaret politikalarında meydana gelen gelebilecek olan değişimlere hazırlıklı olunmasıdır.¹⁹⁹Güney Doğu Anadolu Bölgesinde kooperatifçiliğe düşen bu görevleri hatırlattıktan sonra hali hazırda Güney Doğu Anadolu Bölgesindeki tarımsal amaçlı kooperatiflerin tarıma dayalı sanayideki faaliyetlerini inceleyelim.

5. 7. 1. Toprak ve Tarım Reform Kooperatifleri

Toprak ve tarım reformu Güney Doğu Anadolu Bölgesi için çok önemlidir. Bölge nüfusunun yarısının kırsal kesimde yaşaması, nüfusun yaklaşık %40,26'sının hiç toprağının olmaması bunun nedenleri arasında gösterilebilir.

Ülkemizde toprak reformu yapılmamıştır. Her ne kadar 1973 yılında 1757 sayılı bir Toprak ve Tarım Reformu Kanunu çıkartılmıştır. Urfa ili reform bölgesi olarak ilan edilmiştir. Kısa bir zamanda kamulaştırma ve toprak dağıtımı yapılmış bu arada 12 adet reform kooperatifi kurulmuştur. Bu yasa 1976 yılında Anayasa Mahkemesince iptal edilmiş ve 10 Mayıs 1978'de yürürlükten kalkmıştır.²⁰⁰

Büyük toprak sahiplerinin bulunduğu ve topraksızlık oranının çok yüksek olduğu Güney Doğu Anadolu bölgesinde başarılı bir toprak reformu yapılmadıkça büyük toprak sahiplerinin projeden daha çok yararlanacakları söylenebilir. Dolayısıyla topraksız ve az topraklı kişilerde bölgesel kalkınma şeklinde düşünülen projeden yeterli şekilde yararlanamayacaktır. Bölgede toprak dengesizliğinin düzeltilmesinde ilk önce devlet topraklarının dağıtılması olumlu bir uygulama olarak görülmektedir. Toprak

¹⁹⁹ Yavuz KOCA, "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Kooperatifçilik", *Kooperatifçilik Dergisi*, S. 730, Ekim 1997, s.8.

²⁰⁰ MÜLAYİM, *Kooperatifçilik* s. 385

reformu ile dağıtılacak araziler dışında kalan yerlerde tarımsal sanayi geliştirilebilir ve sanayi tesisleri ile bölge halkı için ayrı bir geçim kaynağı sağlanabilir.²⁰¹

5. 7. 2. Sulama Kooperatifleri

Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinin toplumsal yapısı nedeniyle, her çiftçinin kullanacağı su miktarını, su alma sırasını düzenlemek amacıyla sulama kooperatiflerine büyük gereksinim olduğu söylenebilir. Fakat bölge çiftçileri işbirliği ve işbölümü yapmak yoluyla sulama yöntemi yerine bireysel olarak devletle ilişki kurmayı tercih etmektedirler. Bunda ise Ziraat Bankasının kooperatif tüzel kişiliğine değil de krediyi ortaklara teker ve tapuya dayalı olarak vermesinin rolü olduğu söylenebilir. Ayrıca bölgenin coğrafi yapısı, büyük toprak sahipliği ve aşiret ilişkileri de bu tercihi etkilemektedir. Bölgede ilkel bir sulama kooperatifçiliği geleneğinin bulunduğu bilinmektedir. Fakat bölgede sulama kooperatiflerinin yaygın olmadığı da görülmektedir. Demokratik bir kooperatifçilik bilincinin yerleşmediği bölgede devlet maddi ve özendirme yardımı sağlayarak çiftçinin sahip olacağı kooperatifçiliği geliştirebilir.

GAP İdaresi, GAP sulama alanlarında verimi artıran, su tasarrufunu teşvik eden, çiftçi katılımını sağlayan, bölge koşullarına uygun ve devletin finans ve personel kaynaklarını optimal düzeyde kullanılan bir işletme, bakım ve yönetim sisteminin araştırılmasını ve seçilecek örnek alanlara uygulanmasını öngören bir projeyi programına almıştır.

5.7. 3. Tarım Kredi Kooperatifleri

Ülkemizde genel olarak devlet denetiminde bir kamu kuruluşu gibi çalışan Tarım Kredi Kooperatifleri Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki illerde de aynı özelliği göstermektedir. Ortakların kooperatifleri kendi kuruluşları olarak değil Ziraat Bankasının bir şubesi olarak görmeleri kooperatiflerin ekonomik ve sosyal açıdan nitelikli hizmet vermesini güçleştirmektedir. Bölgede tarımsal kredi organizasyonu 64 Ziraat Bankası şubesi ve 91 adet Tarım Kredi Kooperatifi ile yürütülmektedir. Tarım Kredi Kooperatifi ve Ziraat Bankası bölgede kullandıkları kredi bakiyesi 1994 yılında 2 trilyon, 1995 yılında 5.9 trilyon, 1996'da 14.6 trilyon, 1997'de ise 25.6

²⁰¹ Rifat DAĞ ve Zekai BAKAR, "GAP ve Toprak Reformu", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 228, Mart 1990, s. 27.

trilyona ulaşmıştır. 1998 yılında bölgede kullanılan kredilerin 59 trilyona ulaşacağı tahmin edilmektedir.²⁰²

5. 7. 4. Tarım Satış Kooperatifleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde artan üretimin değerlendirilmesi ve ürünlerin değerine uygun olarak iç ve dış pazarlara sunulmasında Tarım Satış Kooperatifleri önemli işlevler yüklenecektir. Güneydoğu Anadolu projesi alanında faaliyet gösteren Tarım Satış Kooperatifleri ise Çukobirlik, Güneydoğubirlik ve Karadenizbirlik'e bağlı olarak çalışan Tarım Satış Kooperatifleridir. Merkezi Adana'da bulunan Çukobirlik, bölgede pamuk, soya ve yerfıstığı, merkezi Gaziantep'te bulunan Güneydoğu birlik ise daha çok bakliyat, antepfıstığı, kırmızı biber, çekirdekli kuru üzüm ve zeytinyağı alanlarında çalışmaktadır. Karadenizbirlik ise bölgedeki ayçiçeğini almakta ve değerlendirmektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Tarım Satış Kooperatiflerinin depo sayısı ve depo kapasitesinin yetersiz olduğu belirtilmektedir.²⁰³ Bölgedeki kooperatiflerin örgüt yapısının zayıf olması bölge üreticisini bir çok kez zor durumda bırakmış ve elde edilen ürün üretim değerinden düşük fiyatla pazarlamak zorunda kalmıştır.²⁰⁴ Destekleme alımları Tarım Satış Kooperatifleri birliklerinin verimsiz işlemelerine yol açmış ve sistemde tıkanıklık meydana gelmiştir. Dolayısıyla kooperatifçilik prensiplerine göre etkin biçimde çalışan Tarım Satış Kooperatiflerine çok gereksinim olduğu söylenebilir. Özellikle kuru tarımdan sulu tarıma geçişin zorluklarının hafifletilmesinde ürünün uygun fiyatla pazarlanmasında ve işlenmesinde profesyonel kooperatif yöneticilerine önemli görevler düşecektir.²⁰⁵ Bölgede 3 adet Tarım Satış kooperatifleri birliğinin 24 adet kooperatifi bulunmaktadır.²⁰⁶

Bölgenin giderek artacak olan tarımsal üretimi karşısında Güneydoğubirlik'in tesis ve kooperatif açısından yetersiz kalacağı, Karadenizbirlik'in bir kooperatifi ile yağlı tohumlar alımının tamamını gerçekleştiremeyeceği, Çukobirlik'in ise yeni kooperatifler ve alım merkezleri açmak yoluyla bölgeye hizmet verebileceği

²⁰² Şerafettin GEMİCİOĞLU, "GAP' da Tarımsal Kredi Politikaları ve Uygulamaları", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 331, Ekim 1998, s. 15

²⁰³ Erdoğan GÜNEŞ, "GAP Alanında Tarım İşletmeleri ve kooperatiflerin Önemi", *Karınca Dergisi*, S. 668, Ağustos 1992, s.35.

²⁰⁴ Kaptan KAPTANGİL, "GAP ve Tarım", *Kooperatif Dünyası Dergisi*, S. 246, Eylül 1999, s. 26.

²⁰⁵ Zehra Hatice DERİNÖZ, *Güneydoğu Anadolu Projesi ve Kooperatifçilik*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1994), s. 52-67.

²⁰⁶ GEMİCİOĞLU, a. g.m., s. 16.

görülmektedir. Ayçiçeği ve öteki yağlı tohumların satın alınarak işlenmesi için Çukobirlik ve Karadenizbirlik'in gerekli yatırımlarla desteklenmesi gerekecektir. Bölgede faaliyet gösteren Tarım Satış kooperatifleri Tablo 9' da gösterilmiştir.

TABLO 9. T.S.K. BİRLİKLERİNİN GAP BÖLGESİNDEKİ KOOPERATİF VE ORTAK SAYILARI					
GÜNEYDOĞUBİRLİK		ÇUKOBİRLİK		KARADENİZBİRLİK	
Kooperatif Adı	Ortak Sayısı	Kooperatif Adı	Ortak Sayısı	Kooperatif Adı	Ortak Sayısı
1.Gaziantep	4.054	1.Adiyaman	710	1.Ergani	3.800
2.Nizip	2.441	2.Nizip	861		
3.İslahiye	1.549	3.Akçakale	462		
4.Araban	1.544	4.Araban	318		
5.Karkamış	856	5.Diyarbakır	633		
6.Arıl	1.047	6.Bismil	396		
7.Hıyam	1.093	7.Batman	235		
8.Şanlıurfa	1.899	8.Şanlıurfa	1.277		
9.Birecik	721	9.Harran	15		
10.Suruç	573	10.Suruç	1.912		
11.Halfeti	470	11.Nusaybin	1.111		
12.Kızıltepe	760	12.Kızıltepe	795		
13.Midyat	210	13.Silopi	22		
14.Besni	1.570				
15.siirt	66				
Toplam	18.853		8.747		3.800

Kaynak: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Kayıtları, Ankara 2000

5. 7. 5. Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri

Bölgede toplam 52 tarımsal kalkınma kooperatifi vardır. Bu kooperatifler tavukçuluk, süt inekçiliği, besicilik, sulama, el sanatları ve bazı tarımsal ürünlerin işlenmesi gibi proje alanlarında çalışmaktadırlar. Güneydoğu Anadolu'daki Tarımsal Kalkınma kooperatiflerine proje yatırımının % 80'i kadar kredi verilmekte, % 20 öz kaynak koşulu aranmaktadır. Ülkemizdeki Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin ancak % 1'i Güneydoğu Anadolu Bölgesindedir. Toplam kooperatif ortaklarının % 2'sini Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki ortaklar oluşturmaktadır.²⁰⁷

²⁰⁷ Halil FİDAN, "GAP İllerinde Tarım Satış ve Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Etkinliği ve Geliştirme İmkanları", *Kooperatifçilik Dergisi*, S.103, Mart 1994, s. 47.

Bölgede tütün kooperatifi, üretim ve pazarlama kooperatifleri, süt kooperatifleri, sulu tarıma geçiş ile birlikte bitkisel üretimin artışından dolayı ve meyve-sebze projelerinin bazıları kooperatifleşmeyi gerçekleştirirken bazıları da kooperatifleşmeye gerçekleştirememişlerdir.

5.8. Bölgedeki Çeşitli projeler

Bölgenin sosyo ekonomik yapısı ve gelecek yıllardaki ürün çeşidi göz önünde bulundurularak Ziraat Bankasının ve Türkiye Kalkınma Vakfının ortak çalışmaları ile bölgede hayvancılık, toprak ve su, bitkisel üretim konularında ortak çalışmalar yapmışlardır.

5. 8. 1. Bölgedeki Arıcılığın Geliştirilmesi Projesi

Projenin yürütülmesinde, arıcılık konusunda büyük deneyime sahip Türkiye Kalkınma Vakfı ile Ziraat Bankası işbirliği yapmıştır. Türkiye Kalkınma vakfı projenin teknik sorumluluğunu üstlenmiş olup, projede sözleşmeli üretim modeli uygulanmaktadır. Arılı kovanların hazırlanması, çiftçilerin eğitilmesi ve üretilen balın pazarlanması vakıfça üstlenmiş olup, projenin finansmanı Ziraat Bankası tarafından sağlanmaktadır. Projenin başlangıç yılı olan 1996 yılında Diyarbakır ili pilot bölge olarak seçilmiştir. 1997 ve 1998 yılında ise proje uygulama alanı genişerek, Adıyaman, Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Siirt ve Batman illerinde yaygınlaşmıştır.²⁰⁸

5. 8. 2. Diyarbakır 500 Evler Süt Sığırcılığı Projesi

Terör nedeniyle göç eden aileler için Diyarbakır kent merkezi yakınlarında yaptırılan 500 konuta yerleştirilen ailelere ekonomik işlerlik kazandırmak amacıyla, 100 aile için süt sığırcılığı projesi uygulamaya konulmuştur. Proje ile her aileye 5 baş kapasiteli süt ineği ahır ve ortak kullanım tesisleri yaptırılmıştır. 200 adet gebe düve Burdur bölgesinden getirilerek Nisan 1997 yılında üreticilere teslim edilmiştir. Girdi sağlanması ve sütün pazarlanması için üreticiler bir Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi kurmuşlardır.²⁰⁹

²⁰⁸ GEMİCİOĞLU, a. g. m., s. 16.

²⁰⁹ Aynı.

5. 8. 3. Hayvancılık İşletmelerinde Yemlemenin İyileştirilmesi Projesi

Ülke hayvancılığı ile ilgili sorunlar bölge hayvancılığı için de geçerli olmakla birlikte bölgeye özgü bir hayvancılık politikasının bulunmaması sorunları daha da karmaşık hale getirmektedir. Bölge hayvancılığının en önemli sorunu yemleme olarak görülmektedir. Bölgede ancak yemleme ile ilgili teknik ve ekonomik soruların çözümüyle kârlı bir hayvancılık sektörü oluşturabilecektir. Proje ile birinci aşamada, GAP bölgesinde hayvancılık işletmeleri için, ucuz kaliteli ve sürekli olarak sağlanacak bir kaba yem olan silajın tanıtımı, üretimi, kullanımı ve yaygınlaştırılması; ikinci aşamada ise yem merkezleri kurularak hayvancılık işletmelerinin kaba ve kesif yem gereksinimlerini bu merkezlerden sürekli, daha kaliteli ve daha uygun fiyatlarla sağlanması ile hayvancılık işletmelerinin üretim maliyetlerinin düşürülerek karlılıklarının artırılması amaçlanmaktadır.

5. 8. 4. Su Ürünleri Avcılığı ve Yetiştiriciliğinin Geliştirilmesi Projesi

Bölge başta Atatürk Baraj Gölü olmak üzere bir göller bölgesi haline gelmektedir. Bu alanda hem su ürünleri avcılığı yoluyla hem de yetiştiricilik yoluyla su ürünleri elde edilmesi amaçlanmaktadır. Devlet Su İşleri tarafından balıklandırılan Atatürk Baraj Gölünde bir kooperatif çatısı altında örgütlenen üreticilere tekne, motor, ağ gibi avlanma ekipman ve malzemeleri edindirilmesi amacıyla Ziraat Bankası kredi kullandırılmasına başlanmıştır.²¹⁰

5. 8. 5. Mısır Üretimini Geliştirilmesi ve Yaygınlaştırılması Projesi

Bölgede toprak ve suyun daha bilinçli kullanımını özendirerek, ülke tane mısır ve ham yağ açığının karşılanması ve tarım arazilerinin daha ekonomik kullanılması amacıyla, II. Ürün Mısır Projesi uygulamaya konulmuştur. Bu projede de sözleşmeli üretim modeli temel alınmıştır. Mısır üreticisi için bugüne kadar sorun olarak görülen kurutma ve pazarlama sorunları çözümlenmiştir.²¹¹

²¹⁰ Aynı.

²¹¹ Aynı..

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkemiz, sanayileşmedeki büyük gelişmelere karşın, ekonomik yapı nedeniyle tarımsal kimliğini korumaktadır. Nüfusumuzun büyük çoğunluğunu yapısında bulunduran, tüm nüfusun beslenmesini sağlayan, sanayinin hammadde ve işgücü talebini karşılayan tarım sektörü etkinliğini korumaktadır.

Ülkemiz özellikle 24 Ocak ekonomik istikrar önlemleri sonrası, tarımsal ürünlerini ham ürün yerine, katma değeri yüksek tarıma dayalı sanayi ürünleri biçiminde dışa satmaya yönelmiştir. Hammaddesinin büyük bir bölümünü yurt içi kaynaklardan sağlayan, böylece dış pazara bağımlılığı azaltan, yurt içi üretimi değerlendiren, büyük miktarlarda işgücü istihdamı sağlayan ve önemli ölçülerde katma değer yaratan tarıma dayalı sanayi, imalat ve tarım dışı sanayi kesimlerinin gelişmesine de dolaylı ve dolaysız biçimlerde katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, Tarım kesiminin gelişmesi için tarımsal sanayinin geliştirilmesi sağlanmalıdır.

Ülkemizde tarımsal üretim giderek daha teknik koşullarda yapılmakta ve sanayinin imal ettiği gübre, ilaç, karma yem, makine, akaryakıt ve elektrik tüketimi hızla artmaktadır. Bu nedenle düşük kapasite sorunu çözümü için varolan sanayi tesislerinin normal kapasitede çalışması, eski teknolojiye sahip tesislerin modernleştirilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Çünkü, Tarımsal üretim girdilerini üreten sanayilerin gelişmesi tarım teknolojisinin gelişmesine bağlıdır.

Tarıma dayalı sanayi ülkemizin gelişen yapısı içerisinde önemli katkıları olan ve tarım-sanayi bütünleşmesini sağlayan bir sanayidir. Bu sanayi tarım teknolojisini ve pazar yapısını geliştirmektedir. Öte taraftan sanayi sektöründe, kaliteli hammadde sağlanmasına, üretim standartlarının öneminin artmasına ve üretim teknolojisinin gelişmesine yardımcı olmaktadır.

Ülkemizde tarıma dayalı sanayi alt sektörlerinde üretim açısından genelde bir artış görülmekle birlikte, sektörün kapasite kullanım oranlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu durum dış ticaret açısından olumsuzluklara neden olmaktadır.

Tarıma dayalı sanayinin karşılaştığı sorunların çözümünde; her şeyden önce ilgili tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi, tarım ve sanayi arasında sıkı bir işbirliği kurulması, verimliliği ve kaliteyi artırıcı modern üretim tekniklerinin kullanılması gerekmektedir.

Finansman çözümünde bu sektöre yönelik olarak uygun kredi ve faiz oranlarının sağlanması gerekmektedir. Bu sanayiye yönelik teknoloji üretimi ve varolan teknolojilere yeni fonksiyonların kazandırılması için araştırma geliştirme faaliyetlerine hızla önem verilmelidir. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinde kalite-kontrol, ambalaj, taşıma sistemlerini geliştirici, risk azaltıcı önlemlerin alınması ve standartların yakalanması durumunda üretim ve pazarlama aşamasındaki kayıpların azalacağı gibi verimlilik yükseltilebilecektir.

Tarıma dayalı sanayilerde karşılaşılan başka bir sorun da işletmelerin kuruluş yerinin seçimidir. Hammaddenin sağlandığı yerde tarıma dayalı sanayilerin kurulması büyük önem taşımaktadır. Bu durumda çiftçi örgütlenmesi olarak kooperatifler büyük bir önem kazanmaktadır. Kooperatifler, tarıma dayalı sanayinin gelişmesinde itici güç olarak rol oynamaktadır. Kooperatifler tarıma dayalı sanayi işletmelerini kurabileceği gibi öte taraftan da istenilen miktarda ve kalitede hammadde sağlayabilmektedir. Kooperatifler kırsal alanda sanayinin kurulması konusundaki fonksiyonların yerine getirilmesi bakımından en iyi seçeneklerden birisidir. Kooperatifçilik özellikle kırsal alanda dağınık ve düzensiz olanakları birleştiren bir dayanışma aracıdır. Tarımsal kooperatifler, kuruldukları bölgelerde tarıma dayalı sanayinin gelişmesi açısından uygun bir ortam hazırlamaktadır.

Tarıma dayalı sanayiler içinde en büyük üretim ve dışsattım potansiyeli olan kol gıda sanayidir. Ancak tarımda alt yapının yetersizliği, uygun kapasite ve teknolojinin kurulamamış olması nedeniyle bu üretim kesimi istenilen düzeyde gelişmemiştir. İşletmelerin üretim kapasitelerinin düşük oluşu, elde edilen ürünün maliyetinin yüksek oluşu; teknoloji, hammadde sağlanması ve ambalaj maddesi konusundaki yetersizlikler dış pazar deneyiminin bulunmayışı gıda sektörünün dış pazardaki rekabet gücünü önemli ölçüde azaltmaktadır. Gıda sanayiinde, dış pazarın istediği nitelikteki ve uygun fiyattaki ürünler için pazar araştırmalarının yapılması, güvenilir ve sürekli bir arzın sağlanması gerekmektedir.

1980'li yıllardan sonra özelleştirme kapsamına alınan işletmeciler kamu iktisadi teşekküllerinin büyük çoğunluğu tarım kesiminde yer almaktadır. Büyük bir toplum kesiminin bağımlı olduğu bu kuruluşların özelleştirilmesi, öteki kamu iktisadi teşekkülleri gibi kolay olamamaktadır. Çünkü çiftçiler ile ilişkisi olan bu kuruluşların

özel kişilere satılması, sorunların çözümüne yardımcı olmaktan çok başka sorunlara yol açmaktadır. Bu kuruluşların özelleştirilmesinde üretici birliklerinin ve kooperatiflerin yer almaları sağlanmalıdır. Ülkemizde, özellikle tarım alanında ekonomiyi yönlendirme ve denetleme görevi devletten sonra kooperatiflere verilmelidir. Çünkü, kooperatifler kendi ortaklarının çıkarlarını gözettikleri gibi toplum ve ülke yararlarını da gözetmektedir.

Ülkemizdeki tarıma dayalı sanayinin gelişmesi için şu önerilerde bulunulabilir :

- Tarıma dayalı sanayinin gelişmesi için ilk şart işlenecek hammaddenin sağlanmasıdır. Bunun sağlıklı bir biçimde sağlanabilmesi için başlıca iki yol vardır. Bunlardan birisi sözleşmeli yetiştiricilik uygulamasına girişmek, ikincisi ise üreticilerin kendi aralarında kurdukları kooperatifler yolu ile ürünlerini işleyip, pazarlamalarıdır. Bu nedenle, kooperatifçilik uygulamaları ve bilinci yaygınlaştırılmalıdır.

- Tarım ürünleri işlenerek dış pazara satılmalıdır.

- Bazı ürünlerde yurtiçi talebinin karşılanması temel alınmalıdır.

- Bilinçsizce yapılan ürün dışalımını, hem sektörü ve hem de tarım kesimini dolayısıyla da ülke ekonomisini olumsuz etkilemektedir.

- Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin ve ürünlerinin geliştirilmesi sırasında çevre koşulları, insan hakları ve besin güvenliği gibi konular göz ardı edilerek yapılmamalıdır. Özellikle gıda sanayinde kanserojen madde konusunda çok dikkatli olunmalıdır.

- Tarıma dayalı sanayide yeni işyerlerinin kurulması ile istihdamın artması ve buna bağlı olarak ekonomideki nüfus baskısının azalması sağlanmalıdır. Böylece dış satım ürün ve gelirlerimizin çeşitlenmesi ve gelirin artması ile ekonomimizin daha da gelişmesi olanaklı olacaktır.

- Avrupa Birliğine girmeye hazırlandığımız bugünlerde tarıma dayalı sanayi dallarında uluslararası pazarlarda söz sahibi olmak ve rekabet edebilmek için ancak kaliteli ve standart ölçülere uygun ürünler üretilmelidir.

- Kamu iktisadi teşekküllerin özelleştirilmesinde kooperatifler gözardı edilmemelidir. Ekonomik olumsuzluklara karşı özelleştirmede en etkili araç kooperatiflerdir. Pankobirlik örneğinde olduğu gibi Tarım Satış Kooperatifleri ve

Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin tarıma dayalı sanayi konusundaki faaliyetleri devlet tarafından desteklenmelidir.

- Ülkemizin gelişmesinde olumlu bir rol alacak olan GAP'ın bölgede meydana getireceği üretim artışının değerlendirilmesi için, gerek tarıma dayalı ve gerekse tarım dışı sanayi yatırımlarına hız verilmelidir.

- GAP bölgesinde yapılabilecek söz konusu tarıma dayalı sanayi işletmelerinin ülkemizin öteki bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azalmasına yol açacağından ve tarım dışı sanayilerin büyümesine öncülük edeceğinden, GAP bölgesi tarıma dayalı sanayi dışsatım bölgesi kabul edilmelidir.

- Bölgeye yakın tarım ürünleri dışalımıcısı ülkelerin durumları değerlendirip; bu pazarlar ve rakipler sürekli olarak izlenmelidir. Bunun için bölgede faaliyet gösteren Tarım Satış Kooperatiflerin faaliyet alanları genişletilmeli ve bölgedeki Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin devlet tarafından desteklenmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AKDEMİR, Ali **Avrupa Topluluğu İşletmeleriyle Bütünleşmede Teknolojinin Yönetimi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları
Yayın No: 555, Eskişehir 1992.
- AKTAN, Okan. “Tarıma Dayalı Sanayi ve Pazarlama Sempozyumu”
Kooperatif Dünyası Dergisi, S.147, Ağustos 1983.
- ALP, Ömer. Tarıma Dayalı Sanayinin Geliştirilmesi, **II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliğleri**, 2-7
Kasım, İzmir 1981.
- ALPKENT, Nurettin. **Türkiye’de Tarımsal Ürünler Pazarlaması Üzerine Bir İnceleme**, Milli Prodüktive Merkezi Yayınları, Yayın
No: 574, Ankara 1995.
- ALTUN, Ahmet. “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapımıza Uygun Kooperatifçilik Modeli ve Kırsal Sanayii”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.327, Haziran 1998.
- ARIKAN, Erdal. “Türk Tarımı ve Tarıma Dayalı Sanayinin Üretim ve Pazarlama Sempozyumu” **Kooperatif Dünyası Dergisi**,
S.189, Aralık-1986
- ARIKBAY, Canan. **Türkiye’ Gıda Sanayiinde Teknolojik Yenilikleri İzlemenin Maliyeti**, Milli Prodüktive Merkezi Yayınları,
Ankara 1993.
- ARPACI, Tamer. **Tarımsal Pazar Koordinasyonu ve Ekonomik Gelişme**,
Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları,
Yayın No: 170, Ankara 1982.
- AYDOĞAN, Ahmet Namık “Kooperatifçilik ve GAP”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**,
S.302-303, Mayıs-Haziran 1996.

- BAŞOL, Koray ve Diğerleri, **Türkiye Ekonomisi**, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 1999
- BAYRAKLI, Mehmet. **Kooperatiflerin Güncel Sorunları ve Çözüm Önerileri Paneli**, Türkiye Milli Kooperatifler Birliği Yayınları, Mart-1996
- BÜLBÜL, Mehmet ve Figen BAŞPARMAK. “Tarımsal Kalkınmada Şeker Pancarı Üretimi ve Şeker Sanayii”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S.129, Temmuz-Ağustos-Eylül 2000.
- ÇAKIR, Mikdad. “Yeni Şeker Kanunu ve Pancar Kooperatiflerinin Durumu”, **Karınca Dergisi**, S. 773, Mayıs 2001.
- ÇETİN, Bahattin. “Tarıma Dayalı Sanayiinin Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Gelişimi”, **Verimlilik Dergisi**, 1988/4
- ÇIKIN, Ayhan. **Tarımsal Kooperatif İşletmeciliği**, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Ders Notları, İzmir 1990.
- ÇIKIN, Ayhan. Kırsal Alanların sanayileşmesi ve Kooperatifler, **II. Türkiye İktisat kongresi Sanayii Komisyonu Tebliğleri**, 2-7 Kasım, 1981 İzmir.
- ÇIKIN, Ayhan ve Şevket, YILDIRIM. “Tarım-Sanayi Bütünleşmesi ve Kooperatiflerin Bu Bütünleşmedeki Rolü”, **Verimlilik Dergisi**, 1983/2

- ÇIKIN, Ayhan ve
Nermin Kızıldağ, NERGİS. **Avrupa Birliği ve Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Hareketleri**, Ümit Yayıncılık, Ankara 1999.
- ÇIKIN, Ayhan,
Murat KOÇTÜRK ve
Nermin KIZILDAĞ “Türkiye’de Tarımsal Kooperatiflerin Yeniden Yapılanması”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 332 Kasım 1998.
- ÇOMU, Selim. Tarıma Dayalı Sanayiinin Geliştirilmesi, **II. Türkiye Kongresi Sanayii Komisyonu Tebliğleri**, 2-7 Kasım 1981 İzmir.
- DAĞ, Rıfat ve
Zekai, BAKAR. “GAP ve Toprak Reformu”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.228, Mart 1990.
- DEMİR, Emin. **Güneydoğu Anadolu Projesinin Tarıma yönelik Politikaları**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1991.
- DEMİRBAŞ, Nevin, “Kırsal Kalkınmada Agribusiness’in Rolü Bazı Ülkelerde ve Türkiye’deki Gelişmelere Genel Bir Bakış”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S.127, Ocak-Şubat-Mart 2000.
- DEMİRBAŞ, Nevin ve
İbrahim, Kaya. “Türkiye’de Süt Sanayiinin Gelişimini Sınırlayan Faktörlerin Değerlendirilmesi”, **Ekin Dergisi**, S.15, Ocak-Şubat Mart 2001.
- DEMİRCİ, Rasih. “İktisadi Kalkınmada Tarım-Sanayii Önceliği”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 132, Mart 1982.
- DEMİRCİ, Rasih. “Üreticilerin İşbirliği ve Tarım Sanayii, **Karınca Dergisi**, S.586, Kasım 1984.

- DEMİRCİ, Rasih. Ölçek Ekonomisi ve Kooperatif İşletmelerde Yatay ve Dikey Büyüme, **XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi**, 19-21 Aralık, 1984 Ankara.
- DERİNÖZ, Zehra Hatice **GAP ve Kooperatifçilik**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.
- DİKİCİ, Engin. “Türk Tarımı ve Tarıma Dayalı Sanayinin Üretim ve Pazarlama Sorunları”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.198, Eylül 1987.
- DUYMAZ, İsmail. **Türkiye’de Kooperatiflerin Verimli Çalışmaları Açısından Yatay ve Dikey Bütünleşme Hareketleri**, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Yayın No:60, Ankara 1985.
- DUYMAZ, İsmail. Gelişmekte Olan Piyasa Ekonomilerinde Tarımsal Kooperatifçilik Sorunları ve Öneriler, **II. Türkiye İktisat Kongresi Tarım Komisyonu Tebliğleri**, 2-7 Kasım, 1981 İzmir.
- ER, Celal. “Endüstri, Tarım ve Kooperatifçilik”, **Karınca Dergisi**, S.626, Şubat 1989.
- ERTAN, Adnan. **Türkiye’de Tarımsal KİT’lerin Özelleştirilmesi Sorununa Kooperatiflerle Yaklaşım Önerisi ve Türkiye Şeker Sanayinde Pankobirlik Örneği**, Pankobirlik Yayın No: 5
Ankara 1996
- ERKUŞ, Ahmet ve Erdemir GÜNDOĞMUŞ. “Çaykur’un Özelleştirilmesinin Çay Üreticileri Üzerine Olası Etkileri”, **Karınca Dergisi**, S. 739, Temmuz 1998.

- FİDAN, Halil. "GAP İllerinde Tarım Satış ve Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Etkinliği ve Geliştirme İmkanları", **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 103. Mart 1994.
- FİDAN, Halil ve Harun, TANRIVERMİŞ. "Türkiye'de Yaş Meyve-Sebze Üretiminin Ekonomideki Önemi, Pazarlanması ve Kooperatifçilik", **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 98. Aralık 1992.
- FİGEN, Esen. "Tarımsal kalkınma Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri", **Karınca Dergisi**, S. 681, Eylül 1983.
- GEMİCİOĞLU, Şerafettin. "GAP' da Tarımsal Kredi Politikaları ve Uygulamaları", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 331, Ekim 1998.
- GÖKTAN, Basri. **Pancar Kooperatifleri ve Pankobirlik**, Pankobirlik Yayınları, No: 1, Ankara 1988.
- GÖNENÇ, Ertaç ve Erdemir, GÜNDOĞMUŞ. "1980'den Günümüze Tarım Satış Kooperatiflerinde Gelişmeler", **Kooperatifçilik Dergisi**, S.106, Ekim-Kasım-Aralık 1994.
- GÜLER, Ali. "Kırmızı Et Sanayii ve Sorunları", **İstanbul Ticaret Odası Dergisi**, S. 415, Ekim 2000.
- GÜNDOĞMUŞ, Erdemir. "Türkiye'de Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine Ait Yatırım Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi", **Karınca Dergisi**, S.743, Kasım 1998
- GÜNDOĞMUŞ, Erdemir. "Türkiye'de Su Ürünleri Üretiminin Ekonomik Önemi ve Kooperatiflerin Rolü", **Kooperatifçilik Dergisi**, S.675, Mart 1993.
- GÜNDOĞMUŞ, Erdemir. "Türkiye'de 1980 Sonrası Tarıma Dayalı Sanayinin Genel Ekonomik Durumu ve Tarıma Dayalı Sanayilerin Geliştirilebilmesinde Kooperatiflerin Yeri ve Önemi",

- Kooperatifçilik Dergisi**, S. 108, Nisan-Mayıs-Haziran 1995.
- GÜNEŞ, Turhan. **Kooperatiflerin Dış Ticaret Açısından Milli Ekonomiye Katkıları**, Türk Kooperatifçilik Yayınları, Yayın No:49, Ankara 1983.
- GÜNEŞ, Erdoğan. “GAP Alanında Tarım İşletmeleri ve Kooperatiflerin Önemi”, **Karınca Dergisi**, S. 668, Ağustos 1992.
- GÜNEŞ, Erdoğan. “Türkiye’nin Sanayileşme Stratejisi ve Yapısı İçinde Tarıma Dayalı Sanayi”, **Ekin Dergisi**, S. 10, Ekim-Kasım-Aralık 1999.
- GÜRLER, Zafer, Osman, KARKACIER ve Ergün, ŞİMŞEK. **Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeleri**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Ders Notları, Tokat 1995.
- GÜVEN, Sami. **Ekonomik Demokrasi ve Servetin Geniş Kitlelere Yayılmasında Kooperatifçilik Politikası**, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa 1997.
- HAN, Ergül. **Türkiye’de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi**, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Yayın No: 205/34, Eskişehir 1978.
- İNAN, İ. Hakkı. **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Trakya Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi Yayınları, Ekim 1998.
- İNAN, İ. Hakkı. **Tarımsal Kooperatifçilik Ekonomisi**, Trakya Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi Yayınları, Ekim 1999.

- İNAN, İ. Hakkı. Türkiye’de Tarım Kooperatiflerinde Bütünleşme Sorunları **XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi**, 19-21 Aralık , 1984 Ankara.
- KAPTANGİL, Kaptan. “Hollanda ve Tarımsal Kooperatifçilik”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 243, Haziran 1991.
- KAPTANGİL, Kaptan. “Toptancı Halleri ve Kooperatifçilik”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.312, Mart 1997.
- KAPTANGİL, Kaptan. “GAP. ve Tarım”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.246, Eylül 1999.
- KAPTANGİL, Kaptan. “Çay Üreticileri Kooperatifleri, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 298, Ocak 1996.
- KARALAR, Rıdvan. **Teoride ve Türkiye Uygulamasında Tarımsal Pazarlama Açısından Kooperatif İşletmeler**, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Eskişehir 1975.
- KARLUK, Rıdvan. **Türkiye Ekonomisi**, Beta Yayınları, İstanbul 1997.
- KIZILASLAN, Nuray. “Kırsal Toplumda Kooperatifleşme Olayının Gelişme Çizgisi”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 317, Temmuz 1997.
- KIZILOĞLU, Semiha. “Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Yeri”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 97, Temmuz-Ağustos-Eylül 1992.
- KIZILOĞLU, Semiha ve Kenan, PEKER. “Türkiye’de Su Ürünleri Üretim-Pazarlaması ile İlgili Sorunların Çözümlemesinde Kooperatiflerin Rolü Geliştirilmesi Olanakları”, **Karınca Dergisi**, S. 706, Ekim 1995.

- KOCA, Yavuz. "GAP' da Kooperatifçilik", **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 730, Ekim 1997.
- KOÇ, Hakan. "Türkiye'de Kooperatifçilik Alanında Yaşanan Gelişmeler **Karınca Dergisi**, S. 773, Mayıs 2001.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp. "Kooperatifçilik Açısından Tarımsal Sanayi KİT'leri ve Özelleştirme", **Çiftçi ve Köy Dünyası Dergisi**, S.111, Ankara 1994.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp. **Kooperatifçilik**, Yetkin Yayınları, Ankara 1992.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp. **Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik**, Yetkin Yayınları, Ankara 1997.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp ve Ahmet, TURAN. "Tonya ve Bütün Köyleri Kalkındırma Kooperatiflerinin Tarımsal Kooperatifçilik Yönünden Analizi", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 323, Şubat 1998.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp ve Gül, KARAASLAN. "Türkiye'de Tarımsal Ürünlerin Pazarlanmasında Kooperatiflerin Payı", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 268, Temmuz 1993.
- ORHAN, Figen. "Tarım-Tarıma Dayalı Sanayi İlişkileri ve Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Değime Eğilimleri", **Karınca Dergisi**, S. 708, Aralık 1995.
- ÖZÇELİK, Ahmet. "Su Ürünleri ve Kooperatifleri", **Karınca Dergisi**, S. 722, Şubat 1997.
- ÖZÇELİK, Ahmet. "Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayi ile Üreticinin Entegrasyonunda Kooperatif Örgütlenmenin Önemi", **Karınca Dergisi**, S. 699, Mart 1995.
- ÖZÇELİK, Ahmet. "Sütçülük Kooperatiflerinin Önemi", **Karınca Dergisi**,

- S.632, Ağustos 1989.
- ÖZÇELİK, Ahmet. “Az Gelişmiş Ekonomiler İçin Tarımsal Kooperatiflere Olan İhtiyaç”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S.765, Eylül 2000
- ÖZÇELİK, Ahmet. “Su Ürünleri Üretimi ve Kooperatifçilik”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 112, Haziran 1996.
- ÖZÇELİK, Ahmet, Ahmet, TURHAN ve Harun, TANRIVERMİŞ. **Türkiye’de Tarımın Sanayiye Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Üretici Örgütlenmenin Önemi**, XVI: Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Bildirileri, 3-6 Kasım 1999 Ankara.
- ÖZGÜVEN, Ali. **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Bursa Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3-001-005, Bursa 1977.
- ÖZKAYA, Tayfun. “Tarım ve Kooperatifçilik”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.319-320, Ekim-Kasım 1997.
- POYRAZ, Hüsnü. Tarımsal Amaçlı Kooperatifler ve Milli Ekonomiye Katkıları, **XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi**, 19-21 Aralık, 1984 Ankara
- PAKDEMİRLİ, Ekrem. “Tarıma Dayalı Sanayi ve Pazarlama Sempozyumu”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.147, Haziran 1983.
- REHBER, Erkan ve Sertaç, DUMAN. “Amerika Birleşik Devletindeki Tarımsal Pazarlık Kooperatifleri”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.328 Temmuz 1998.
- ŞAHİN, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi yayınları, Bursa 1995
- ŞEN, Ömer. **Pankobirlikten Haberler Dergisi**, Pankobirlik Yayınları, S.22. Şubat 1993.
- TAN, Ayhan. “Geleceğin Tarım Politikaları Kooperatiflersiz

- Düşünülemez”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 315, Haziran 1997.
- TAN, Ayhan. “Tarımsal Sanayi ve Kooperatifler”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 231, Haziran 1990.
- TANRIVERDİ, Fikret. “Pamuk İpliği ve Dokuma Sektörü”, **İstanbul Sanayii Odası Dergisi**, S.409, Nisan 2000.
- TANRIVERMİŞ, Harun. “Türkiye’de Tarım ve Tarıma Dayalı Endüstrilere Yönelik Araştırma ve Teknoloji Üretiminin Bugünkü Durumu, Sorunları ve Çözüm Yolları”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 110, Ekim-Kasım-Aralık 1995.
- TANRIVERMİŞ, Harun. “Türkiye’de Faaliyet Alanında Görev Alan KİT’lerin Özelleştirilmesi ve Kooperatifler”, **Kooperatifçilik Dergisi**, S. 115, Ocak-Şubat-Mart 1997.
- TARAKLI, Duran. “Kalkınma, Tarım ve Sanayi İlişkileri”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 305, Ağustos 1996.
- TAVAS, Yiğit. Türkiye’de Kırmızı Et Sanayiinin Geleceği, **Dünya Gazetesi**, Eylül 1994.
- TUNCER, Haydar. “2000’li Yıllarda Tarıma Dayalı Sanayiler İçin Yeni Alternatifler”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S. 307-308, Ekim-Kasım 1996.
- TUNCER, Haydar. **GAP’ da Tarım ve Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansman Sempozyumu**, Ziraat Bankası Yayınları, Ekim 1989.
- TURAN, Ahmet. “Tarıma Dayalı Sanayide Kooperatiflerin Yeri ve Önemi”, **Kooperatif Dünyası Dergisi**, S.298, Ocak 1996.

- TURAN, Ahmet. “Kalkınmada Kooperatiflerin Önemi”, **Karınca Dergisi**, S. 767, Kasım 2000.
- UYSAL, Rifat. Tarıma Dayalı Sanayinin Geliştirilmesi, **II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayii Komisyonu Tebliğleri**, 2-7 Kasım 1981 İzmir. Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Yayın No:1783.
- ÜNLÜOĞLU, Ümit. **Tarıma Dayalı Sanayileşmenin Türkiye Sanayileşmesindeki Yeri**, Anadolu Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1986.
- YURTMAN, Arzu ve Müge, ÇAKAR. İsvaç Dondurulmuş Sebze ve Meyve İhracat Pazar Araştırması, **İstanbul Ticaret Odası Dergisi**, Yayın No: 2000-5, Şubat 2000.
- ZORAKOĞLU, Avni. **Günümüzde Kooperatif İşletmeler ve Ana Sorunları**, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, No:44, Ankara 1981.
- 1996 İstatistik göstergeler, Devlet İstatistik Yayınları, Yayın No:1883, Ankara 1997.
- Bitkisel Ürünler ve Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Hayvancılık Alt Komisyon Raporu**, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:244-ÖİK:501, Ankara 1996.
- Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2505-ÖİK:523, Ankara 2000.

Deri ve Deri Ürünleri Özel İhtisas Komisyon Raporu,
Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:2436-
ÖİK: 2436, Nisan 1996.

Deri ve Deri Ürünleri Özel İhtisas Komisyon Raporu,
Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No:
DPT: 2519-ÖİK:537, Ankara 2000.

Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Yedinci
Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), 1999 Yılı
Programı Destek Çalışmaları.

Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Yedinci
Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), 2000 Yılı
Programı Destek Çalışmaları.

Gıda Sektörü, Gıda Sektörü Araştırma Müdürlüğü,
Aralık 1996.

İçki Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci
Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2527-
ÖİK:543, Ankara 2000.

İktisadi Sektörlerde Gelişmeler , Sekizinci Beş Yıllık
Kalkınma Planı Öncesinde, Devlet Planlama Teşkilatı
Yayınları, Haziran 2000.

Kağıt Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu,
Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:
2525-ÖİK:541, Ankara 2000.

Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıllık , Başbakanlık Devlet
Matbası, Kasım 1967.

Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu,

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2522-ÖİK:538,

KOZABİRLİK, Üretici Kurultayına Sunulan Bildiriler,

Kooperatif Dünyası Dergisi, S. 294-295, Eylül 1995.

Meyve-Sebze Konservesi ve Salça Sanayii, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Alt Komisyonu Raporu DPT Yayınları, Ankara 1993.

Sanayii ve Ticaret Bakanlığı Kayıtları, Mart 2000.

Sınıraşan Sular, Fırat-Dicle Havzası ve Güneydoğu

Anadolu Projesi, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Haziran 1997.

Su Ürünleri Ekonomisi Üretim, Miktar, Fiyat ve Değer Değişimleri, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Mart 2000

S.S. Su Ürünleri Kooperatifi Ana Sözleşmesi, Tarım ve Köyşleri Bakanlığı, Ankara 1989.

Tarıma Dayalı Sanayinin Finansman Sorunu Konusundaki T.C. Ziraat Bankası Tebliği, **Kooperatifler Dünyası Dergisi**, S. 146, Temmuz 1983.

Tarım ve Köyşleri Bakanlığı 28.02.2001 Bilgi İşlem Kayıtları.

Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyon Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:2516-ÖİK: 534
Ankara 2000.

Tekstil ve Giyim Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma planı, Yayın No: DPT:2549-ÖİK:565, Ankara 2000.

Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkileri Özel İhtisas Komisyon Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT: 2512-ÖİK: 529, Ankara 2000.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği, **Zirai ve İktisat Raporu**, Yayın No: 163, Ankara 1990.

Türkiye Milli Kooperatifler Birliği Çalışma Raporu, Ankara 1999.

T.C. Ziraat Bankası Tebliği, Tarıma Dayalı Sanayiinin Finansman Sorunu, **Kooperatifler Dünyası Dergisi**, S. 145, Nisan 1983.

T.C. Ziraat Bankası Tebliği, Tarıma Dayalı Sanayiinin Finansman Sorunu, **Kooperatifler Dünyası Dergisi**, S. 146, Mayıs 1983.

Tütün ve Tütün Ürünleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Yayın No: DPT:2523-ÖİK: 539, Ankara 2000.

Yem Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yedinci
Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No: DPT:2431-ÖİK:489
Ankara 1996.

III. İzmir İktisat Kongresi, **Gıda Sanayii Çalışma Grubu**
Rapor ve Tartışmaları, 4-7 Haziran 1992, Devlet
Planlama Teşkilatı Yayınları.